

2023 / 4

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Székely mátrix:

azonosságtudat mérés

identitásépítés

történeti emlékezet

Állami beavatkozás – helyi gazdaság:

a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara

Purim-spíl a vészorszak után

Nemzetiségek Szerbiában 1944–1964

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNIKA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu

31. évf. (2023) 4. szám

SZÉKELY MÁTRIX

ORBÁN ZSOLT	
Identitásépítés a székelyeknél 1867–1940	3
MÁRTON JÁNOS	
Székelyföld a kérdőíves szociológiai vizsgálatok tükrében	37
PAPP Z. ATTILA	
Székely mátrix: történelmi önismeret a Székelyföldön (látélet egy kérdőíves kutatás nyomán)	71

MŰHELY

ORDASI ÁGNES	
A „források” irányítói? – A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara szerepe és jelentősége az állam hatalomgyakorlási stratégiájában és a lokális társadalom formálásában	96
BÁNYAI VIKTÓRIA – HORVÁTH RITA	
Purim-spílek a vészorszak után: hagyományos forma aktuális tartalommal	131

SZEMLE

SZERBHORVÁTH GYÖRGY	
Szerbiai kisebbségek örökös kényszerpályán	146
<i>Zoran Janjetović: Konfrontacija i integracija – Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964.</i> [Konfrontáció és integráció – Nemzeti kisebbségek Szerbiában 1944–1964.] Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2022.	

KRITIKA

- BALOGH ISTVÁN
A Kner-univerzum megelevenedik 169
Levelek a Kner család életéből 1938–1948. Szerk. Erdész Ádám,
Budapest Magvető Kiadó, 2023.
- BENCSIK PÉTER
„Totális” hétköznapiok 175
Apor Péter: *A hétköznapi hatalom. Politikai nyelv, szaktudás, társadalmi
cselekvés.* Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, 2022.
- MAYER JÁNOS
Nemzetiség és haladás – kisebbségi öntudat és gazdasági
fejlődés összefüggései 181
Schwarcz Gyöngyi: *Lokalitás, etnicitás, gazdaság.* Budapest: ELKH BTK,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Néprajztudományi Intézet, Budapest,
2021.
- Contents 187

SZÉKELY MÁTRIX

ORBÁN ZSOLT*

Identitásépítés a székelyeknél 1867–1940¹

Identity Building among the Székelys 1867–1940

Abstract: The topic of the paper is the analysis of the evolution of the Székely identity building process in the period between 1867 and 1940. The most crucial tools of identity building typical for Eastern Europe are presented: language, modernization, memory of the past and myths of the past, like those of primordiality, ethnogenesis, kinship, suffering, unfair treatment, heroism, bravery. The second part of the paper highlights the process of discursive identity construction in the case of the Székelys with the help of the critical discourse analysis method.

Keywords: Székely, identity building, ethnicity, myth, discursive identity building

A modern nemzetépítési folyamatok során számos eszköz került felhasználásra az adott térség történelmi múltja, jogi-politikai helyzete, kulturális gyökerei függvényében. Az egyik a főként nyugat-európai, polgári minta, ahol az akár több évszázados múltra visszatekintő állam 18–19. században hatalmi pozícióba kerülő elitje felülről lefelé, tehát bürokratikus eszközökkel elterjeszti a preferált értékrendet az

* A szerző történész, a Székelyföld Labdarúgó Akadémia szabadidőszervezője Csíkszeredában. E-mail: orbanzs76@gmail.com

¹ Jelen írás a 2022-ben megvédett, *A székely identitás alakulása 1867–1940* című doktori dolgozat zárófejezetének rövidített változata. Ez a munka a *Székely önképzés a 19–20. században*, NKFI 128848. sz. program keretében készült el. A témában korábban megjelent jelentősebb írások: Ablonczy Balázs: Legitimitás és mítosz között. A két világháború közötti magyarországi menekült egyesületek emlékezetmintáztatának lehetséges tipológiája. *Limes*. 2010/4. 57–67.; Ablonczy Balázs: Székely identitásépítés Magyarországon a két világháború között. In: Orbán Zsolt (szerk.): *Székelyföld és a Nagy Háború. Tanulmánykötet az első világháború centenáriuma alkalmából*. Csíkszereda: Csíkszereda Kiadóhivatal, 2018. 467–485.; Bárdi Nándor: A történetírás és a székelykultusz. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 592–604.; Pál Judit: A székely identitás és önkép. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 341–361.; Orbán Zsolt: A székely identitása(i). *Korunk*. 2021/12. 29–37.; Hermann Gusztáv Mihály–Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.

állampolgárok között úgy, hogy közben mellőz, háttérbe szorít más értékeket, identitásmarkereket. A másik a főként keleti-európai modell, ahol az etnikai gyökerekre teszi a hangsúlyt a politikai pozíciókból kirekesztett értelmiség, és elsősorban kulturális erőforrások mozgósításával és terjesztésével az idegen elnyomás elleni nagy vállalkozásra hívják a népet.²

A székely identitásépítés története során mindkét típusal találkozhattunk. 1848–1849-ben, majd a kiegyezést követően a magyar állam a nemzeti egység gondolatát hangsúlyozta, a cél a magyar elem erősítése volt a soknemzetiségű államon belül. Így a székelység a magyar elit szemében egyértelműen magyar volt, csak valami különös mássággal, amit vélt vagy valós ősisége, évszázados különállása, a szűkebb pátria elszigetelt volta biztosított számára. Ezzel a jelenséggel párhuzamosan a székely elitek folyamatosan igyekeztek fenntartani, újragondolni, újratereíteni saját székely voltukat, ezt bizonyítják mind a politikai retorika, mind pedig az identitás megerősítését célzó kulturális lépések.

A székely identitássteremtés egy hosszú folyamat eredménye a 18. század második felétől egészen a 20. század első feléig, természetesen koronként eltérő hangsúlyokkal, eszközökkel és célokkal. Kulcsfontosságú azonban a 19. század, amikor a székelység rendi, regionális és etnikai identitásformáit fokozatosan kiegészíti a tudatosan vállalt magyar identitás. A folyamat lassú és bonyolult, számos történelmi, politikai, társadalmi és kulturális változás kisebb-nagyobb kölcsönhatásait lehet elemezni. Ez a dolgozat elsősorban a nemzetépítés során használt tartalmakra és azok hatásaira koncentrálna. A modern nemzeti identitások létrejöttéhez döntő módon hozzájáruló eszközök Európa keleti térségében a következők: a nyelv, a modernizáció (és ezzel összefüggésben az asszimiláció), és döntő módon a múlt emlékeztete és a mítoszok felhasználása. Ezekre külön-külön reflektálok, különösen a mítoszok különböző fajtáinak megjelenésére, valamint a székely történelmi tudatot és önképet alakító diskurzusokra.

² Smith, Anthony D.: *National Identity*. London: Penguin, 1991; Kedourie, Elie: *Nationalism*. Oxford UK – Cambridge USA: Blackwell, 1993; Schöpflin György: *A modern nemzet*. Mária-besnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003.

A nyelv

A 19. század első harmadától egész Kelet-Közép-Európában gyorsan elterjedt Herder³ és Fichte⁴ azon megközelítése, amely szerint a nép azon emberek közössége, akik ugyanazt a nyelvet beszélik. A saját nyelv birtoklása erkölcsi értéket és egyúttal a kulturális megmaradás garanciáját jelentette. Ezért az említett térségben mindenhol egyre hangsúlyosabban merült fel a latin, illetve más népeknél az egyházi szláv lecserélése az alakulóban lévő nemzeti nyelvekkel.

Erdély és ezen belül Székelyföld helyzete a szűkebben vett Magyarországtól eltért. Itt már a 16. századtól magyar a közigazgatás nyelve egyfajta „államnyelv”.⁵ Természetesen ahhoz, hogy magyar nyelven születhessenek Székelyföldön a falutörvények vagy a széki határozatok döntő többsége, az is nagy mértékben hozzájárult, hogy eléggé kiterjedt magyar nyelvű elemi iskolahálózat működött, és a 16–17. századtól a középfokú iskolák is megjelentek.⁶ Világos, hogy a reformáció szellemiségének – például anyanyelvű bibliák, nyomtatványok, iskolák – gyors terjedése döntő hatással bírt ezen a téren. Közismert, hogy a Székelyföldön, habár etnikailag és vallásilag is nagyon homogén terület volt a 16. századig, a reformáció nyomán felekezeti téren nagy változások játszódtak le, csak Csík-, Gyergyó- és Kászonszék népessége maradt teljességében katolikus, a többi székek népességének nagy része az új tanok követője lett. Ez is hozzájárult az anyanyelvi oktatás terjedéséhez, hiszen minden felekezet saját gimnáziumot alapított. Ezek a gimnáziumok – a marosvásárhelyi református kollégium, a székelyudvarhelyi jezsuita és református kollégiumok, a csíksomlyói ferences gimnázium, a kézdivásárhely-kantai minorita gimnázium voltak a szellemi élet fellegvárai. Az ezekben a gimnáziumokban tanító tanárok általában „naprakészek” voltak, ami a tudományos életet illeti, és ugyancsak rajtuk keresztül érkeztek meg a felvilágosodás első gondolatai és a reformkor szellemisége is a tanintézmények falai közé.⁷

³ Herder hatását Kelet-Közép-Európa nemzeteinek önmeghatározására L. Neumann, Victor: *Ideologie și fantasmagorie. Perspective comparative asupra istoriei gândirii politice în Europe Est-Centrală*. Iași: Polirom, 2001. 9–29.; Uő: A nemzetfogalom fordításának és alkalmazásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. A magyarok és románok helyzete a 19. században. In: Orbán Zsolt (szerk.): *Székelyföld és a Nagy Háború. Tanulmánykötet az első világháború centenáriuma alkalmából*. Csíkszereda: Csíkszereda Kiadóhivatal, 2018. 505–535.

⁴ Fichte nemzetmeghatározása nyelvfilozófiai megalapozására I. Hankovszky Tamás: A nemzeti gondolat nyelvfilozófiai megalapozása. Fichte: Beszédék a német nemzethez. *Kellék*, 2011/45. 69–85.

⁵ Monok István: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996. 393.

⁶ Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2003. 240–241.

⁷ Bővebben uo. 240–259.

A 16. századtól kezdve egész Erdélyben folyamatosan terjedtek a magyar nyelvű kiadványok. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az olvasmányok folyamatos laicizálódása is. Azonban a 17. század egy visszaesést hozott a nemzeti nyelvű könyvek terjedésében, helyét a fokozatosan újra teret hódító latin nyelvű nyomtatványok vették át.⁸

„A székelyföldi fiatalok körében a tanulás nem volt kiváltságos juss”, azaz nagyon sok jobbágy és gyalogos puskás gyermeke is tanulásra adta fejét – állapította meg Tüdős Kinga. Érvei mögött a következők voltak: a legtöbb plébánia mellett működött falusi iskola is; az írástudás és továbbtanulás iránt erőteljes volt a vonzódás a székelyek soraiban; a fejedelemség korának kollégiumi matrikuláiban számos székelyföldi névvel találkozhatunk; a katonai vitézséggel kiérdemelt armális levéllel rendelkezők számát az írnofi és papi pályán tevékenykedők száma követi, azaz sokak számára a kiváltságok szerzésének, rangemelésnek egyik jól járható útja a tanulás volt.⁹

Hasonló következtetésekre jutott Jakó Zsigmond is a nagyenyedi Bethlen Kollégium diáktársadalmának elemzése során. Megállapította, hogy 1662–1839 között a diákság legnépesebb és legállandóbb csoportját – több mint a harmadát – a székely tanulók adták. A jelenség mögött a katonatársadalom újkori válságát, a szabad állapothoz való ragaszkodást, valamint a tanulás általi felemelkedés lehetőségét látta.¹⁰

Egy másik jelenség, amely döntő módon hozzájárult a nemzeti ébredéshez a 16–19. század folyamán, az az erdélyi diákok külföldi egyetemre járása volt. Ezen belül a sűrű iskolahálózat miatt is felülreprezentáltak voltak a székelyföldi diákok. A *peregrinatio academica* Európa nagy egyetemeire folyamatosan biztosította Erdély számára az értelmiség utánpótlását. A jelentős nyugati tanintézetekben megismerkedhettek a felvilágosodás gondolataival, a szabadkőművességgel, az európai szellemi pezsgéssel, és hazatérve az egyre inkább laicizálódó elit alapozta meg az erdélyi felvilágosodás és a nemzeti felemelkedés vízióját.¹¹

⁸ Monok, 1996. 397–401.

⁹ Tüdős Kinga: Írástudás, írástudók. In: Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története. II. kötet. 1562–1867*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2018. 267–270. A szerző Trócsányi Zsolt összegzését is bemutatja, amely szerint igencsak felülreprezentált a székelyföldi írnofok száma a kancellárián, és idézi tőle a találo megállapítást: „a székelység (evidensen a szabad székelyek s a kisebb birtokú székely nemesek) átlagosnál erősebb irányulása az értelmiségi pályákra már ekkor megkezdődik”. Uo. 272.

¹⁰ Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1839*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979. 61–64.

¹¹ Szabó Miklós – Szögi László: Az erdélyiek külföldi egyetemjárása a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 470–483.; Szabó Miklós: Erdélyiek a magyarországi egyetemeken és akadémiákon (főiskolákon) 1848 előtt. In: Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003. 535–543.

Az iskolák alapítása és a peregrinusok hazatérésük után kifejtett munkássága mind hozzájárultak az írásbeliség terjedéséhez. Ha visszakanyarodunk Székelyföldre, megállapítható, hogy az újkor hajnalán az alfabetizáció folyamatosan terjedt. Pál Judit elemezte a 18. századi székelyföldi írástudás helyzetét, és fokozatos javulást állapított meg. Míg 1741-ben az írástudók részarányában egyértelmű a társadalmi rétegződés szerepe – a nemesek mintegy 85%-a, az armalisták egyharmada, míg a parasztoknak alig több mint 3%-a írástudó –, addig 1785–1786-ra már látványos a fejlődés, például Udvarhelyszéken 20% fölött volt az írástudó esküdtek aránya.¹² A 18. század végétől azonban nincs lényeges módosulás egészen a 19. század közepéig, döntő változás csak 1848 után következett be a jobbágyság felszámolása és az iskolarendszer reformja következtében.¹³

Az írástudás kiemelt szerepe, a tanulás társadalmi presztízse a Székelyföldön a 18. század során sem változott, sőt a határőrezredek felállítása után a társadalmi felemelkedés gyakran választott útjává vált.¹⁴ Pál Judit ugyanakkor azt is kiemelte, hogy az öngazgatás nagy hagyományai miatt is előnyt jelentett az írni-olvasni tudás a székelyek körében, és megállapította, hogy az írástudás szintje magasabb volt, mint a fejedelemség egészében: „Erdélyben a szász és székely székek jelentették a világos foltot az alfabetizáció térképén.”¹⁵ A tendencia a 19. század során és a 20. század elejére sem változott, azaz a székely városok az erdélyi átlagban közvetlenül a szászok után következtek az alfabetizáció tekintetében.¹⁶

Az iskolahálózat méretei¹⁷ és az írásbeliség terjedése a Székelyföldön arra engednek következtetni, hogy a 18–19. század folyamán egyre fontosabbá vált az anyanyelvű műveltség megszerzése. A felvilágosodás századában és a reformkorban az anyanyelv szerepének és fontosságának folyamatos felértékelődéséhez nem csupán belső tényezők járultak hozzá, hanem igen jelentős külső hatások is. Ezek közül a legjelentősebb a Habsburg Birodalmon belüli centralizáció Erdélyben, amely veszélyeztette a magyar nyelv addigi pozícióit. A székelység körében

¹² Pál Judit: Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 422–423.

¹³ Uo. 430.

¹⁴ Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csikszereada: Pro-Print Könyvkiadó, 2003. 459.

¹⁵ Uo. 460–462.

¹⁶ Erdély legjobban alfabetizált vidéke 1900-ban a Szászföld, pl. Brassó szék – 75,15% –, de ezt a Székelyföld követi, pl. Udvarhelyszék – 60,38% –, és a legalacsonyabb arányokat a többségében románok által lakott vármegyékben találjuk, pl. Szolnok–Doboka 21,01%. Ugyanekkor a történelmi Erdély területén az írástudók nemzetiségi megoszlása a következő: románok 6%, magyarok 29%, németek 60%. 1910-re a székelyföldi városok többségében már 80% fölött volt az írástudók aránya. Uo. 463–465.

¹⁷ A székelyföldi oktatási hálózat fejlődésére l. Uo. 465–498.; Pál Judit: A dualizmus kora. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 304–315.

II. József nyelvredelete nagy ellenállásba ütközött. Egy szász szerző így vélekedett a magyarság érzelmeiről: „Ez időtől fogva lett a magyar nyelv művelése hazafias és ellenzéki ügy, ettől fogva újra gyűlölettel fordultak a német nyelv ellen, melyet hívatlan vendégnek, alkotmányellenes újítások eszközének érezték.”¹⁸ A nép által beszélt nyelv kitiltása a közigazgatásból tiltakozást váltott ki a székelyekből, akik nyelvük védelmére a magyarság egészével szolidárisan léptek fel. Hermann Gusztáv Mihály szerint: „a székelyeket ért sokkhatás viszont erősebb volt [mint a nem székelyeknél – a szerző. megj.]: elvezetett a rendi nacionalizmusuk által mindaddig beárnyékolt magyar népi identitásuk tudatos felismeréséhez, nyilvános vállalásához.”¹⁹ Tehát a nyelvi közösség felismerése, vállalása és a nyelv ügyéért való közös ténykedés fontos szerepet játszott a nemzetépítés folyamatában.

A nyelv ügye természetesen nem csupán a megszorító intézkedésekre adott válaszok tükrében értelmezhető, mivel a székelyek körében már az azt megelőző időszakban is – és főként utána – egyre hangsúlyosabban jelentkezett ennek fontossága. Erre eklatáns példa a háromszéki származású Apor Péter²⁰ műve, a *Metamorphosis Transylvaniae*, amelyet a szerző 1736-ban írt. Már az első cikkelyben tisztázta, hogy miért választotta a mű magyar nyelven való megírását a latin helyett: „Kedves maradváink! Ezen régi erdélyi módot és szokást sokat gondolkodtam, ha deákul írjam-e le vagy magyarul. Végteére, hogy tisztábban és értelmesebben az dolgokat kitehessem, és maradváink is jobban megérthessék, eltökéltem magamban, hogy magyarul írjam.”²¹ A mű, mint ismeretes, nosztalgikus emlékezés a letűnőben lévő „tündérországról”, és óvatosan – hiszen Habsburg-párti volt – elítéli az Erdélyben meghonosodni látszó „nájmódit”, azaz az osztrák uralomnak is köszönhetően a régi mentalitás, az életvitel, a szokások és a nyelv folyamatos „torzulását”.

Ugyanakkor Apor szerepet játszott a székely eredetről alkotott hagyományos kép népszerűsítésében is, az *Onographia* című verséből vett részlet ékesen bizonyítja ezt:

„Mikor az székelyek Erdélybe mentenek,
S az krónika szerént meglepedtenek

¹⁸ Hermann, 2003. 120.

¹⁹ Hermann Gusztáv Mihály: „Villa nostra olachalis”. (Egy hamis oklevél utóéletéről). In: Bárdi Nándor (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 1999. 115–116.

²⁰ Apor Péter (Altorja, 1676 – Altorja, 1752) volt Küküllő vármegye főispánja és Háromszék főkirálybírója is, de elsősorban történetíróként ismert. Életrajza: Balló István: *Altorjai báró Apor Péter élete és működése (1676–1752)*. Csíkszeredában: Nyomatott Györgyjakab Mártonnál 1897; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891. 210–213.

²¹ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Előszó, jegyz. Kócziány László, szöveg gond. Lőrinczy Réka, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978. 25.

Míg Árpád kijöve bánsággal éltének,
Uzandur, Kalám, Hám ily nevet viseltek.²²

A magyar nyelv ügye iránti elkötelezettséget olvashatjuk ki a szintén székely származású Andrád Sámuel²³ *Elmés és mulatságos rövid anekdoták* címmel 1789-ben Bécsben megjelent munkájából:

„Micsoda Magyarsággal írtam? Tsak amilyenl tudtam. Én született Székely Magyar vagyok; tudom azért a székely atyafiak szája-járását (dialectus) [...]. Ha a Magyar-Ország minden száj-járást úgy tudnám mint az Erdélyieket, el mondhatnám erről a Könyvtskéről, hogy én ezt egy közönséges Magyarsággal írtam. [...] Tsak-ugyan, amennyiben lehetett, sokakban a M. Orzági előttem esmeretes szájajárást, hol én azt az Erdélyinél jobbnak ítélttem, minden részre-hajlás nélkül követtem. Minekokáért némely helyeken Gyűjteményes Könyvtskémben bátran el-mondhatja a M. Orzági vagy Erdélyi vagy székely Magyar, hogy ott nem írtam úgy, mint a miként ők beszélnek.”²⁴

Amúgy a szerző nagy szeretettel és jó kívánsággal ajánlotta könyvecskéjét „az én ditső Magyar Nemzetemnek.” Láthatjuk, hogy a magyar nyelvnek még nincs egységes irodalmi formája, ez a következő évtizedek nyelvújítási munkálatai alatt fog megszületni²⁵; ugyanakkor eléggé egyértelmű, hogy a szerző egy nyelvében egységes nemzetben gondolkodik, mindegy, hogy beszélője magyarországi, erdélyi vagy székely.

Jól látható, hogy a magyarul írók egyik legnagyobb problémája, hogy anyanyelvük nem felel meg koruk bizonyos társadalmi, politikai vagy tudományos igényeinek. A modernizációhoz kellett az új nyelv, az anyanyelv megújítása, másként idegen nyelven kellett volna a magasabb szintű kommunikációt és írást megvalósítani. Ez az identitás feladását jelentette volna. Így az anyanyelv ápolása a nemzeti önazonosság intézményesítésének egyik eszközévé vált. A 18. század vége és a 19. század első fele a nyelvújítás folyamatának időszaka volt, amely döntő változásokat hozott a magyar irodalmi nyelv tekintetében. Csupán egyetlen példával szeretném igazolni a fentieket.

²² *Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752)*. I. Szerk. Dr. Szádeczky Lajos, Budapest: M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1903. 510.

²³ Andrád Sámuel (Ikafalva, 1751 – Sepsiszentgyörgy, 1807) orvos, író, anekdotagyűjtő. Életrajza: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon. Első kötet. A–K*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. 30.; Szinyeyi, 1891. 162.

²⁴ *Született nyelvünk... A magyar anyanyelv dicsérete a XVII–XVIII. században*. Szövegválogatás, előszó, szó és névmagyarázat Róth András Lajos. Gyergyószentmiklós: Mark House, 2005. 233.

²⁵ A nyelvújítás és a magyar nyelvi egység ügyének rövid áttekintését l. Bárczi Géza: *A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése*. In: Bárczi Géza – Benkő Lóránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1967., különösen 542–564.

Aranka György²⁶ 1791-ben adta közre az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságról írott elképzeléseit: „A Társaság munkálkodásainak tsekély értelmem szerint két Közönségesebb Tárgyai vagynak: ú. m: A nyelv művelés, és szükséges esméretek terjesztése.”²⁷

Aporhoz hasonlóan Aranka Györgynek is jelentős szerepe volt a hagyományos székely eredettörténet és a székely történelem sajátosságainak népszerűsítésében, ugyanakkor állást foglalt a *Csiki székely krónika* hitelessége mellett is. Az August Ludwig von Schlözerrel²⁸ folytatott vitájában hosszasan tárgyalta a székelyek eredetét, és nem véletlenül az ősiség és különállás mellett a magyarságukat is kidomborította:

„a székelyek pedig kezdettől fogva a magyarokkal egy nyelvűek. Nemzeti egységben külön törvényekkel és szokásokkal éltenek eleitől fogva. [...]

Szinte 700 esztendeje, hogy a szászok béjöttek, és aki a hazában soha krónikát nem olvasott is tudja, hogy az a nemzet Erdélyben a magyarra, székelyre s régi oláh lakosoknak maradékaira nézve jövevény, vendég nemzet. Azt is úgy tudja, hogy a székely a magyarnál is régiebb.”²⁹

A Székelyföld földrajzi elszigeteltsége, peremvidék volta az irodalmi magyar nyelv gyors behatolását és általánosabb elterjedését is akadályozta. Ennek következménye, hogy már a 19. században számos magyar értelmiségi felfigyelt arra, hogy a székelyek ősi, autentikusabb, ezáltal „tisztább” magyar nyelvet beszélnek.³⁰

²⁶ Aranka György (Szék, 1737 – Marosvásárhely, 1817) művelődésszervező, író, költő, történész. Életrajza: Szinnyei, 1891. 221–224.

²⁷ *Született nyelvünkön...*, 2005. 281.

²⁸ August Ludwig Von Schlözer (Gaggstadt, 1735 – Göttingen, 1809) a felvilágosodás korának jelentős német történésze, pedagógusa és publicistája.

²⁹ Aranka György: *Erdély története*. S.a.r. Biró Annamária, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010. 28–29. Aranka György és August Ludwig Schlözer vitájához, Aranka történelemszemléletéhez lásd Biró Annamária kiváló elemzését: Biró Annamária: *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011. különösen 249–285.

³⁰ L. pl.: „a történet mezejére új nép lépik fel, mely székely nevet kap, s a legtisztább magyar nyelvet beszéli.” Kővári László: *Erdély történelme*. I. Pest – Kolozsvár, 1859. 28; „a székely föld [...] Az élő magyar nyelv egyik klasszikus földrésze”. Kriza János (szerk.): *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Kolozsvárt, 1863. Előszó vii–viii. A székely nyelvjárás színességével már a 19. század második felétől számos nyelvész foglalkozott (Budenz József, Balassa József, Steuer János, Steuermann Mihály, Nagy Géza, Erdélyi Lajos, Szini Lajos). A nyelvjárás és székely felfelfogás és humor összekapcsolása is már a 19. század második felétől divatos volt, rendszeresen jelentek meg a „góbé” csavaros észjárását példázó írások. A legjelentősebb 20. századi gyűjtések és kötetek Duka János, Imreh Lajos és Vő Gabriella nevéhez köthetők, a kortársak közül a legjelentősebb gyűjtés Sántha Attila *Bűhnagy székely szótára* (Budapest, 2018).

Modernizáció – asszimiláció

A középkor végének emberei különféle identitásokkal rendelkeztek. Ezek közül a legjelentősebbek a rendi-társadalmi, a vallási vagy a regionális voltak. A modernizációs folyamat gyökeres változásokat hozott a politikai, gazdasági és társadalmi életben, és döntő módon hozzájárult a hagyományos identitásformák háttérbe szorulásához vagy önként feladásához. A zárt világok határai kezdtek eltűnni, ezáltal etnikai-nyelvi határok mosódtak el.

A székely faluközösség és társadalom a 17–18. század folyamán alig változott, megőrizte tradicionális jellegét. A székely *communitas* továbbra is több funkciót betöltő közösség volt: vagyonközösség, a gazdasági élet szervezője, a belső rend oltalmazója, köztelherviselési közösség, az önálló normaalkotás fóruma és a fölöttes intézményekkel való kapcsolattartás szerve; „egészében véve egyéredkű, egycélú embereknek az életkerete, olyanoké, akiket erős mi-tudat kapcsol egymáshoz.”³¹

A felvilágosodás idején a hagyományos életkeret bomladozni kezdett. A kivilülről, vagy mondhatjuk azt is, hogy felülről érkező hatások közül megemlíthető a Habsburg Birodalom abszolutista, egységesítő törekvéseinek sorozata. A központosítási erőfeszítések uniformizációhoz vezettek. Megszaporodtak a kodifikációs törekvések, amelyek természetesen sok esetben felülírták a hagyományos közösségek addigi rendelkezéseit. Találóa fogalmaz Imreh István, amikor a felülről jövő törvényekről azt írja, hogy „már nem a falu törvénye, hanem törvény a falunak”.³² Tehát a hagyományörző székely társadalom is célpontjává vált a birodalmi uniformizációs törekvéseknek, a soknemzetiségű birodalom számos különféle identitása veszélybe került.

A 18. századi *communitas* bomlásának okait elemezve Imreh több belső tényezőt is azonosított. Talán a legjelentősebb az, hogy a falvak vagyónállagának folyamatos csökkenésével elvesztett számos hagyományos funkció is, amely a közösségi ethosz erőtlenedéséhez és a *communitas* szerepkörének lazulásához vezetett. A közösségi szolidaritást gyengítették azok a nagyobb birtokosok is, akik inkább saját egyéni érdekeiket akarták érvényesíteni a csoportérdekkel szemben.³³ A gazdasági élet változása, az iparosítás térhódítása nagyobb mértékű társadalmi mobilitást is hozott, amely szintén a „mozdulatlan” világ ellen hatott.

A változások hatására a működő faluközösségek bomladozni kezdtek, s a zárt, egynyelvű, archaikusnak mondható népcsoportból kiszakadó, az iparközpontokba, a változatosabb megélhetési lehetőségeket biztosító városba költöző népesség már kevésbé találta meg a közös szót – nyelvileg, nyelvjárásiilag, a szokásokat és az életfelfogást tekintve – az otthon maradókkal. A vidéki ember kénytelen lett feladni

³¹ Imreh István: A székely „*communitas* alkonya.” *Korunk*, 1993/5. 95–96.

³² Uo. 97.

³³ Uo. 98–99.

számos sajátos identitásformáló kulturális értékét, mert azok használhatatlanok voltak a szűk közösség határain kívül.

A Székelyföldön a hagyományos értékrend lassú változása is későn kezdődött, főként a 19. század második felétől fokozatosan növekvő el- és kivándorlási hullám következtében. De mivel mind az iparosítás, mind a vasútépítés csak megkésve és kis mértékben érintette a térséget, ezért a hagyományos értékrend lazulása is nagyon lassú folyamatként jelentkezett. A vidék lakóinak döntő többsége számára a modernizáció „gyümölcsei” elérhetetlenek vagy akár nemkívánatosak voltak.

A jelentős szaporulat, az elmaradottság és az ipari beruházások hiánya munkaerőfölsleget eredményezett a Székelyföldön, ennek volt egyik következménye a kivándorlás és a már aggasztó méreteket öltő romániai munkavállalás.³⁴ Magyarországon a jelenségre egyre hangsúlyosabban kezdték felhívni a figyelmet a székely vármegyék országgyűlési képviselői és a helyi közéleti elit tagjai. A kivándorlás mellett más jellegű problémákkal is küzdöttek a székelyföldi települések és lakóik: hosszas és költséges arányosítás és tagosítás, előnytelen hitellehetőségek és az eladósodás, földhiány és rossz minőségű föld, önellátó mezőgazdaság, szétforgácsoló birtokok, a kézművesipar válsága. „A székelység még csak nagy beteg, de még ki lehet gyógyítani. Pár év múlva talán már halott lesz”³⁵ – kongatta meg a vészharangot Bartalis Ágoston,³⁶ a problémák egyik kiváló ismerője. Ezek enyhítésére vagy megoldására előbb székely társaságok alakultak,³⁷ majd 1901-ben az országgyűlési képviselők is saját székely társaságot hoztak létre. „Kideríteni a Székelyföld hanyatlásának okait s megjelölni azokat a gyakorlati eszközöket, amelyek e nép gazdasági, társadalmi s erkölcsi regenerációjára alkalmasak”³⁸ – ezekkel a célkitűzésekkel szervezték meg 1902. augusztus 28–30. között Tusnádfürdőn a székely kongresszust.³⁹ A kongresszus nagy nyilvánosságnak örvendett,

³⁴ A székely népfölsleg és kivándorlás kérdése sokat foglalkoztatta a vizsgált korszak székelyföldi értelmiségét. L. pl. T. Nagy Imre: *Székely kivándorlás*. Budapest: A „Pátria” Irodalmi Vállalat Könyvnyomdája, 1895; Venczel József: A székely népfelleg. *Hitel*, 1942/1. 18–32.

³⁵ Bartalis Ágost: *Segítsünk a székelyeken. Csik-Ménaság székelyei*. Budapest: Belvárosi Kny., 1901. 24.

³⁶ Bartalis Ágoston (Csíkkarcfalva, 1866 – Csíktaploca, 1931) jogász, közigazdász, közíró. Írásai a témában: *Segítsünk a székelyeken. Csik-ménaság székelyei*. Budapest, 1901; *A csiki székelység alapvető kérdései – Mit adjon a város a falunak*. Csíkszereda, 1931. Életrajza: Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A–F*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 1981. 111.

³⁷ Ezekről bővebben: Balaton Petra: A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok (Törekvések Székelyföld felzárkóztatására a XX. század elején). I. *Korunk*, 2010/1. 78–85; II. *Korunk*, 2010/2. 71–77.

³⁸ Így fogalmazta meg a tusnádi kongresszus céljait a Jókai Mór és Beksics Gusztáv főszerkesztésében megjelenő fővárosi lap vezércikke. A Székely Kérdés. *Magyar Nemzet*, 1902. augusztus 30. 1.

³⁹ A kongresszus szervezéséhez, határozataihoz l. *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. S.a.r. Buday Barna kongresszusi főtitkár. Budapest,

hatására a magyar kormány eldöntötte az ún. székely akció beindítását.⁴⁰ Az akció szűkebb értelemben a magyar kormányzat által a Székelyföld felzárkóztatására tett lépéseket, elsősorban a Földművelésügyi Minisztérium külhivatalának, a székelyföldi miniszteri kirendeltségnek a tevékenységét jelenti. Ugyan a székely akciót számos kritika érte, mivel nem tudott hozni jelentős változást, mégis összességében a székelység problémáira terelte a figyelmet, anyagi és szellemi erőforrásokat rendelt ezek megoldására.⁴¹

A dualizmus idejének összességében látványosnak ítéltető fejlődése, a vasútépítés, a városok modernizációja és a városi népesség növekedése kétségtelenül hozzájárultak a városi lakosság mentalitásának változásához,⁴² de ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a székelyföldi városok „bevándorlóinak” legnagyobb része a saját vármegyéjük területéről származott,⁴³ azaz falusi szemléletmóddal érkezett új otthonába. Az első világháború előtt Marosvásárhely kivételével minden székely városnak tízezer fő alatt volt a lakossága, ezekben – szintén a „székely főváros” kivételével – kevés idegen telepedett meg. A 19. századra a korábban érkezett gyergyószentmiklósi és szépvízi örménység már teljesen elmagyarosodott, illetve elszékelyesedett.⁴⁴ A határőrezredek felállítását követően Csík- és Háromszékre a birodalom különböző területeiről érkezett kézművesek, iparosok sorsa hasonló volt, ahogyan a 19. század utolsó harmadában kisebb számban érkező zsidók is viszonylag hamar beolvadtak.

De a Székelyföldön a kevés és nem nagy lakosságú városok hátországát a vidék adta. A falusi életmódot és falusi mentalitást a hagyományörzés, a konzervativizmus

1902. A Székely Kongresszus hatásainak és eredményeinek rövid értékeléséhez: Egyed Ákos: Az 1902-es Székely Kongresszus száz év távlatából. *Valóság*. 2003/3. 86–97.; Gidó Csaba: Az 1902-es tusházi székely kongresszus és a székely kivándorlás. In: Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok I.* Székelyudvarhely: Litera Könyvkiadó, 2001. 51–67.

⁴⁰ A Székely Akció történetének legátfogóbb feldolgozását l. Balaton Petra: *A székely akció története. I. Források, I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések*. Budapest: Cartofil Kiadó, 2002. Rövidebb ismertetésére l. Balaton Petra: *A székely akció előzménye és története. Székelyföld*, 2006/6. 62–91.

⁴¹ A Székelykérdés, Székely Kongresszus és Székely Akció rövid összefoglalását l. Balaton Petra: *Gazdaság és agrártársadalom*. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 137–241.

⁴² A székelyföldi vasútépítés történetére és főként a helyi társadalomra gyakorolt modernizációs hatására l. Gidó Csaba: *Vasszékér és gőzmozdony. A székelyföldi vasút története (1868–1915)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013. 187–282.

⁴³ Pál, 2003. 143–144.

⁴⁴ „Örmény-székelységüket, avagy székely-örménységüket ma már csak a névben és családi típusban lehet felismerni” – írta a szépvízi örményekről *Csiki Pantheonjában* Tivai Nagy Imre. Tivai Nagy Imre: *Emlékezés régi csíkiakról*. Csíkszereda: Csíkszereda Kiadóhivatal, 2009. 209. A székelyföldi örményekre, a székely-örmény viszonyra és az örmények lassú identitásvesztésére l. Pál Judit: *Örmények a Székelyföldön (a 19. század közepéig)*. *Acta. A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. Sepsiszentgyörgy, 1995. 161–172.

határozta meg. A változások lassúságát, a merev társadalmi formák továbbélését állapította meg a középkorúak és idősebbek körében Imreh István még az 1940-es évek elején is. Sepsibodoki példákon keresztül illusztrálta, hogy „a régi törvény jó törvény” elve alapján nem tartották szerencsésnek a katona és jobbágy származásúak keveredését, ez a gyerekkori játszópартnerek kiválasztásától a templomi ülésrenden vagy a fonó közönségén, a rendi viseleten, a házak berendezésén keresztül egészen a házasságkötésig, sőt, a temetésig végigkísérte az ember életét.⁴⁵ A hagyományos szemléletmód, viselkedés, büszkeség és gőg vagy más „kondicionáló tényezők” (Imreh István) egészen 1940-ig átörökítődték, fennmaradtak és meghatározták a mindennapokat, így valószínűleg a „nemzeti” identitás, önkép kérdésében is igencsak árnyalt a kép, azaz a székelyföldiek önmeghatározásában a magyar haza és identitás (fel)vállalása mellett előkelő helyet foglalt el a székely identitás. A dualizmus kori vagy a két világháború közötti időszak székely származású elitje – történészek, írók, művészek, tanárok, papok, különböző közéleti szereplők – majdnem kivétel nélkül vallotta a mitikus származást, a régi kiváltságokat és egyenlőséget, hangzatosan emlegette a dicső múltat, katonai vitézséget, a székelység kiváló jellemvonásait.

Tehát a modernitással járó fejlemények és változások nem hoztak éles törést a székelység önmeghatározásában. Ugyanakkor a székelyekről élő általában kedvező, sőt idealizált képet és a székelyek pozitív önképét a századforduló közeledtével valamelyest árnyalni kell. A társadalmi és gazdasági problémák szaporodásával párhuzamosan egyre többen festettek kevésbé hízelgő, kritikusabb képet a székelyekről.⁴⁶ Ennek ellenére a székelykérdés megjelenése, a székely akció elindítása mind azt jelzik, hogy a Székelyfölddel és népével kiemelten foglalkoztak, a térségre és lakóira úgy tekintettek, mint egykori és kortárs védőbástyára, valami sajátos, különleges régióra és identitásra.

A mítoszok

Az alapító mítoszok egy születés, egy alapítás történetét mondják el, megindokolva, legitimálva a világ, a közösségek, nemzetek és államok létét. Az eredetmítoszok is ezekkel rokonok, egy elsődleges valóságot emelnek ki. Nem ezen valóság igazságtartalma a fontos, ahogyan az sem, hogy honnan származik az adott legenda, történet, mítosz, hanem hogy a közösség, amely magáévá tette, hogyan ágyazta be saját tudatába, hogyan használta, továbbította.

⁴⁵ Imreh István: A jelenben élő múlt. A határorkatona és jobbágynépeség különbözőségéről vallott nézetek. In: *Uő: Erdélyi hétköznapiak 1750–1850. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Bukarest: Kriterion Könykiadó, 1979. 122–133.

⁴⁶ Ezekről bővebben I. Pál, 2016. 358–361.

Tehát a mítosz jelenti az egyik lehetőséget a csoportok számára, hogy megteremtsek és meghatározzák létezésük alapjait, valamint erkölcsi és értékrendszerüket. Így a mítosz olyan narratív formába öltött hiedelemcsoport, amelyet egy közösség magáról vall. Nem történelmileg igazolt, tudományosan bizonyított tényekből áll össze, hanem elsősorban feltevésekből. A legfontosabb nem is a történeti hűsége, hanem a tartalma és a közösségen belüli elfogadottsága.⁴⁷ Schöpflin György szerint a mítosz létfontosságú a közösségi keretek kialakítása szempontjából, „egyszóval általában a kaósból rendet teremtő folyamatokban.”⁴⁸ A mítosz közösségi választóvonalakat alakít ki, így azok, akik nem részesei egy mítosznak, a közösség határain kívülre szorulnak. „A mítosz tehát az önmeghatározás egyik hatékony eszköze, mivel akik elfogadják a mítoszbba kódolt hiedelmeket, egyben a közösségi tagságot is vállalják.”⁴⁹

Minden mítosz ugyanakkor válaszokat is megfogalmaz a közösség sikertelenségeire, magyarázatokat keres a kudarcokra. Schöpflin a következő kérdést teszi fel: „mikor érkezik el az a pont, amikor a mítoszból való hivatkozás, a mítosz alkalmazása eléri azt a szintet, ahol is a felelősség elhárításának, egy hiba beismerése elutasításának, egy olyan eseménnyel vagy eseménysorral való szembenézésből való idegenkedésnek az eszközévé válik, amely törést okozhat a közösség nehezen kialakított koherenciájában?”⁵⁰ A székelység esetében is egyik-másik mítoszból való hivatkozás a közösség kudarcainak, problémáinak, elmaradottságának, sikertelenségének magyarázatául vagy orvosságául szolgált.⁵¹

A mítoszok szerepe a közösségek önmeghatározásában, szervezésében, mozgósításában tehát döntő jelentőségű. Anthony D. Smith véleménye szerint a közösség

⁴⁷ Schöpflin, 2003. 68–69.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo. 72.

⁵⁰ Uo. 76.

⁵¹ Álljon itt egyetlen példa. 1896. május 16-án tartotta Csík vármegye törvényhatósági bizottsága ünnepi közgyűlését a *Magyar állam ezeréves fennállásának emlékére*. Becze Antal, aki 1882–1906 között volt a vármegye alispánja, beszédében a másfél évezredes helytállásról és szenvedéstől beszélt: „míg Árpád hadai visszaszerezték Attila hagyatékát [...] addig mi itt keleten örködtünk, nehogy az összetöredő ár közé egy széttorlaszoló elem ékelje be magát [...] Ez rövid álomképe másfél évezredes múltunknak, s ha részleteit vesszük, abban a magunkra hagyatás, s az emiatti összetartás és ebben a szívós hazaszeretet három egysége annyira kimagasló, hogy a mellőztetés vaskos köteteinek minden lapja erre figyelmeztet, s az ebből levont következtésekre tanít. Megtanít minket arra, hogy az a tágkörű székely intézmény, mely Árpád által megerősített, a későbbi nagy királyok által biztosított, – évszázadok folytán mind szűkebb és szűkebb körre szorított –, s hogy még állunk, s hogy még a magyarságnak esszenciáját képezzük, nem saját vitézségünk, nem az ágyú és szurony következése, hanem az az öntudat, hogy minden székely egyaránt nemes és egyaránt egy testvér. Ez és az ebből folyó törhetetlen hazaszeretet tartotta fenn e maroknyi nemzetet.” RNL HMH F 7 Csík vármegye levéltára. 4. állag. A vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűléseinek jegyzőkönyvei. 32. kötet. Törvényhatósági gyűlési jegyzőkönyv 1896. évre. 15–18.

megteremtése egy erkölcsi és politikai forradalom, amelynek végső célja, hogy összefüggő nemzeté kovácsolja a közösséget. A folyamat – amely során megteremtődik az egységes, lehetőleg autarchikus, jogokban egyenlő egyének közössége, amely majd biztosítja a legitimációs bázist a politikai célok elérésére – a következő lépésekből áll:

- a perifériára szorult passzív népességet politikai céljaiban egységes közösséggé kell varázsolni;
- közösségi mozgósítás az egyetemesen elismert „szülőföldért”, amely egy jól körvonalazható, egységes terület;
- a területileg elhatárolt közösség tagjainak gazdasági egységesítése, ellenőrzés a természeti kincsek felett;
- a közösség etnikai tagjait állampolgárrá változtatni, politikai célok nevében mozgósítani, és egységes társadalmi és politikai jogokat és kötelezettségeket nyújtani;
- a politikai és erkölcsi érdeklődés középpontjába helyezni a népet, a tömegek szerepét ünnepelni, átnevelve őket a nemzeti értékek, emlékezet és mítoszok szerint.⁵²

Ez az átnevelési folyamat az, amely megalapozza a közösség összetartozását, kialakítva a közös értékeket, szimbólumokat, rituálékat, ünnepeket. Természetesen annak ellenére, hogy a nemzeti mítoszok „kitaláltak” vagy „elképzelték”, nem lehet azokat teljesen történelmietlen alapanyagokból létrehozni, tehát lennie kell bizonyos kapcsolatuknak a kollektív emlékezettel. Ez azt jelenti, hogy egy állandó reinterpretációval van dolgunk, amely mindig új köntösbe öltözteti a már említett alapokat, a mindenkori elvárások, igények szerint. A mítoszoktól többnyire érzelmi válaszokat várnak. „A mitikus és szimbolikus párbeszédet imígyen a legitimáció érvényesítésére és a hatalom erősítésére lehet használni, érzelmeket és lelkesedést képesek mozgósítani.”⁵³

A következőkben a székelység történeti tudatába mélyen begyökerezett mítoszokat vizsgálom. Ezek a narratívák nem székely vagy magyar sajátosságok, hanem valamennyi kelet-európai nép kollektív tudatában élő képek.

*Az etnogenézis mítoszai*⁵⁴ a származás kérdésére fogalmaznak meg válaszokat. Általában túllépnek az önigazolás szintjén, és egy adott területen a más etnikai csoportokkal szembeni elsőbbség igazolására használják őket.⁵⁵ Ez a mítosz táplálja azt az elképzelést is, miszerint az állampolgári jogok másodrendűek az etnikai

⁵² Smith, Anthony D.: The Origins of Nations. In: *Ethnic and Racial Studies*. Volume 12. Issue 3. 1989. 349–356.

⁵³ Schöpffin, 2003. 80.

⁵⁴ Újabbán a székely eredetmítosról I. Hermann Gusztáv Mihály: Hit által teremtett székely múlt. *Regio*, 2022/2. 116–139.

⁵⁵ Schöpffin, 2003. 88; Pippidi, Andrei: A múlt mítoszai/A jelen válaszüjtja. *Korunk*. 1993/10. 24–30.

hovatartozáshoz képest, és azok, akik elsőként érkeztek – vagy legalábbis ezt tartják magukról – joggal határozhatják meg az állampolgári jogokat. Ennek legékezebb példája a román–magyar vita a dákoromán kontinuitás mítosza kapcsán.

Közismert, hogy a székelység népi vélekedésében máig él a hagyomány, miszerint ők a hunok leszármazottjai.⁵⁶ A hagyomány vélhetően már a középkorban kialakult, Anonymus és Kézai Simon teremtették meg a hun-székely-magyar közös történelem alapjait; érthető, hiszen a korban mindenki – egyének vagy közösségek egyaránt – dicső ősök után kutattak. A hunok igencsak megfeleltek e célra, nem csupán a vélt vagy valós rokonság miatt, hanem mert ezáltal alá lehetett támasztani a Pannóniára formált történeti jogot.⁵⁷ A későbbi krónikák is átvették a Kézai-féle történetet, tehát a székelyeket a hunok őseiként tüntették fel. Thuróczi János *Chronica Hungarorum* című munkájában egyenesen így fogalmazott:

„A mi időnkben nem is kételkedik senki benne, hogy a székelyek azoknak a hunoknak a maradékai, akik először jöttek be Pannóniába, és mert az ő népük, úgy látszik, nem keveredett azóta sem idegen vérrel, erkölcsükben is szigorúbbak, a földek felosztásában is különböznek a többi magyartól.”⁵⁸

A középkori felfogást a humanisták is átvették, továbbvitték, bővítették – szkíta–hun–avar–magyar rokonságról írtak –, és ez a felfogás egészen a 19. századig változatlanul fennmaradt. Székely István krónikája az első, amely magyar nyelven erősítette meg a hagyományt,⁵⁹ és a magyar és a székely nép különbözőségére is rámutatott.⁶⁰

Hermann Gusztáv Mihály két okból is fontosnak tartja ezt a krónikát és különösen a székelység eredetére vonatkozó részeit. Egyrészt, mivel első alkalommal írt székely származású⁶¹ krónikás saját népének eredetudatáról, másrészt, mivel kötete nagy népszerűségnek örvendett szűkebb hazájában is.⁶²

Habár a 17–18. században már néhányan cáfolni is próbálták a székelyek hun származását, a tudományos igényességgel készült írásoktól a népszerűsítő jellegű

⁵⁶ A székely köztudatba mélyen beivódott hun leszármazás tanának rövid történeti áttekintésére l. Demény Lajos: Mítoszok és valóság. A székely nemzettudat történelmi háttere. *Magyar Tudomány*. 1997/11. 1309–1320.; Pál Judit: Erdély népeinek eredetmitoszai: a székelyek hun eredetének mítosza. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. II.* Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2004. 814–822.

⁵⁷ Pál Judit: A székelyek eredetének kérdése a történetírásban a 17. század végéig. *Miskolc: Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*. Tomus XIII. fasc. 3, 2008. 393–404.; Pál, 2004. 814.

⁵⁸ Thuróczi János: *A magyarok krónikája*. Fordította Horváth János. Budapest: Magyar Helikon, 1978. 80.

⁵⁹ Székely Estvan: *Chronica ez vilagnac dolgairol*. Craccoba, 1559. 122.

⁶⁰ Uo. 142.

⁶¹ Székely István az udvarhelyszéki Bencéden született 1505-ben.

⁶² Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018. 55.

kiadványokig és a tankönyvekig ez maradt a domináns elmélet. Természetesen utóbbiak azok a kiadványok, amelyek szélesebb körben ismertek voltak, így hatásuk jelentősebb volt a székely identitástudat alakulására.

A 18. század végén bukkant fel az első másolata a *Csiki székely krónikának* – mint Szádeczky-Kardoss Lajos kutatásai nyomán kiderült, hamisításról van szó –, amely döntő hatással volt a hun–székely rokonság terjesztésében, és rá építettek neves történetírók is, mint Kőváry László, Szilágyi Sándor, Szabó Károly vagy Orbán Balázs.⁶³

Az I. világháborút követő impériumváltás után újfent virágkorát élte a dicső származásra és múltra való hivatkozás. Ennek okai között a nyomasztó kisebbségi sors mellett a román szakirodalomban és közvélekedésben divatos „elszékelyesedett románok” elméletét kell látnunk.⁶⁴ Habár a 20. századi akadémiai történetírók cáfolták vagy akár megmosolyogták a hagyományos székely eredettörténet mellett állást foglalókat, mindenki igyekezett óvatosan bánni a kérdéssel, hogy ne sértse a székely közönség érzéseit és meggyőződéseit. Ugyanakkor az akadémiai történetírás periferiáján vagy a szakmán kívül állók nagyobb része követte, sőt megerősítette a székely kollektív tudattal kompatibilis vélekedést.⁶⁵

A rokonság és közös leszármazás mítoszai az adott etnikai közösség organikus természetének gondolatához kapcsolódnak. Így a nemzet mint család jelenítődik meg, amely közös őstől származik, speciális jellegzetességekkel bír, amelyek átörökítődnek, ezáltal az idegenek automatikusan ki vannak zárva a közösségből.⁶⁶

Arany János hun-regéjének a *Rege a csodaszarvasról* című részében minden kétséget eloszlatva kimondja a származással és rokonsággal kapcsolatos kortárs történelemszemlélet eredményeit:

„Vadat üzni feljövének
Hős fiai szép Enéhnek:
Hunor s Magyar, két dalia,
Két egytestvér, Ménrót fia.”⁶⁷

⁶³ Pál, 2008. 293.; Pál, 2004. 815. A *Csiki Székely Krónika* eredetisége körüli vitákat és a krónika hatását a székely virtuális műlteremtésre l. Hermann Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2007. 73–182.

⁶⁴ Erről bővebben l. Bárdi Nándor: A „visszarománosítás”. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 443–453.

⁶⁵ A székely eredetkérdés historiográfiájához l. Kristó Gyula: *A székelyek eredete*. Budapest: Balassi, 2002; Kordé Zoltán: A székelyek eredete és őstörténete. In: Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története. I. kötet. A kezdetektől 1562-ig*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 91–122.

⁶⁶ Schöpflin, 2003. 89.

⁶⁷ Arany János: *Buda halála. Hún-rege*. Budapest: Móra Könyvkiadó, 1977. 43.

A közép-kelet-európai térségben minden nép saját történelmét mitizálva megpróbálta rokonságát, közös eredetét minél távolabbi ősök felsorakoztatásával bizonygatni. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy hány ókori néppel „került kapcsolatba” ilyenformán a magyarság vagy a székelység is, egyes elméletek a sumerokkal vagy az etruszokkal való rokonságot próbálják igazolni. Az „Attila magyar király” vagy „Csaba királyfi, a székelyek őse” gondolkörben nem az a rendkívüli, hogy kialakult – más népek hasonló eredetmítoszaiban is feltűnnek az antikvítás legkülönfélébb hőszai, hősei –, hanem az, hogy napi politikai hatással rendelkező érvrendszerre bővült, s különféle változatokban ugyan, de megélte a 21. századot is.⁶⁸ Valóságos reneszánszát éli ma is a hun–székely (sőt szkíta) rokonságot bizonygató vagy felelevenítő irodalom, sőt a köztudatban is jól tartja magát ez a vélekedés, meggyőződés.⁶⁹

A *területiség*hez köthető mítoszok általában azt állítják, hogy létezik egy jól körülhatárolható földrajzi hely, ahol a nemzet kialakult, „tisztasága leginkább biztosított volt”. A terület szakralizálódik, sosem jelentheti alku tárgyát, meg kell védeni mindenféle „beszennyeződéstől”, és megóvni a kívülállóktól és azok befolyásától.⁷⁰ A magyarság számára ez a terület a Kárpát-medence, tulajdonképpen a középkori magyar állam területe. A székelység számára eredetileg a nagyobb területi entitás csak másodlagos helyet foglalt el, sokkal inkább történt hivatkozás Erdélyre és főként a Székelyföldre, mint a kezdeti, ősi szállásterület, szabadságaik, privilégiumaik és egyáltalán közösségi létük kiteljesedési helyére. A székelyföldi elit retorikájában a szűkebb értelemben vett haza volt az a terület, ahol Csaba királyfi mintegy háromezer fős hun sereg élén letelepedett, átvészelte a népvándorlások korát, évszázadokkal később segített magyar testvéreinek a honfoglalás levezénylésében, és ahol létrehozta az egyenlő szabadságjogokkal élő, demokratikus berendezkedésű közösséget.⁷¹

A Székelyföldnek mint ősfoglalással szerzett földrajzi-történelmi egységnek bármilyen felülről történő átszervezése mindig kiváltotta a székelység élénk

⁶⁸ Veszprémy László: Attila, a magyar király? *História*, 2004/8. 15.

⁶⁹ Erről bővebben I. Hermann–Orbán, 2018. 455–476.

⁷⁰ Schöpflin, 2003. 81.

⁷¹ Álljon itt csak egy példa. 1869. március 2-án Háromszék képviselő bizottmánya ülésén Vida Dániel főjegyző így kezdte beszédét Kálnoky Dénes frissen kinevezett főkirálybíró tiszteletere: „A Keleti-Kárpátok ormai felett elvonult másfél évezred történelme hirdeti Európa civilizált népeinek, hogy a székely nemzet a szabadság, egyformaság és testvériség dicső tanát 15 évszázad óta vallja és követi. Európai életével egykorú ennek keblében a demokratikus kormányforma, s míg szomszédjában önuralom alá kényszerített népek sínylődtek, míg a kontinens a hűbéri rendszer nyűgeit tartotta fenn, addig elődeink saját választott tisztviselők alkotmányos kormánya alatt, egyenként és összesen a szabadság, egyformaság és testvériség emberi méltóságához illő jótéteményeit élvezték!” RNL KMI F 8 Háromszék széki iratai. 8. állag: Nemes Három- és Miklósvár törvényesen egyesült székek képviselő-bizottmánya jegyzőkönyvei 1867–1876. 1. kötet. 153.

tiltakozását már a középkortól kezdve. Előbb a vármegyeiek beköltözésével, területszerzésével szemben próbáltak fellépni, majd később a Székelyföldet is érintő közigazgatási reformokkal szemben, mint a II. József-i átszervezés, a vármegye-rendszer kialakítása 1876-ban vagy akár az 1938-as II. Károly-féle reform.⁷²

A megváltás és szenvedés mítoszát általában a kereszténység hagyatékaként vagy a politikai, földrajzi és kulturális marginalizálódás érzéseként lehet értelmezni.⁷³ Ide tartoznak az Európa-pereme mítoszok, amelyeknek alapját az képezi, hogy ez a keleti térség mindig kiszolgáltatott volt a külső hódításokkal szemben, és a történelem folyamán számtalanszor ontotta véréit, hogy Európa fennmaradjon. Más néven ezeket antemurális mítoszoknak is nevezzük, leismertebb példája a „kereszténység védőbástyája” mítosz.⁷⁴ Ezek mind kompenzációs mítoszok, „melyek erényt kovácsolnak a fatalizmusból és tétlenségből, különleges morális felsőbbrendűségért kiáltanak a kiállt szenvedések okán [...], mindezért pedig bizonyos követelések jelenbeli elismerését követelik”.⁷⁵

A mítosz kialakításában a középkori krónikások és főként a humanisták játszottak jelentős szerepet.⁷⁶ Elég, ha csupán Balassi Bálintot idézzük, amint néhány verssorban megfogalmazza hazája küldetés- és hivatástudatát, a hit védelmében betöltött szerepét:

⁷² De gondolhatunk a későbbi korokra is, így megemlíthető az 1968-as román megyésítés is. A közelmúltban szintén történelmi érvekre hivatkozva illették kritikával a román fejlesztési régiók kialakítási módozatát – közismert, hogy a Székelyföld a központi fejlesztési régió része, amelynek központja Gyulafehérvár – és fogalmazódott meg az igény egy, a régi székelyföldi határok mentén kialakítandó régió felállítására.

⁷³ Schöpflin, 2003. 82.

⁷⁴ Uo.; Schöpflin György: Dél-Kelet Európa fogalmának meghatározása. *Provincia*, 2001/8–9. 10–11.; Pippidi, 1993. 28.; Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. 13–16.

⁷⁵ Schöpflin, 2003. 82–83.

⁷⁶ Magyarország keleti, általában védelemre használt határához már a 13. század közepétől kötődött egy „határideológia”, amelynek alapját az képezte, hogy az ország a kereszténység legkeletibb határával rendelkezett, mindennaposak voltak a „pogány” nomád népekkel való találkozások és konfliktusok, ezt csak tetézte a tatárjárás. Az ideológia kialakulásában Berend Nóra jelentős szerepet tulajdonít IV. Bélának is, aki a valós történéseket felhasználta, hogy a királyi hatalmat szolgáló ideológiát teremtsen. Bővebben I. Berend, Nora: Hungary, ‘the Gate of Christendom.’ In: Abulafia, David – Berend, Nora (ed.): *Medieval Frontiers. Concepts and Practices*. London and New York: Routledge. Taylor&Francis Group, 2016.; rövidebb magyar nyelvű változat: Berend Nóra: Magyarország, a kereszténység kapuja: egy ideológia születése. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 612–622. Magyarország megjelenítésére mint a kereszténység védelmezőjére, kőfalára, védőbástyájára/pajzsára, de ugyanakkor a kereszténység kapujára is a humanista szerzőknél, valamint ennek ideológiai hátteréről bővebben I. Rászlai Tibor: „Magyarország a kereszténység védőpajzsa”. *Magyar Szemle*, 1994/1. 75–88.; Boda Mihály: A humanista háborús ideológia Magyarországon a 15–16. században: a „kereszténység védőbástyája.” *Hadtudomány*. 2019/4. 100–109.

„Ó én édes hazám, te jó Magyarország!
 Ki kereszténységnek viseled paizsát;
 Viselsz pogány vérrrel festett éles szablyát,
 Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!”⁷⁷

A tatárjárás keltette félelem, majd későbbiekben az állandósuló török veszély felerősítette a védőbástyatoposz hangoztatását, de ugyanakkor más mítoszokkal is ötvözve került a közösségi tudatba, mint a kiválasztottság – Isten azért bünteti a magyar népet, mert célja van vele –, a hun(–székely)–magyar rokonság, Szent László király, Hunyadi János vagy más törökverő hősök kultusza.⁷⁸

A mítosz a 20. században új erőre kapott. Trianon után a revízió elérésére a leggyakrabban használt történelmi érv az volt, hogy a magyarság az egyetlen nemzet, amely a Kárpát-medencében létre tudott hozni és fenn tudott tartani egy tartós politikai egységet, azt a történelmi Magyarországot, amely egy teljes évezreden át a nyugati keresztény civilizáció védőbástyája volt, s amely a német és a szláv világ között kiegyensúlyozó szerepet játszott és játszhat a jövőben is. Ezen belül a székelység is mindenkor kihangsúlyozta védőpajzs-, gát szerepét, áldozatvállalását a keleti határterület védelmében, amint olvashattuk ezt számos közéleti megnyilvánulásban. Az erre való hivatkozás, az ezzel járó vérvesztés és pusztulás rendszerint magyarázatot kínált a múlt és jelen számos problémájára is.⁷⁹

Az igazságtalan bánásmód mítosza szorosan kapcsolódik az előbbihez, mert abból indul ki, hogy a történelem rosszindulatú egyes közösségekhez, kegyvesztetést teszi azokat. Ebből adódóan Európa köszönettel tartozik azoknak, akik szenvedtek, mert ők ezt az egész emberiségért tették.⁸⁰

⁷⁷ Balassi Bálint: [*Hatvanhatodik*]. <https://mek.oszk.hu/00600/00609/00609.htm#66> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 5.)

⁷⁸ Bővebben l. Öze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáslemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Piliscsaba – Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005.

⁷⁹ Álljon itt is egyetlen példa. Csíkszék képviselő bizottsága 1869. december 14-én tartott közgyűlésén feliratot intézett több minisztériumhoz a revendikált havasok visszaszerzésének ügyében. A cél elérése érdekében a következő érveléssel nyitottak: „A székely nemzetnek azon része, mely a Királyhágón inneni magyarhonnak Moldva-Oláhországgal határos végvidékén lakik, itteni letelepülése óta folyamatosan öre volt a hazának, gátfala a keletről hazánkba sokszor beütött rabló kalandoroknak. Miképp felelt meg a Székelység ezen elhivatásának, tanúsodik arról a történelem, mert midőn az innen nyugatra távol eső nemzetek békésen fejlődtek, csendesen haladtak elő a civilizáció tágas ösvényén, addig az itt lakó székelyek századokon keresztül előharcosai voltak, megmentői a keresztény civilizációnak, vérükkel, vagyonukkal áldoztak a közjóért, s ki voltak téve ama rabló hadjáratok alatt mindenkor a feldúlásnak, viselték mégis a súlyos terheket.” RNL HMH F 27 Csíkszék levéltára. B 1861–1876 közötti iratok. 3. állag: Csíkszék képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyvei. 1. kötet. Csíkszék bizottságyűlési jegyzőkönyvei az 1869. évben, 188.

⁸⁰ Schöpflin, 2003. 84.

Az igazságtalan bánásmód hangoztatásával már a kiegyezést követő évtizedekben is gyakran találkozhatunk a székelyföldi elitek retorikájában. A székely vármegyék politikai-gazdasági vezetői, véleményformálói rendszeresen vetették a magyar kormányzatok szemére, hogy mostohán bánik a térséggel, azaz késnek vagy elmaradnak a jelentősebb gazdasági vagy infrastrukturális beruházások, pedig mind ősisége, helytállása, határvédelmi és egyre hangsúlyosabb nemzetiségi szerepe nem ezt tenné indokolttá – sulykolták folyamatosan az említett elitek.

Ez a mítosz mint narratíva főként Trianon után kapott új erőre, az impériumváltást úgymond elfogadó Magyarországon csalódott székelyek körében. Trianon sokkhatása megmutatkozott a székely identitás válságában is. Az addigra hangsúlyosabban vállalt magyar identitás – még ha regionális sajátosságokkal is – megrendült, és felerősödni látszott a székely identitás hangoztatása. Ennek ékes példája a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének létrejötte a világháború után a szülőföldtől távol, Szegeden, mivel ide költözött a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem. Céljai a következők voltak: az összetartozástudat és a szülőföldszeretet ápolása, a jogosnak tartott határrevízió hangoztatása, az igazságtalannak mondott békeszerződés felülbírálása, a jövőbe vetett hit reményének fenntartása.⁸¹ Szervezeti formáját érdemes újra feleleveníteni, hiszen a mítoszteremtés és identitásformálás ékes példája. 12 nemzetségből állt, lényegében az erdélyi megyék és székek nevéhez kapcsolódva a történeti-területi tagolódásra épült. A rangmegjelölést illetően a székelyek körében ismert fogalmakat éltették tovább függetlenül attól, hogy a tagok székelyek voltak vagy sem. Az erdélyi magyarok ebben a szervezetben mindnyájan székelyek lettek. A legrangosabb vezető a rabonbán volt, a nemzetségfők a lófők közül kerültek ki, közülük is az *öreg lófő* külön megtiszteltetést érdemelt. A közszékelyek közül a góbék és *öreg góbék* emelkedtek ki. A társadalmi tagolódást a *Csiki Székely Krónika* szellemében éltették.⁸² Elsősorban kulturális rendezvényeket szerveztek, amelyeknek a Székely Ház adott otthont. Megszervezték a májusi Nagy Áldozatot, ami a *Székely Krónika* szerint „a nagyobb dolgokról szóló tanácskozás” alkalma volt, egy rituális keretbe öntött ünnep, ahol a szervezet működéséről adtak számot. A rítus része volt a hunmagyar–székely rokonság eszméjének hirdetése, a Hadúr előtti tisztelgés, a Nap, a Tűz, a Föld előtti tiszteletadás.⁸³

Ez azért fontos, mert itt született meg a mai székely közösségi tudat egyik legjelentősebb szimbolikus gyakorlata, a *Székely Himnusz* – Csanády György verse és Mihalik Kálmán zenéje alapján. A messi múltat idéző *Székely himnusz* nagy erőre kapott, és mára a székelyföldi társadalom széles rétegeiben a nemzettudat

⁸¹ Kriza Ildikó: A májusi nagyáldozat és a Székely himnusz. Szakralizáció egy székely egyesületben. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. II. kötet. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004. 285–300.

⁸² Uo. 288–289.

⁸³ Bővebben: Uo. 290–291.

kifejezője lett. A hazatérést a mitikus történeti mondahős személyével hozták kapcsolatba, és Csaba királyfi csodáiban bízva hirdették a visszatérésbe vetett hitet. Tehát itt a mítoszteremtés klasszikus esetével van dolgunk, amikor a múlt álarca mögé és történelmi hagyományokba bújtatva, kissé anakronisztikus módon, kitárlt hagyományt próbálnak kialakítani egy közösségben. A mából visszatekintve úgy tűnik, nem is sikertelen ez a folklorizáció.

A kiválasztottság vagy civilizációs küldetés mítoszainak alaptétele, hogy a nemzet különleges erényekkel rendelkezik, ezért Isten történelmi küldetést, feladatot bízott rá.⁸⁴ Tipikus esete a magyar kultúrmisszió a 19. század folyamán, amely az asszimilációs politikát azzal akarta igazolni, hogy a kisebbségekkel szemben a magyaroknak civilizációs küldetésük van.⁸⁵ Ezekhez a mítoszokhoz gyakran polgári erényeket is társítanak, mint az etnikai vagy vallási türelmetlenségtől vagy a másokkal szembeni diszkriminációtól való mentesség. Az erdélyi vallási tolerancia-mítoszt is ide kell sorolnunk. Ennek a mítosznak a kialakulásában szintén szerepet játszottak a külföldiek is, az általam bemutatott utazók is kiemelték a demokratikus berendezkedést vagy a vallási türelmet.

„Mohács a hibás minden későbbi bajért” – ez a mítosz egyik közismert változata. Az 1526-os mohácsi csatavesztéssel kezdetét vette Magyarország összeomlása, ami 1541-ben az ország három részre szakadásával végződött. Mindez a kor vallásos történelemszemléletével egybehangzóan csakis Isten akaratából történhetett így, aki közvetlenül irányítja a népek sorsát, büntet vagy jutalmaz érdem szerint. A problémával foglalkozva korábban már több történész is bizonyította, hogy az akkori ember felfogása szerint a török támadás Isten büntetése volt, aki bűneiért haragudott meg a magyar népre. Mindebből következik, hogy az isteni büntetésnek célja van, Isten ugyanis azokat bünteti, akiket szeret, akiket jobbá akar tenni. Ahogy korábban a zsidóságot, most a magyarságot érzi magához Isten a legközelebb, s a büntetés egyben próba is, amely kiválasztottságára utal.⁸⁶ A siralom toposza az ország és a magyarság sorsát bemutató írások előterébe a 16. századtól került, mivel a kollektív fenyegetettség is nagyon megnőtt.⁸⁷

Ennek a toposznak bizonyos maradványait figyelhetjük meg a 18–19. század fordulóján a magyar nemzeti eposz megírására tett kísérletekben. Ilyen többek között Bessenyei György *Attila és Buda tragédiája*, amelyben a két testvér közötti szomorú összeütközésnek állít emléket. Attila meggyilkolja Budát, s e bűne miatt

⁸⁴ Schöpflin, 2003. 85.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Bővebben l. Öze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.

⁸⁷ Bitskey István: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. *Hitel*, 2004/11. 104.

a hunoknak vissza kell vonulniuk, de csak azért, hogy majd Árpáddal be tudjanak ide jönni újra, mivel: „Önéki rendelték e részt az Istenek.”⁸⁸

A székely kiválasztottságra és kiválóságra való utalások látványosan megsza- porodtak a két világháború közötti időszakban, elsősorban a magyarországi szé- kely egyesületek diskurzusában, amelyben napirenden voltak a székely „energiá- ra”, „génuszra”, „őserőre” való hivatkozások.

A katonai vitézséghez, ellenálláshoz kötődő mítoszok kiemelik a közösségre jellemző katonai dicsőséget, vitézséget, amely olykor a nemesség, máskor a nép tulajdonságaként jelenik meg. A mi esetünkben kollektív hősiességről beszélünk, természetesen ez a székelyek sajátos életmódjából, foglalkozásából, privilégiumai- ból eredeztethető. Időnként ezek a mítoszok kapcsolódnak a felkelés vagy a for- radalom eszméjéhez is. A székelység esetében számtalan példát említhetnénk: az egységes fellépés kollektív jogaik védelmezésére – lásd a számos székely felkelést –, az egységes kiállás mindennemű idegen hatalommal szemben – lásd a tatár- vagy törökellenes harcokat, a Rákóczi-féle szabadságharcot vagy az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot. Ez a mítosz azt feltételezi, hogy a közösség min- digig egy emberként vállalta a harcot, a lázadást, az áldozatot mindennemű ellenség- gel szemben, és természetesen jövőbe mutató üzenete is van: a sorsot vállalni kell, szolidárisan kell elviselni a történelem nagy sorscsapásait. A székelység hősie- s helytállásának, katonai vitézségének méltatása vizsgált korszakunkban is gyakran felbukkant, elég, ha csak a székelyföldi alakulatok I. világháborús szerepének vagy a Székely Hadosztály hadi cselekedeteinek lecsapódására gondolunk.

A társadalmilag és főként etnikailag nem egységes társadalmakban a mítosz- ok állandó használata majdnem mindig a megosztottság növelését eredményezi. Az etnicitást a legkönnyebb azonosító tényezőként használják, és ezáltal kizárják az idegent, a másikat. Ezekben az esetekben az etnikai csoporton belüli kollektív létezés mítoszai nagyobb erőre kapnak, és a csoportok közötti választóvonalak még élesebben húzódnak meg.⁸⁹ De ugyanakkor tudjuk, hogy az etnikai csoport fenntartásához nagyon fontosak a szubjektív elemek, mint az emlékek, a mítoszok, a jelképek és a hagyományok,⁹⁰ így valószínűleg továbbra is élni fognak, legfeljebb aszerint változnak, hogy éppen ki ellenőrzi vagy módosítja őket.

⁸⁸ Bessenyei György: *Atilla és Buda tragédiája öt játékban*. Posonyban-Kassán: Fűskúti Lande- rer Mihály, 1787. 150.

⁸⁹ Schöpflin, 2003. 75.

⁹⁰ Smith, Anthony D.: *Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok*. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Ki- adó, 1995. 32.

Diszkurzív identitásteremtés

Az elmúlt évtizedekben a kritikai diskurzuselemzés irányzata egyre nagyobb teret nyert a különböző társadalmi jelenségek értelmezésében. Az elmúlt években a Bécsi Egyetem munkatársai, és főként a Ruth Wodak professzorasszony köré szerveződő csapat számtalan olyan munkát adott közre, amely a nemzeti identitás, a nacionalizmus diskurzusainak kritikai elemzésével foglalkozik.⁹¹ Wodak és munkatársai szerint a nemzeti identitást diszkurzív, azaz nyelvi és szemiotikai rendszerek eszközeivel teremtik újra, alakítják át vagy pusztítják el.⁹² A kritikai diskurzuselemzés módszere segítséget nyújt az ideológiai töltet feltárásában/leleplezésében, a rejtett értékrend(ek) és különféle elfogultságok feltárásában. Az osztrák szerzők elmélete szerint a narratívával felépített identitásnak több fontos pillére van. Ezek között található a *közös nemzeti tér*, azaz el kell képzelni a szülőföldet, amely egységes, jól körülhatárolható, ősi és szent, egyedi és különleges, ahol szervesen összekötődik az adott közösség és a haza fogalma. A másik a *közös nemzeti idő*, ezen belül is kitüntetett helyet foglal el a múlt a sokszor ködös kezdetektől egészen a közelmúltig. A nemzet uralkodó mítoszai a történelmi időkbe ágyazottak, ezek adódnak át generációról generációra, és továbbéltetik a közös emlékeket, tapasztalatokat, sikereket és kudarokat, örömet és bánatot. Egy harmadik pillér a *közös nemzeti kultúra* a népitől a magaskultúráig. Utolsóként a Pierre Bourdieu-tól kölcsönzött *közös nemzeti habitus* fogalmát említik, ebbe tartoznak a világról alkotott képek, felfogások, viselkedési normák, hiedelmek, érzések, attitűdök, melyek az odatartozás érzését adják és erősítik meg.⁹³

Wodak és társai beazonosították a kollektív történet megalkotásának legfontosabb témáit is: a származás/eredet mítoszait, a mitikus személyiségeket, a politikai győzelmeket, a virágkorokat, a kudarokat, a vereségeket, a válságokat, a közös kultúrát.⁹⁴ Szintén ők elemezték mélyrehatóan a nemzeti identitásteremtés diskurzusának stratégiáit is. A következő nagyobb stratégiákat azonosították be:

- konstruktív stratégiák, ahol a cél egy adott nemzeti identitás építése az egység, szolidaritás és különbségtételek hangoztatásával (asszimiláció, belefoglalás, „mind egy hajóban evezünk”, egyediesítés, egyesítés, kohézióteremtés, disszimiláció, kirekesztés);
- az állandósítás vagy önigazolás stratégiái, a cél fenntartani, örökségesíteni a veszélyeztetett identitást, legitimálni a múltbeli cselekedeteket, védelmezni

⁹¹ De Cillia, Rudolf – Reisigl, Martin – Wodak, Ruth: The Discursive Construction of National Identities. *Discourse & Society*, Volume 10, Issue 2, 1999. 149–173.; Wodak, Ruth – de Cillia, Rudolf – Reisigl, Martin – Liebhart, Karin: *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, Edinburgh. 2009.

⁹² De Cillia – Reisigl – Wodak, 1999. 153.

⁹³ Wodak – De Cillia – Reisigl – Liebhart, 2009.; De Cillia – Reisigl – Wodak. 1999.

⁹⁴ De Cillia – Reisigl – Wodak, 1999. 158.

a saját felfogásokat (fehér-feketében ábrázolás, pozitív önreprezentáció, védekezés, relativizálás, felelősség elhárítása, alábecsülés/jelentéktelenítés, /de/legitimáció);

– a változtatás stratégiái, azaz egy bevett identitás átalakításának kísérlete (modellértékűség, a heteronómia hangsúlyozása, az önrendelkezés keresése mint félelem a heteronómiától, disszimiláció, a politikai folytonosság leértékelése, negatív fényben feltüntetése, valaminek ósdiként, elavultként való feltüntetése);

– a destruktív stratégiák, azaz az adott identitás lebontására, lerombolására tett kísérletek (mások vagy csak identitásuk egyes elemeinek lejárátása, rossz fényben való feltüntetése, asszimiláció/disszimiláció, diszkontinuitásra való hivatkozás, valamit halottnak nyilvánítás).⁹⁵

A bemutatott stratégiák a nemzeti identitás adott elemeire fókuszálnak, mint egyediség, azonosság, különbség, önrendelkezés, folytonosság, egység, kohézió, befogadás vagy kirekesztés.⁹⁶

Ha a diszkurzív nemzetteremtés és a kritikus diskurzuselemzés felől vizsgáljuk a székelyföldi elit retorikáját – ünnepi, alkalmi beszédek, országgyűlésben vagy megyei közgyűlésen elhangzott szónoklatok, különféle egyesületekben elmondott beszédek stb. –, a kiegyezést követő korszaktól egészen a második bécsi döntéig tartó periódusig kiváló nyersanyagot találunk. Ha kizárólag a négy székelyföldi vármegye törvényhozási bizottsága közgyűlésein a dualizmus korában elhangzott beszédeket vesszük elemzés alá, a következő képet kapjuk.⁹⁷ A deiktikus „mi” majdnem minden szövegben megtalálható: *mi, székelyek; mi, a székely nép; a (nemes) székely nemzet(ünk) vagy csak nemzetünk; a mi őseink; a szék fiai; székely fajunk; atyánkfiai; néhány ezernyi hun ivadéka; Csaba nemes népe; kisedd székely nép; Attila és Zandirhám unokái; székely véreim; maroknyi székely nép; regeszerű hunmaradék.*

Az adott személyekre – legyen az fiktív vagy valós – való hivatkozás is beszédes: *dicső őszünk, Attila; Csaba, a bujdosó királyfi; Gábor Áron a székely székek gyöngye; Mikó Imre, a legnagyobb székely; a magasztos hazafiúi érzelmű, népért rajongó Orbán Balázs; Pótsa József, a székelyek atyja.* Általánosításokban bővelkednek a szónoklatok, a gyakran előforduló szókapcsolatok között ilyeneket találunk: *székely jelleg, székely lélek, székely büszkeség, székely vitészség, székely egység, székely nagyság.*

A térre való hivatkozás számtalan változata köszön szembe az olvasóval: *székely haza; Székelyföld; Attila öröksége; Csikország; szép törvényhatóság; mostoha*

⁹⁵ Uo. 160–161; Wodak – De Cillia – Reisigl – Liebhart, 2009. Különösen 7–48.

⁹⁶ De Cillia – Reisigl – Wodak 1999, 163–166.; Wodak – De Cillia – Reisigl – Liebhart, 2009. 35–42.

⁹⁷ A szerző feldolgozta négy székely szék (Csík, Udvarhely, Háromszék, Maros), majd négy székely vármegye (Csík, Udvarhely, Háromszék, Maros-Torda) törvényhatósági bizottsága közgyűléseinek jegyzőkönyveit a kiegyezéstől egészen az I. világháború végéig, a felsorolt példák ezekből származnak.

éghajlat; meleg tűzhely; tatárhalmaink, ősi fészek; bérces kis haza; szent föld; ősök porai között; eredeti foglalás, hűs források; kis sziget; ős Budvár; gyulák és harcászok udvarhelyei; ős Hargita; zúgó őserdők; sovány föld, melyet a székely tette lakhatóvá, termékenyvé stb.

Az időre való hivatkozásnak is megannyi lehetőségével élnek a beszélők: ősidők, 15 százados élet, másfél évezredes múlt, ősi intézmények kora, a rabonbánok kora, Zete és Kadics vezérek kora stb., hogy csak a ködbe vesző múltra történő utalásokat említsem.

A konstruktív identitásképzési stratégia fontos elemei között találjuk a dicső múltra való hivatkozás számtalan példáját: *a haza őre; gátfal; megmentői a keresztény civilizációnak; európai misszió; élet- és vagyonáldozat; önfeláldozó bátorság; történelmi hivatás.*

Az önigazolásban a pozitív (ön)reprezentáció mellett számtalanul találunk védekezési vagy felelősségelhárítási elemeket a saját nézőpont megvédelmezésének érdekében: *mostoha testvér; elmaradottság; elszigeteltség; mellőztetés; mostoha állapot; magára hagyatottság; a hagyományok megőrzése; előjogokról, kiváltságokról a nemzet egzisztenciájáért önként lemondás; történelmi jogok és kiváltságok önkéntes feláldozása; míg mások (a Nyugat) csendesesen, békésen haladt, fejlődött, addig itt a kelet vad, barbár csordáival kellett megküzdeni.*

Nincs identitás, amely ne lenne párbeszédés viszonyban a másikkal. Hall szerint a másik nem kívül található, hanem az énen, az identitáson belül is, azaz csak a másikkal való viszonyon keresztül – , hogy mi nem vagyunk vagy mi hiányzik belőle(m) – lehet megalkotni minden fogalom, így az identitás pozitív jelentését is.⁹⁸ Ilyen jellegű elemeket is gyakran találunk a székelyföldi identitásdiskurzusokban: *míg mások sínylődtek; elődeink a szabadság, egyenlőség, testvériség jótéteményeit élvezték; idegen, ellenséges érzelmű polgárok; románajkú honfitársaink ténykedése a területi integritás, a magyar faj hegemóniája ellen; oláh tengerek választópontján lakunk; a bocskoros rumuny; a szászok ellenségesen viseltetnek a magyar állameszme és a magyarság iránt; idegen invázió; nemzetiségi túlzók és még sorolhatnánk.*

A kiegészítés utáni korszakot vizsgálva a székely identitásmegőrző és -teremtő diskurzusokban a székely identitás kettőssége is visszaköszön. Így gyakori a *lan-kadatlan hazaszeretetre* (itt Magyarországot értik hazán), a székelység *magyar ajkára, magyar kultúrájára* való hivatkozás, sőt már a háború előtt több ízben megjelenik a székelységre mint a *magyarság esszenciájára* való hivatkozás, utóbbi látványosan elburjánzott a két világháború közötti diskurzusokban.

A vizsgált diskurzusok gyakorta tartalmaznak naiv tévedéseket, szándékos ferdítéseket, gyakran keveredik fikció a ténnyel, néha zavarosak, időnként

⁹⁸ Hall, Stuart: Introduction: Who Needs “Identity”? In: Hall, Stuart – Du Gay, Paul (eds.): *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications, 1996. 4–5.

mulatságosak, túl patetikusak, ugyanakkor számtalan érvelési hibát tartalmaznak. Ezek közül is megemlítek néhányat:

- gyakori ismétlés: unos-untalan ismételtetik a dicső múlt ugyanazon elemeit (például hun származás, vitézség, küldetés);

- állításuk igaz, mert az ellenkezője nem bizonyított, gyakran használt érv a hun leszármazást vitató vagy tagadó egyénekkal szemben;

- tekintélyre való hivatkozás: például Orbán Balázs is megmondta, megírta, bizonyította;

- személy elleni érvelés: ugyancsak a székelyek hun leszármazását vitatókkal szemben gyakran csapott át az érvelés személyeskedésbe, például Hunfalvy Pál „okoskodásai”;

- szájalomra, büntudatra építő érvelés: a székelység hányatott sorsára, elhanyagoltságára, szenvedéseire, küzdelmes életére való utalás mindennapos volt;

- hivatkozás a közvélekedésre: *minden székely tudja, a székelyek tudják, a székely hitünk szerint*; ide tartozik a hamis dilemma – az „aki nincs velünk, az ellenünk van” típusú érvelés is. Íme egy-két példa a hun származás hitéről és annak cáfolóiról alkotott véleményekből: „*egy nemzetnek hite, mely vele született s mely íme régibb nyolc századosnál, mégis többet ér a nagyon új keletű föltevéseknél*”⁹⁹; „*az ezredéves felfogást és a nép véérébe átment tudatot csak fontos dokumentumokkal lehet lerontani és megcáfolni; de bizonyos, önmaga által teremtett föltevésekből levont következtetésekkel megdönteni nem lehet*”¹⁰⁰; „*Hun származás a mi hitünk. [...] Ám mondjanak a deduktív bölcselek bármit is, [...] hitünk fennmarad.*”¹⁰¹

Az impériumváltás után Magyarországra telepedett székelyek körében a diszkurzív identitásteremtés legfontosabb pillérei változatlanok maradtak, de a diskurzus radikálisabbá vált, a székely nemzeti érdek és a speciális székely jellem sokkal jobban ki lett domborítva.¹⁰²

A személyes hivatkozások nem sokat változtak, a mi csoport továbbra is jól körülhatárolt, a székelyek így *tisztán hunutódok, Csaba vitézei, Csaba fia, Attila*

⁹⁹ Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. I. Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1866. 9–10.

¹⁰⁰ Orbán Balázs: *A székelyek származásáról és intézményeiről. Székfoglaló értekezés. Olvasztatott a M. Tud. Akad. II. osztályának 1888. március 5-iki ülésén*. Budapest: Kiadja a Magy. Tud. Akadémia, 1888. 3–4.

¹⁰¹ Ugron János alispán beszéde a vármegyeház felavatásának tiszteletére megszervezett díszközgyűlésen, 1897. június 26. RNL HMH F 43. Udvarhely Vármegye Levéltára. 2 állag. 22. kötet. Az 1897. évben tartott Törvényhatósági Bizottsági Közgyűlésekről vezetett jegyzőkönyvek. 146.

¹⁰² A szerző feldolgozta három székely egyesület levéltári anyagát (MNL OL P 1072 Székely Nemzeti Párt; MNL HBML X 803 Székelyszékiek és Erdélyiek Székesfehérvári Társaságának iratai; MNL HBML X. 83 A Debreceni Székely Társaság iratai), valamint két székely egyesület (Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete; Hargitaváralja jelképes székely község) lapjait (Új Élet; Híd; Hargitaváralja), a felsorolt példák ezekből származnak.

keresztre feszített népe, szittyá ősök hős utódai, halálraitélt nemzet, akik homlokukon viselik a székely nevet, véreink, bús székely anyáknak keserűségben fogant magzatai, magas sziklacsúcs mindahány stb.

A székelyek életterére való hivatkozás toposzai sem sokat változtak, de a diszkurzusba a hontalanság élménye miatt sokkal líraiabb jelzők kerültek: *szép Hargita; ezeréves föld; Székelyország; Syculia; vadregényes vidék; büszke végvár; fenyőerdők sűrű rengetegei; székely vértől áztatott föld; ősrök rög; kicsi földünk; székelykapus, fatornyos faluk; kincseket rejtő hegyek százados fenyői; ősi hajlék; a híres agyagfalvi rét; a Csikvacsárcsiban álló rabonbánvár; a budvári székely; paradicsomi haza, vagy ahogyan egy Szegeden megrendezett székely kultúresten elhangzott: „a mi földünk; a valósággá lett romantika; a csodálatos, varázserejű, búbajos szép föld; a székelyek földje; a most rabigában sínylődő Székelyország”.*¹⁰³

A történelmi időkre, a hőskorra való hivatkozásban továbbra is fontos szerepe volt a másfél évezredes múltnak, de a korszak divatos eszméinek megfelelően egyre többen hangoztatták az évezredes szittyá, *turáni* múltat is. A dicső múlt más elemei – a védőbástya szerep, áldozatkészség, örökös fegyverhordozás, bátorság, demokratikus berendezkedés, önkormányzatiság és még sorolhatnánk – sem merültek feledésbe.

Az egyes személyekre való hivatkozás továbbra is beszédes maradt, a legendás ős, Csaba királyfi mellett másokra is aggattak erős jelzőket: *Györffy Gyula, igaz nagy rabonbán, Gábor Áron, a legnagyobb székely katona, Endes Miklós, a székely történetírás és a székely nép atyja* stb.

Egy-két diszkurzív elem esetében azonban élesebb változás figyelhető meg. A hontalanság és magára hagyatottság az egész székely múltat drámai fényben tünteti fel: „A székely történet nem egyéb, mint a székely jogoknak fokozatos és folytonos csonkítása, s ugyanakkor a székely kötelességeknek folytonos szaporítása.”¹⁰⁴ Az örökös áldozat szerepét bemutató szemlélet azonban minden esetben társult a pozitív önképekkel, az identitásteremtő konstruktív stratégiák részét képező egyediesítéssel. Így egyre többen lesz hangoztatva a *törhetetlen székely őserő, székely ész, székely szív, székely energia, székely szellem, székely erkölcs, székely becsület, székely lélek, székely géniusz, székely észjárás, székely exkluzivitás*. Ezen retorika uralta a székely egyesületek mindennapjait, és a legtöbb esetben a korabeli magyarországi sajtó is átvette ezt a diszkurzust, így szélesebb tömegekhez is eljutott. Ennek (is) köszönhetően lett a székelységből az ősiség, a tisztaság, a romlatlanság, az őstehetség megtestesítője, a szintiszta magyarság és a nemzet feltámadásának záloga, az erdélyi szellem leghitelesebb őrzője, a legautentikusabb magyar, egyszóval a nemzet kvintesszenciája. Nem véletlenül gondolták a magyarországi székelység vezetői, hogy a székely „őserőt akarjuk felébreszteni, ápolni és

¹⁰³ Szacsavay József: A székely lélek. *Hargitaváralja*, 1939/6, március 15. 170.

¹⁰⁴ Darkó Jenő beszéde a Debreceni Székely Társaság Közgyűlésén, 1921. december 3. MNL HBML X. 83 A Debreceni Székely Társaság iratai. 110.

nagyra nevelni magyarjainkban is” – ahogyan fogalmaztak a Székely Nemzeti Párt programjában.¹⁰⁵

Az önmeghatározást mindig kiegészítette a „másikról” szóló jellemzés és elbeszélés is. A saját magunk és az idegenek megnevezése a mindennapok része lett, a „mi” és „ők” kategóriák elhatárolódást, kizárást, gyakorta diszkriminációt is eredményeznek, így születnek meg az aszimmetrikus ellenfogalmak.¹⁰⁶ „Mindaddig, amíg a cselekvő közösségek magukba fogadnak és magukból kizárnak embereket, létezni fognak aszimmetrikus ellenfogalmak és negációs technikák, amelyek az adott konfliktusokkal együtt mindaddig fennmaradnak, amíg új konfliktusok nem keletkeznek” – írta a fogalomtörténet egyik legrangosabb képviselője, Reinhart Koselleck.¹⁰⁷ A *másikról* alkotott diskurzusok között a korban egyre divatosabb antiszemita retorika mellett a székely identitásképzés retorikájában a legelőkelőbb helyet – az impériumváltás okozta trauma és a román politika homogenizációs törekvései hatására – a román nemzetkarakterológiák foglalták el. A dákoromán kontinuitásmítoszokra való utaláson túl sokkal keményebb fogalmak is megjelennek az általában csak *oláhként* emlegetett nép neve mellett: *beszívárgott elem*, *rablócsorda*, amelynek jellemzői a *népi naivság*, *balkáni sötétség*, *korruptió*, *alsóbbrendűség*. Ugyanakkor a Románia által a Székelyföldön kifejtett elrománosító, elnemzetietlenítő tevékenység hatására a románság *erőszakos elnyomóvá* alakult át.

A diszkurzív székely identitásképzés rövid vizsgálata alapján megállapítható, hogy a tárgyalt időszakban az identitásteremtés narratívája és stratégiái nem sokat változtak. Politikai, gazdasági, társadalmi problémák, válságok, összeomlások, de az ünnepi pillanatok is majdnem természetszerűen szülik az igényt a magyarázatra, a megértésre. Minden ilyen pillanat jó alkalom a visszappillantásra, a történelmi ok-okozati összefüggések feltérképezésére. A történelemből származó leckék nem csupán a múltbeli tapasztalatokat hozzák a jelenbe, hanem értéklik is a múltat, a régmúlt idők történéseit és azok kontextusát, amit kreatívan bele lehet helyezni az új történelmi környezetbe. A korszak diszkurzív identitásteremtésének kritikai vizsgálata során kiderül, hogy ősiségének, múltja dicső elemeinek, kiváló kvalitásainak hangoztatásával egyúttal a belső homogenitást, a székely egység gondolatát is hangsúlyozták és megerősítették. Így az elemzett diskurzusokban szinte soha sem kerül elő utalás a társadalmi osztályokra, a nemekre, az életkorra, a régiókra, sőt, inkább a mindenkori székely egységet emelik ki tértől és időtől függetlenül.

Mindent összevetve kijelenthetem, hogy a vizsgált közel egy évszázadban létezett egy alapelemeiben jól körvonalazható identitásdiskurzus – hun eredet, küzdelmes, de dicső múlt, pozitív önkép, mostoha történelmi- és életkörülmények –, amely évtizedeken keresztül továbbörökítődött és beivódott a székely öntudatba.

¹⁰⁵ MNL OL P 1072 Székely Nemzeti Párt. 3. tétel. 16.

¹⁰⁶ Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Jószyveg Műhely Kiadó, 1997. 5–8.

¹⁰⁷ Uo. 81.

A diskurzus alapelemei egyféle „székely metanarratívából”, azaz a székely múltat a mitikus kezdetektől Csaba csillagösvényén át a nagy és dicső tetteken és megpróbáltatásokon keresztül a jelen pillanatig felépítő nagy történetből származnak. A székely metanarratívában minden, a székely származást, történelmet érintő kérdésre válaszok vannak, benne található a mindent felülíró „igazság” a székely múlt bármely szeletével kapcsolatosan. Amint láthattuk, a székely metanarratíva igen jól tetten érhető a vizsgált korszak diskurzusaiban, így kétségtelenül alakította a közgondolkodást, közvélekedést, végső soron a székely öntudatot.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

RNL HMM – Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala

F 7 Csík vármegye levéltára. 4. állag: A vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1877–1911.

F 27 Csíkszék levéltára. B 1861–1876 közötti iratok. 3. állag: Csíkszék képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyvei 1869–1876.

F 43 Udvarhely vármegye levéltára 2. állag: A vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1876–1913, 1915–1916, 1918.

RNL KMI – Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája

F 8 Háromszék széki iratai. 8. állag: Nemes Három- és Miklósvár törvényesen egyesült székek képviselő-bizottmánya jegyzőkönyvei 1867–1876.

F 9 Háromszék vármegye iratai. 1. állag: Háromszék vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 1876–1917.

RNL MMH – Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala

F 23 Maros-szék levéltára. 20. állag: Képviselőbizottmányi jegyzőkönyvek (1861, 1867–1872). Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek (1872–1876).

F 48 Maros-Torda vármegye levéltára. 5. állag: Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek 1877–1918.

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

P 1072 Székely Nemzeti Párt.

MNL FML – Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára

X 803 Székelyszékiek és Erdélyiek Székesfehérvári Társaságának iratai (1929–1944).

MNL HBML – Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

X. 83 A Debreceni Székely Társaság iratai (1919–1926).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752)*. I–II. Szerk. Dr. Szádeczky Lajos, Budapest: M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1903.
- Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. Előszó, jegyz. Kócziány László, szöveg gond. Lőrinczy Réka, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1978.
- Aranka György: *Erdély története*. S.a.r. Biró Annamária, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010.
- Arany János: *Buda halála. Hún-rege*. Budapest: Móra Könyvkiadó, 1977.
- A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. S.a.r. Buday Barna, Budapest: Pátria Ny., 1902.
- Balassi Bálint: [Hatvanhatodik]. <https://mek.oszk.hu/00600/00609/00609.htm#66> (Letöltés ideje: 2023. szeptember 5.)
- Balaton Petra: *A székely akció története. I. Források, I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések*. Budapest: Cartofil Kiadó, 2002.
- Balaton Petra: A székely akció előzménye és története. *Székelyföld*, 2006/6. 62–91.
- Balaton Petra: A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok (Törekvések Székelyföld felzárkóztatására a XX. század elején). I. *Korunk*, 2010/1. 78–85.; II. *Korunk*, 2010/2. 71–77.
- Balaton Petra: Gazdaság és agrártársadalom. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 137–241.
- Balló István: *Altorjai báró Apor Péter élete és működése (1676–1752)*. Csíkszereda: Györgyjakab Márton, 1897.
- Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A–F*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 1981.
- Bárczi Géza: A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: Bárczi Géza – Benkő Lóránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó 1967. 487–580.
- Bárdi Nándor: A két világháború között. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 393–529.
- Bartalis Ágost: *Segítsünk a székelyeken. Csík-Ménaság székelyei*. Budapest: Belvárosi Knyv., 1901.
- Berend Nóra: Magyarország, a kereszténység kapuja: egy ideológia születése. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 612–622.
- Berend, Nora: Hungary, ‘the Gate of Christendom.’ In: Abulafia, David – Berend, Nora (ed.): *Medieval Frontiers. Concepts and Practices*. London and New York: Routledge. Taylor&Francis Group, 2016. 195–215.

- Bessenyei György: *Atilla és Buda tragédiája öt játékban*. Posonyban-Kassán: Füs-kúti Landerer Mihály, 1787.
- Biró Annamária: *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011.
- Bitskey István: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban. *Hitel*, 2004/11. 102–112.
- Boda Mihály: A humanista háborús ideológia Magyarországon a 15–16. században: a „kereszténység védőbástyája.” *Hadtudomány*, 2019/4. 100–109.
- De Cillia, Rudolf – Reisigl, Martin – Wodak, Ruth: The Discursive Construction of National Identities. *Discourse & Society*, Volume 10, Issue 2, 1999. 149–173.
- Demény Lajos: Mítoszok és valóság. A székely nemzettudat történelmi háttere. *Magyar Tudomány*, 1997/11. 1309–1320.
- Egyed Ákos: Az 1902-es Székely Kongresszus száz év távlatából. *Valóság*, 2003/3. 86–97.
- Gidó Csaba: Az 1902-es tusnádi székely kongresszus és a székely kivándorlás. In: Hermann Gusztáv Mihály – Róth András Lajos (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok I.* Székelyudvarhely: Litera Könyvkiadó, 2001. 51–67.
- Gidó Csaba: *Vasszekér és gőzmozdony. A székelyföldi vasút története (1868–1915)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2013.
- Hall, Stuart: Introduction: Who Needs “Identity”? In: Hall, Stuart – Du Gay, Paul (eds.): *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications, 1996. 1–17.
- Hankovszky Tamás: A nemzeti gondolat nyelvfilozófiai megalapozása. Fichte: Beszéd a német nemzethez. *Kellék*, 2011/45. 69–85.
- Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.
- Hermann Gusztáv Mihály: „Villa nostra olachalis”. (Egy hamis oklevél utóéletéről). In: Bárdi Nándor (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 1999.
- Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2003.
- Hermann Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2007.
- Hermann Gusztáv Mihály: Hit által teremtett székely múlt. *Regio*, 2022/2. 116–139.
- Imreh István: A jelenben élő múlt. A határőrkatoná és jobbágynépesség különbségéről vallott nézetek. In: Uő: *Erdélyi hétköznapok 1750–1850. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979. 122–133.
- Imreh István: A székely „communitas alkonya”. *Korunk*. 1993/5. 95–100.

- Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1839*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979.
- Kedourie, Elie: *Nationalism*. Oxford UK – Cambridge USA: Blackwell, 1993.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon. Első kötet. A–K*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: József Műhely Kiadó, 1997.
- Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.
- Kövári László: *Erdély történelme*. I. Pest – Kolozsvár, 1859.
- Kriza János (szerk.): *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Kolozsvárt, 1863.
- Kriza Ildikó: A májusi nagyáldozat és a Székely himnusz. Szakralizáció egy székely egyesületben. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. II. kötet. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004. 285–300.
- Monok István: Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996.
- Neumann, Victor: *Ideologie și fantasmagorie. Perspective comparative asupra istoriei gândirii politice în Europe Est-Centrală*. Iași: Polirom, 2001. 9–29.
- Neumann, Victor: A nemzet-fogalom fordításának és alkalmazásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. A magyarok és románok helyzete a 19. században. In: Orbán Zsolt (szerk.): *Székelyföld és a Nagy Háború. Tanulmánykötet az első világháború centenáriuma alkalmából*. Csíkszereda: Csíkszereda Kiadóhivatal, 2018. 505–535.
- Orbán Balázs: *A székelyek származásáról és intézményeiről. Székfoglaló értekezés. Olvastatott a M. Tud. Akad. II. osztályának 1888. március 5-iki ülésén*. Budapest: Kiadja a Magy. Tud. Akadémia, 1888.
- Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.
- Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Piliscsaba – Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005.
- Pál Judit: Örmények a Székelyföldön (a 19. század közepéig). *Acta. A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. Sepsiszentgyörgy, 1995. 161–172.

- Pál Judit: Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 421–433.
- Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2003.
- Pál Judit: Erdély népeinek eredetmítoszai: a székelyek hun eredetének mítosza. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*. Budapest: II. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2004. 814–822.
- Pál Judit: A székelyek eredetének kérdése a történetírásban a 17. század végéig. Miskolc: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*. Tomus XIII. fasc. 3, 2008. 393–404.
- Pál Judit: A dualizmus kora. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története. III. kötet. 1867–1990*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 27–104; 242–361.
- Pippidi, Andrei: A múlt mítoszai/A jelen válaszútja. *Korunk*. 1993/10. 24–30.
- Rászlai Tibor: „Magyarország a kereszténység védőpajzsa”. *Magyar Szemle*, 1994/1. 75–88.
- Schöpflin György: Dél-Kelet Európa fogalmának meghatározása. *Provincia*. 2001/8–9. 10–11.
- Schöpflin György: *A modern nemzet*. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2003.
- Smith, Anthony D.: The Origins of Nations. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 12, Issue 3, 1989. 349–356.
- Smith, Anthony D.: *National Identity*. London: Penguin, 1991.
- Smith, Anthony D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995. 27–51.
- Szabó Miklós – Szögi László: Az erdélyiek külföldi egyetemjárása a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996. 470–483.
- Szabó Miklós: Erdélyiek a magyarországi egyetemeken és akadémiákon (főiskolákon) 1848 előtt. In: Pál-Antal Sándor – Sipos Gábor – W. Kovács András – Wolf Rudolf (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003. 535–543.
- Szacs vay József: A székely lélek. *Hargitaváralja*, 1939/6. március 15. 167–174.
- Székely Estvan: *Chronica ez vilagnac dolgairól*. Craccoba, 1559.
- Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. I–II. Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv, 1866.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1891.

- Született nyelvünkön... A magyar anyanyelv dicsérete a XVII–XVIII. században.* Szövegválogatás, előszó, szó és névmagyarázat Róth András Lajos. Gyergyószentmiklós: Mark House, 2005.
- T. Nagy Imre: *Székely kivándorlás*. Budapest: A „Pátria” Irodalmi Vállalat Könyvnyomdája, 1895.
- Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Fordította Horváth János. Budapest: Magyar Helikon, 1978.
- Tivai Nagy Imre: *Emlékezés régi csíkiakról*. Csíkszereda: Csíkszereda Kiadóhivatal, 2009.
- Tüdős Kinga: Írástudás, írástudók. In: Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története. II. kötet. 1562–1867*. Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016. 264–274.
- Venczel József: A székely népfelleg. *Hitel*, 1942/1. 18–32.
- Veszprémy László: Attila, a magyar király? *História*, 2004/8. 13–15.
- Wodak, Ruth – de Cillia, Rudolf – Reisigl, Martin – Liebhart, Karin: *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Edinburgh, 2009.

MÁRTON JÁNOS*

A székelyföldi válaszadók nemzeti azonosságtudatáról a romániai magyar kérdőíves kutatások tükrében

On the identity of the people of Székelyland in the light of Hungarian survey research in Romania

Abstract: This study is a summary of literature prepared after the regime change, focusing on a questionnaire that explores the perspectives of Hungarians in Romania regarding sociological research in Székelyland. The primary research topic of the study is national identity. We aim to examine how the attitudes of Transylvanian Hungarians towards different aspects of national identity have evolved over the past thirty years, including self-determination and group affiliation, criteria for Hungarian identity, notions of home and homeland, Hungarian and Romanian national belonging, Hungarian perspectives on citizenship, and factors influencing national affiliation. Are there any discernible differences between respondents residing in Székelyland and those living in other regions?

KEYWORDS: questionnaire research, Hungarians in Romania, national identity, Székelyland

Ebben a szakirodalmi összefoglalóban arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, Székelyföld, illetve a régió lakossága milyen sajátosságok mentén jelenik meg a különböző kvantitatív kutatásokban. Elemzésünkben kitérünk más erdélyi régiókkal való összehasonlításra és a folyamatok időbeli alakulására is. Az elmúlt harminc évben készült survey kutatások igen széles tematikai palettán vizsgálták a romániai magyar közösség egészét,¹ de a különböző vizsgálatok között csak viszonylag kevés van, amelyben az elemzést végző kutatók fontosnak tartották

* A szerző politológus, a gyergyószentmiklósi Omnibus Kft. alkalmazottja. E-mail: martonjanos@yahoo.com

¹ A tanulmány a Székely identitásépítés a 19–20. században, NKFI 128848. sz. kutatási programban készült. Az itt közöltek egy nagyobb kutatáselőkészítő anyag részfejezete. I. Márton János: *Székelyföld a szociológiai kutatások tükrében*, kézirat, 2022, 93. Elérhetősége: <https://file.tk.hu/s/6kBrDizWLoYXx8r> (Letöltés ideje: 2023. május 5.)

regionális összehasonlításban értelmezni az általuk vizsgált témákat. Alapvetően nem a Székelyföldre vonatkozó adatmennyiség a kevés, hiszen – főként a területileg Erdély egészét lefedő kutatások esetében – a régióban élő lakosság többnyire számarányának megfelelően képviselve volt a mintákban, így az egyes kutatások keretében begyűjtött adatok mintegy 40%-a székelyföldi válaszadókhöz köthető, hanem a rendszerezett, időbeni összehasonlításokra lehetőséget adó értelmezett és elemzett adat.² Ennek oka részben az, hogy a kutatások a Kárpát-medence több magyarlakta régiójára fókuszáltak, azokat hasonlították össze, és így az erdélyi vagy romániai almintákat összmagyar és magyar–román összehasonlításban vizsgálták.³

A kutatások eredményeinek összehasonlítását és idősoros vizsgálatát – akár egy-egy nagyobb tematikán belüli szűk téma vonatkozásában is – jelentősen nehezítette vagy egyenesen lehetetlenné tette a kutatások módszertanában mutatkozó különbségek, amelyek közül a tanulmányunk szempontjából az egyik legrelevánsabb kérdés magának a székelyföldi régióknak az eltérő értelmezése;⁴ az adott témán

² Főként a gyorsjelentés jellegű szövegekben fordul elő, hogy a régiók és a regionális felosztás háttérváltozóként vagy elemzési szempontként jelennek meg, de az adatok ezek szerint történő részletes értelmezésével a szerzők külön nem foglalkoznak.

³ Általában Erdély, Felvidék, Vajdaság és Kárpátalja a négy vizsgált régió, ritkábban Magyarország és más országokban (pl. Horvátországban, Ausztriában) található magyarok lakta régiókkal kiegészítve. A tanulmányok többsége e nagyobb régiók szerinti összehasonlítások keretében vizsgálja az adatokat.

⁴ Mivel kimondottan a Székelyföldre összpontosító kutatás viszonylag kevés készült, ez a probléma inkább mintavételi technikai kérdésként jelenik meg. Több 2008 előtti, romániai magyarokra vonatkozó kérdőíves kutatás mintavételi eljárásait vizsgálva Kiss Tamás és Kapitány Balázs megállapítja, hogy ezek különböző regionális felosztásokat használtak; Székelyföld vonatkozásában két felosztást említenek: egyes kutatásokban csak Hargita és Kovászna megyét sorolták Székelyföldhöz, más esetekben e két megye mellett Maros megyét is Székelyföld részének tekintették (Kiss Tamás – Kapitány Balázs: Magyarok Erdélyben: a minta kialakítása és az adatfelvétel. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2009. 37. KSH NKI Kutatási jelentések 86.). Az általunk vizsgált kutatások többsége szintén e két felosztás valamelyikét használta, ugyanakkor egy harmadik felosztással is találkoztunk, amelyben Hargita és Kovászna megye mellett Maros megye délkeleti, zömében magyarok által lakott részét sorolták Székelyföldhöz, a megye többi részét már nem. Az ebből fakadó ellentmondást az az oldottuk fel, hogy egyszerűen eltekintettünk a régiók behatárolásában az egyes kutatások szintjén megjelenő különbségektől, és összefoglalónk keretében azokat a régiós megnevezéseket tekintettük alapnak, amelyek az egyes elemzésekben is szerepeltek. Azzal ugyanakkor tisztában vagyunk, hogy az eltérő szerkezetű, de azonos formában megnevezett régiókra (és ilyen értelemben a háromféle módon lehatárolt Székelyföldre is) vonatkozó adatok összehasonlítása során levont következtetéseink megbízhatósága csökken.

belüli eltérő kérdésvetetés⁵; az eredmények feldolgozásában és megjelenítési módjában tapasztalható különbségek.⁶

A felsorolt tényezők együttesen jelentősen korlátozták azoknak a témáknak a számát, amelyeket jelen tanulmány keretében vizsgálatra lehetségesnek, illetve érdemesnek találtunk. Két szempontot mérlegeltünk: a vizsgált témák az elmúlt harminc év valamely nagyobb, legalább 15-20 éves periódusára nézve idősoros, trendszerű változások, folyamatok bemutatását is tegyék lehetővé legalább összerdélyi szinten, ezen belül pedig a székelyföldi vonatkozású adatok is legyenek elérhetőek – még ha nem is ugyanolyan mértékben, mint a teljes erdélyi magyarságra vonatkozóan. Ennek következtében végül egy nagyobb kérdéskör bemutatására szűkítettük a publikációnkat: a nemzeti identitás vizsgálatára. Természetesen nem állítjuk azt, hogy csupán ez a kérdéskör adhat okot az érdeklődésre Székelyföld vonatkozásában, hiszen több olyan egyéb kutatási téma is szerepelt az elmúlt 30 év vizsgálataiban, amelyekkel kapcsolatban székelyföldi adatokkal is rendelkezünk (a teljesség igénye nélkül említhetnénk a migrációs potenciált, a média- és a kulturális fogyasztást, a nyelvhasználatot, az értékrendvizsgálatokat, a politikai kultúrát és politikához való viszony különböző vonatkozásait stb.). A terjedelmi korlátokon túl azért döntöttünk ezek mellőzése mellett, mert az egyes témákra vonatkozó adatok esetében nem látjuk biztosítottak sem az időbeni, sem a módszertani folytonosságot, így ezek esetében elsősorban csak különböző időpontokban készült pillanatfelvételek bemutatására nyílt volna lehetőségünk.

A kiválasztott témakörön belül szintén igyekeztünk azokra a kérdésekre összpontosítani, amelyek a fentebb említett két szempontnak többé-kevésbé eleget tettek.⁷ Mivel nem másodelemzéseket végeztünk, hanem elsősorban a meglévő adatok ismertetésére vállalkoztunk, az esetek többségében a forrásul használt tanulmányokban már létező összehasonlításokat tekintettük kiindulópontnak, kiegészítve

⁵ Ez elsősorban kérdezéstechnikai különbségeket jelent, és alapvetően három formában nyilvánul meg: ugyanazon konkrét téma zárt vagy nyílt kérdéssel történő vizsgálata, ugyanazon megfogalmazásban használt zárt kérdések esetén eltérő válaszlehetőségek, valamint a teljesen különböző, a hangsúlyt más-más tényezőkre helyező kérdésmegfogalmazások. Ezek a különbségek – ahogy helyenként az általunk vizsgált adatok is igazolják – szintén befolyásolják azt, hogy egy-egy témában milyen eredmények, értelmezések születnek a kérdőíves adatfelvételek során.

⁶ Ez különösen a kutatási gyorsjelentés típusú szövegek versus tudományos elemzések, tanulmányok egymással való összehasonlításában szembevetendő: míg előbbieket általában egyszerű statisztikai összefoglalások formájában (százalékosan vagy átlagban kifejezve) jelenítik meg – jobb esetben háttérváltozók szerint –, utóbbiak gyakran összetettebb, többváltozós statisztikai modellek segítségével értelmezik a folyamatokat – ezek egymással való összehasonlítása a legtöbb esetben problémás.

⁷ Ez azt jelenti, hogy alapvetően olyan témákat hoztunk előtérbe, amelyeket a romániai magyarok vonatkozásában legalább négy-öt egymástól eltérő időpontban készült kutatásban is vizsgáltak, és amelyek esetében székelyföldi vonatkozású adatokkal is rendelkezünk szintén legalább három-négy eltérő időpontból.

szítve ezeket az adott forrásban nem vizsgált más kutatások ugyanazon kérdésre vonatkozó eredményeivel.⁸

Nemzeti identitás

A romániai magyarokra vonatkozó kutatások egyik leggyakoribb témájának a nemzeti azonosságtudat különböző összetevőinek vizsgálata számít. Bár a szociológián belül ez viszonylag új kutatási területnek tekinthető, az elmúlt három évtized erdélyi kutatásaiban központi témaként és átfogóbb kutatások részmájaként egyaránt folyamatosan jelen van.⁹

Veres Valér a nemzeti identitás kisebbségi környezetben történő kutatását egy hármas dimenzióban – a kisebbségi (és többségi) nemzeti, az állampolgári, valamint a sajátosan kisebbségi azonosságtudat – képzelel el, ezek kapcsán pedig a következő vizsgálandó kérdéseket sorolja fel: „a nemzeti problematika fontossága az egyéni beállítódásban; a nemzeti közösséghez való tartozás kritériumai; a haza illetve a szülőföld fogalmának kognitív és affektív vonatkozásai; a nemzeti csoporthoz való tartozás érzelmi megélése; a nemzeti auto- és heterosztereotípiák; a kisebbségi helyzet és diszkrimináció percepciója és esetleges identitás szervező funkciójának vizsgálata; a »másik« nemzethez való viszonyulás; a nemzeti szimbólumok, ünnepek relevanciája; a nemzeti vonatkoztatási személyek (nemzeti hősök és a nemzeti történetírás által kiemelt, kanonizált személyek); a történeti tudat néhány kisebbségi és politikai tematizációjának, az etnikai-nemzeti konfliktuspercepció társadalmi-identitásbeli beágyazottságának vizsgálata”.¹⁰ A fenti felsorolás alapján nagyjából képet kaphatunk arról, hogy a rendszerváltás utáni romániai magyar survey kutatások milyen kérdéseket tartottak fontosnak vizsgálni a nemzeti identitás kérdéskörében. Természetesen az egyes kutatások között jelentős témabeli és módszertani különbségek vannak. Az alábbiakban néhány olyan közös pontot emelünk ki, amelyeket több kutatásban is vizsgáltak, és amelyek révén a téma időbeli változása is megragadható. Mivel Veres azon kutatók közé tartozik, aki a nemzeti identitás kérdéskörével több alkalommal is összehasonlító elemzések keretében foglalkoztak, ráadásul gyakran a régiók szerinti különbségeket is

⁸ Az összehasonlíthatóság érdekében elsősorban a közös pontok megtalálására fektettük a hangsúlyt, ez pedig óhatatlanul is az adatok értelmezésének egyszerűsítéséhez vezetett.

⁹ E téren főleg Gereben Ferenc, Csepeli György, Dobos Ferenc kutatásait érdemes kiemelni. A téma romániai kutatói között elsősorban Veres Valér munkássága fókuszál a problémára, de foglalkozott a kérdéssel többek között Horváth István, Kiss Tamás, Papp Z. Attila is. Csepeli György: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985; Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó, 1992; Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.

¹⁰ Veres Valér, 2005, 38.

vizsgálta, néhány általa ismertetett adatsort tekintünk kiindulópontként, és ezekhez rendelünk hozzá más kutatásokban fellelhető adatokat.¹¹

Önmeghatározás és csoportkötődés

A nemzeti identitás vizsgálatának egyik legalapvetőbb és legfontosabb kérdése a csoportelnevezés, vagyis annak feltárása, hogy a vizsgálati populáció tagjai hogyan határozzák meg magukat, milyen önbesorolásokat tartanak magukra nézve leginkább érvényesnek.¹² Az általunk vizsgált kutatások közül a legkorábbi adatot erre vonatkozóan a *Társadalmi kapcsolathálóok és nemzeti identitásmenták Erdélyben* című, 2000-es kutatásból hozhatjuk példaként:¹³ ebben a magyar almintába tartozó válaszadók 65%-a *erdélyi magyarként* nevezte meg magát, ami a magyar önmeghatározásnak a régiós jelzővel való összekapcsolása;¹⁴ ettől jelentősen elmarad mind a jelző nélküli *magyar*, mind a *romániai magyar* megnevezés. (Lásd erre vonatkozóan az 1. ábrát). A szóban forgó kutatást végző Veres kiemeli, hogy a különbségek társadalmi rétegek szerint nem rendeződnek koherens mintába, az iskolázottság szerint pedig nem szignifikánsak (viszont az értelmiség kevésbé azonosul a romániai előtaggal, mint az alacsonyabb iskolázottságúak), amiből azt a következtetést vonja le, hogy az erdélyi magyar csoportnév „a természetes nemzeti identitás részeként az egész társadalomban általánosan elfogadott”.¹⁵ A szintén zárt kérdést használó, azonban az egyszerűen

¹¹ Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az alábbi ismertetőből szinte teljesen kimaradt a kilencvenes években magyarországi műhelyek által készített több kutatás is (pl. a Dobos Ferenc vezetésével a Balázs Ferenc Intézet által végzett kutatások, a Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária nevével fémjelzett Kárpát projekt 1997 vagy a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet 1998-as kutatásának Gereben Ferenc koordinálta része), amelyekre vonatkozóan – a belőlük született tanulmányok, elemzések alapján – a kérdésfelvetések, a téma megközelítésmódja és az alkalmazott módszertan, illetve a regionális bontású adatok szinte teljes hiánya miatt kevés, az összehasonlításokba beépíthető adattal rendelkezünk.

¹² Mivel a jelen részben tárgyalt kutatások egy része egy, másik részük kettő vagy három opció szerint is vizsgálta a nemzeti önbesorolást, a jobb összehasonlíthatóság érdekében csak az elsődleges csoportkötődéssel, azaz az első opció szerinti (az „*elsősorban úgy határozom meg magam, mint...*” típusú kérdésekre kapott) válaszokkal foglalkozunk.

¹³ A Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet 1998-as kutatásában ugyan szerepelt egy erre vonatkozó kérdés, az azonban a kapott válaszok alapján az alábbi összehasonlítás sémájába nem illeszthető be: ott a válaszadók 95%-a magát kizárólag magyarként határozta meg, további 4%-uk pedig kettős identitásúként (magyar-román vagy magyar-német kötődésűként). (Gereben 2001, 44.)

¹⁴ A kutatás ebben az esetben zárt kérdést használt – *Hogyan nevezné meg leginkább önmagát (milyen közösség a legkifejezőbb, amihez tartozása önnek fontos) nemzetiségi szempontból?* –, hét megadott válaszlehetőséggel.

¹⁵ Veres Valér: *Analiza comparată a identității minorităților maghiare din Bazinul Carpați – A Kárpát-medencei magyarok nemzeti identitásának összehasonlító elemzése*. Cluj-Napoca – Kolozsvár: ISMPN, 2008.

csak *magyar* opciót – de egyébként az etnonim nélküli *erdélyi* opciót is – a válaszlehetőségek közül tudatosan kihagyó 2000. évi *Etnobarométer* kutatásban ugyancsak a regionális kötődést jelző *erdélyi magyar* megnevezés a domináns (53%), a *romániai magyar* megnevezést ennek kevesebb mint harmada (15,2%) választotta. A válaszok között szereplő *székely* megnevezést a válaszadók 12,9%-a jelölte meg – rájuk vonatkozóan az eredményeket ismertető tanulmány annyit közöl, hogy Székelyföld lakói a lokális (sajátos) identitásukat választották, anélkül, hogy egyéb részleteket megtudnánk ezzel kapcsolatban.¹⁶ A következő két év *Etnobarométer* kutatásaiból a 2000. évi adatokhoz képest eléggé eltérő kép rajzolódik ki: 2001-ben, bár az *erdélyi magyar* megnevezés aránya meghaladta a 40%-ot, és van továbbá egy 6,4%-ot kitevő réteg, akinél a regionális identitás a nemzetiségre utaló azonosító nélkül jelenik meg (a magukat csak *erdélyiként* meghatározók), a legtöbben (43,3%) a válaszlehetőségek közé bekerült jelző nélküli, simán csak a nemzetiséget jelző (*magyar*) opciót választották magukra nézve leginkább érvényesnek.¹⁷ A 2002. évi felmérés magyar nyelvű kérdőívébe a fenti válasz mellett bekerült öt, a magyarokra nézve specifikus kategória,¹⁸ és egy *valami más* válaszlehetőség, ami magyarázhatja, hogy 2002-re jelentősen átalakultak a preferenciák: a legtöbb válaszadó (45,4%) továbbra is magyarként határozta meg magát, miközben az *erdélyi magyar* önmeghatározás az előző évben regisztrálthoz képest felére csökkent, kevéssel nőtt az *erdélyi* és a *magyar anyanyelvű román állampolgár* kategóriákat választók aránya, illetve a magukat *székelyként* meghatározók aránya, továbbá 10%-ot meghaladó azok aránya, akik a *valami más* válaszlehetőséget jelölték meg. A Paul, Chilaru és Tudoran szerzőtrío ezt úgy értelmezi, hogy jóllehet 2001-ben nagyon fontosnak tűnt, a többszörös identifikációra alkalmas kategóriák bevezetése után a regionális identitás alárendelődik az etnikai identitásnak.¹⁹ Anélkül, hogy e kijelentés valóságtartalmát igazolni vagy cáfolni próbálnánk, az ezredforduló környékén készült kutatások kapcsán kiemelnénk, hogy a kérdésfelvetések

¹⁶ Culic, Irina – Horváth István– Raț, Cristina: Modelul românesc al relațiilor interetnice reflectat în Etnobarometru. In: Năstasă, Lucian – Salat Levente (eds.): *Relații interetnice în România postcomunistă*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2000. 258. Online elérhető: <http://www.edrc.ro/docs/docs/Etnobarometru.pdf> (Letöltés ideje: 2021. december 15.)

¹⁷ Fontos módszertani megjegyzés, hogy bár a 2001-es kérdőívben zárt kérdést használtak, a magyar és román nyelvű kérdőívben ugyanazokat a(z) elsősorban regionális identitásokat nemzetiégi kiegészítés nélkül tartalmazó) válaszlehetőségeket használták, amelyek közül egyedül az *erdélyi* volt az, amelyet a magyar válaszadók nagyobb számban megjelöltek, a többi magyarokra vonatkozó kategóriát az egyéb válaszlehetőségek között, gyakorlatilag nyílt kérdés-ként, saját megfogalmazásban adták meg.

¹⁸ Magyar, romániai magyar, erdélyi magyar, magyar nemzetiségű román állampolgár és székely.

¹⁹ Paul, Ioana – Tudoran, Mirela – Chilariu, Luiza: Români și maghiarii. Reprezentări in-group, out-group în cazul grupurilor etnice din România. In: Bădescu, Gabriel – Kivu, Mircea – Robotin, Monica (eds.): *Barometrul relațiilor etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetic din România*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2005. 103.

különbözősége jól látható mértékben befolyásolja a kapott válaszokat – és valószínűleg az ezek alapján levont következtetéseket is.

A kétezres évek első évtizedének második felében készült *Kárpát Panel* kutatások szintén vizsgálták a nemzeti identitást a megkérdezettek önmeghatározása alapján. 2007-ben a válaszok relatív többségét (29,2%) a jelző nélküli *magyar* kategória egyesítette – az eredmények e tekintetben hasonlítanak a 2001-es és 2002-es *Etnobarométer* kutatások eredményeire –, viszont összesítve már ekkor is többségben voltak az erősebb regionális identitásra utaló válaszok (az *erdélyi*, *erdélyi magyar* vagy a *székely*²⁰ kategóriák összesen 51,4%-ot tették ki). 2010-re a regionális kötődés tovább erősödött – a három említett kategória már a válaszok közel kétharmadát foglalja magában –, és változott a válaszok relatív többségét adó kategória is (*erdélyi*).

A *Kárpát Panel* kutatásokat követő bő egy évtizedből a fenti kérdésre vonatkozóan nem rendelkezünk a teljes erdélyi magyarságra vonatkozó empirikus adattal, ebben az időszakban viszont több olyan ifjúságkutatás is készült, amelyek vizsgálták a csoportkötődést. Az ifjúságkutatás területéről egyébként már korábban, a Mozaik 2001 kutatásból is vannak adataink, ezek nagymértékben összezsengenek az adott időszak teljes romániai magyarságra vonatkozó adataival: a válaszadók több mint fele esetében valamely regionális magyar identitás a legmeghatározóbb, a simán magyar identitásuk aránya pedig egyharmad körül van. Az elmúlt években – a Mozaik 2001-hez képest mintegy másfél évtizeddel később – készült kutatások ettől némiképp eltérő képet mutatnak: a Kincses Kolozsvár 2015, a Kolozsváron tanuló magyar egyetemisták körében végzett kutatás eredményei szerint egyrészt jelentős mértékben csökkent a magukat csak etnonimmel *magyarként* azonosítók aránya (15,7%), miközben a valamilyen szintű regionális kötődést jelölők aránya (*erdélyi magyar*, *erdélyi*, *székely*) meghaladta a 70%-ot (ezen belül jelentős, közel 17% a magukat *székelynek* vallók aránya).²¹ A Magyar ifjúság kutatások eredményeiben ezzel szemben – a Kárpát-medence más régióihoz hasonlóan²² – jelentősen megnövekedett (megközelítette a 45–50 százalékot) a magukat egyszerűen csak *magyarként* meghatározók aránya, miközben a különböző regionális identitások együttes aránya 35 százalék alá esett.

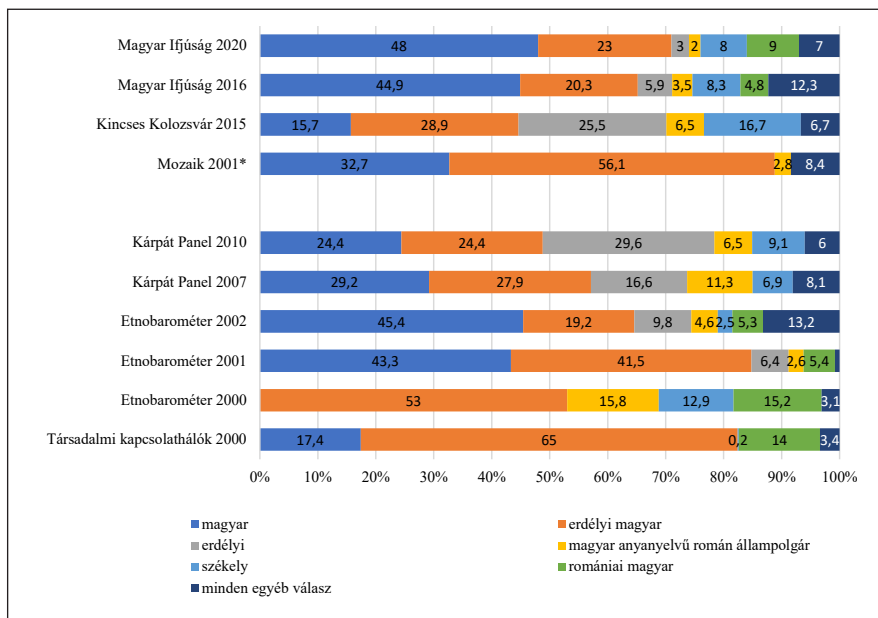
Az egyébként szinte az összes kutatás esetében megfigyelhető, hogy a csoportkötődés vonatkozásában alacsony azok aránya, akik magukat állampolgársági

²⁰ Utóbbi külön kategóriaként szerepelt az egyébként tizenöt kategóriát felsoroló válaszlehetőségek között.

²¹ A Kincses Kolozsvár 2015 kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy az alappopulációt egyetemi hallgatók, tehát a romániai magyar fiatalok átlagához képest egy jobban képzett, iskolázottabb réteg jelentette.

²² Veres Valér: Az erdélyi magyar fiatalok nemzeti identitása, csoporttitudjei. In: Veres Valér (szerk.): *Erdélyi magyar ifjúság. Szociológiai jellegzetességek és változások 2001 és 2016 között*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2020. 114.

elemet is tartalmazó valamely kategóriába sorolták (például *magyar anyanyelvű román állampolgár* vagy *román állampolgár*), mindössze két esetben haladja meg a 10 százalékot (Etnobarométer 2000 és Kárpát Panel 2007), a fiatalok körében pedig még alacsonyabb. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az ezredfordulót követő egy-másfél évtizedben domináns erdélyi, illetve lokális regionális identitások vesztettek a jelentőségükből, és ismét az egységes magyar nemzethez való tartozás gondolata van megerősödőben, bár a 2015 utáni időszakból rendelkezésünkre álló adatok korlátozott mennyisége és jellege – a teljes felnőttkorú lakosságra vonatkozó adatok hiánya – miatt ezt csak kellő óvatossággal merjük megfogalmazni.

1. ábra. Az önbesorolás alapján történő elsődleges csoportkötődés a romániai magyarok körében 2000–2020 között²³

* Az erdélyi magyar kategória tartalmazza a romániai magyar kategória adatait is.

²³ Az ábra elkészítéséhez több tanulmány adatait használtuk: Veres, 2005 (Társadalmi kapcsolathálók 2000); Culic – Horváth – Raț, 2000 (Etnobarométer 2000); Paul – Chilaru – Tudoran, 2005 (Etnobarométer 2001 és 2002); Veres 2012 (Kárpát Panel 2007 és 2010); Veres 2020 (Mozaik 2001, Magyar Ifjúság 2016); Marelyin Kiss – Nádas, 2016 (Kincses Kolozsvár 2015); Demeter és mtsai. (Magyar Ifjúság 2020). A jobb összehasonlíthatóság érdekében csak a hat leggyakoribb kategóriát jelentettük meg (ezek a felsorolt kutatások mindegyikében megtalálhatók többé-kevésbé azonos megnevezésben), a kisebb arányban szereplő, és az említett hat kategória egyikébe sem besorolható válaszokat a *minden egyéb válasz* kategóriában összesítettük.

1. táblázat. Az önbesorolás alapján történő elsődleges csoportkötődés régiók szerinti bontásban, 2001 után (százalék)²⁴

Kutatás	Régió	magyar	erdélyi magyar	romániai magyar	erdélyi	magyar anyanyelvű román állampolgár	székely	minden egyéb válasz
Kárpát Panel 2010	Székelyföld	17,8	21,0	–	33,5	5,8	17,0	4,9
	Partium	42,1	19,1	–	23,8	6,0	0,4	8,6
	Észak-Erdély	11,9	34,1	–	34,1	11,9	0,8	7,2
	Dél-Erdély/Bánság	25,5	38,2	–	20,6	4,9	7,8	3,0
Mozaik 2001	Székelyföld	32,4	58,3	–	2,4	–	6,9	
	Partium	33,9	55,8	–	2,7	–	7,6	
	Észak-Erdély	34,2	55,7	–	1,8	–	8,3	
Kincses Kolozsvár 2015	Dél-Erdély/Bánság	30,7	48,2	–	5,1	–	16,0	
	Székelyföld	14,3	23,9	–	24,1	4,7	27,8	5,2
	Partium	18,9	36,5	–	25,0	10,8	1,4	7,4
	Észak-Erdély	15,3	36,8	–	29,2	7,6	3,5	7,6
Magyar ifjúság 2016	Dél-Erdély/Bánság	13,8	34,5	–	34,5	6,9	10,3	–
	Székelyföld	40,5	21,8	3,7	7,0	2,9	15,8	8,3
	Partium	55,1	14,5	6,7	3,8	5,4	0,2	14,3
	Észak-Erdély	42,1	29,7	4,5	5,9	1,7	–	16,1
	Dél-Erdély/Bánság	41,8	13,9	6,3	6,3	3,8	–	27,9

A csoportkötődésre vonatkozó székelyföldi adattal csak kevés kutatás esetében rendelkezünk (lásd az 1. táblázatot): a teljes felnőtt populációt tekintve a *Kárpát Panel 2010* adatait említhetjük, ahonnan kiderül, hogy Székelyföldön a legerősebb a regionális kötődés (az *erdélyi*, *erdélyi magyar* és a *székely* kategóriák együttesen 71,5%-ot összesítenek),²⁵ míg a Partiumban az összesen 45% alatt van. Az észak-erdélyi régióban szintén erős az erdélyi regionális kötődés (összesen 69%), a dél-erdélyi és bánsági megyéket összesítő régióban is mintegy 60%, utóbbiban viszont érdekes módon van egy közel 8%-nyi, magát *székely*ként meghatározó réteg. Partiumban a leggyakoribb kategória a jelző nélküli *magyar* (42,1%) – Székelyföldön

²⁴ A táblázatban szereplő adatok forrásai kutatásonként: Veres, 2020 (Mozaik 2001, Magyar ifjúság 2016); Veres, 2012 (Kárpát Panel 2010); Marelyin Kiss – Nádás, 2016 (Kincses Kolozsvár 2015).

²⁵ Ezen belül a legjelentősebb az *erdélyi* 33,5%-kal, de a szűkebb regionális kötődésre utaló *székely* kategória sem elhanyagolható a maga 17%-os részesedésével.

ez 17,8%, ami alig magasabb, mint a *székely* kategória –, Dél-Erdélyben és Bánságban pedig az *erdélyi magyar* a domináns.²⁶

Az ifjúságkutatások esetében már több a székelyföldi vonatkozású adat. A *Mozaik 2001* kutatásban a regionális különbségek nem mondhatók jelentősnek, mindegyik régióban (Dél-Erdély/Bánság kivételével) az *erdélyi/romániai magyar* kategória részesedése a legmagasabb, meghaladja az 55%-ot (Székelyföldön 58,3%). A *Kincses Kolozsvár 2015* még a régiók szerinti bontásban is az erős regionális öntudat létezését mutatja. A székelyföldiek esetében a szűkebb regionális kötődés különösen erős, hiszen a magukat *székelynek* vallók aránya a legnagyobb kategória (27,8%), miközben az *erdélyi* (24,1%), *erdélyi magyar* (23,9%) és *magyar* (14,3%) kategóriákat a székelyföldiek kisebb arányban választották, mint a többi régióban élők vagy az országos minta átlaga. Észak-Erdélyben és Partiumban az erdélyi magyar, Dél-Erdélyben és Bánságban az *erdélyi magyar* és az *erdélyi* identitásúak vannak relatív többségben – mindegyik esetben 34–37% közötti aránnyal.²⁷ A 2016-os *Magyar ifjúság kutatás* azonban már regionális bontásban is jelzi az országos adatok szintjén kimutatható folyamatokat, vagyis a magyar identitás erősödését a különböző regionális identitások rovására: Székelyföldön a *székely* identitásúak aránya 15,8%, ami ezzel a harmadik leggyakoribb kategória a *magyar* (40,5%) és az *erdélyi magyar* (21,8%) után. A magukat egyszerűen csak magyarként meghatározók aránya a székelyföldiek körében a legalacsonyabb (igaz, Észak-Erdélyben és a Dél-Erdély/Bánságban is országos átlag alatti, és a Partiumban kiemelkedő), az *erdélyi magyar* és az *erdélyi* kötődés viszont szintén átlag feletti.²⁸

Magyarságkritériumok

A nemzeti identitás tartalmának komplexebb, mélyebb értelmezését teszik lehetővé azok a témafelvetések, amelyek azt vizsgálják, milyen kritériumok a leginkább fontosak ahhoz, hogy valaki magyarnak számíton. A kérdőívekben az erre vonatkozó kérdések általában különböző identitáskomponenseket sorolnak fel,²⁹ és arra kéri a válaszadókat, hogy egy ötfokozatú Lickert-skála segítségével ezekre

²⁶ Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében. In: Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálati alapján*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) Kiadó, 2012. 22–23.

²⁷ Marelyn Kiss József – Nádas Zsófia: „*Kincses Kolozsvár 2015*”. *Erdélyi magyar fiatalok. Kutatási jelentés*. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2016. 32.

²⁸ Veres Valér (2020b): Az erdélyi magyar fiatalok nemzeti identitása, csoportattitűdjei. In: Veres Valér (szerk.): *Erdélyi magyar ifjúság. Szociológiai jellegzetességek és változások 2001 és 2016 között*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2020. 115–116.

²⁹ Amelyek a nemzetközi kutatási gyakorlatban alkalmazott hármas identitásösszetevőkön alapulnak: (állam)polgári, kulturális és etnikai. Kiss Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában.

vonatkozóan nyilvánítsanak véleményyt. A romániai magyarokra vonatkozó kutatások már az 1997-es *Kárpát projekt*tal kezdődően egészen a legutóbbi évekig tartalmazzak erre vonatkozó kérdést, amelyekben volt néhány – szinte mindegyik kutatásban ugyanabban vagy nagyon hasonló formában szereplő – közös komponens, és voltak olyan identitásелеmek, amelyek csak egy-két kutatásban szerepeltek.³⁰ Az említett 1997-es kutatás és a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet 2012-es kutatásának eredményeit összehasonlítva Kiss Tamás megállapítja, hogy Erdélyben a magyarság meghatározásában alapvetően két szempont játszik döntő szerepet: a magyar identitás szubjektív felvállalása és az ezt lehetővé tevő nyelvi-kulturális készségek³¹ (2. ábra).

Az adatokat vizsgálva mi is láthatjuk, hogy „*a magyarnak érezze magát*”, valamint „*a legyen magyar az anyanyelve/beszéljen jól magyarul*” kritériumok „szükségessége” a kutatások mindegyikében nagy százalékban megjelenik a válaszadók preferenciáiban. Kiss, az 1997-es és 2012-es adatokat összehasonlítva, ugyanakkor azt is kijelenti, hogy „a magyarsághoz tartozás «hagyományos» és hétköznapi tudás szintjén is meghatározó kritériumai kivétel nélkül veszítettek fontosságukból” – itt elsősorban a magyar történelmi egyházakhoz való tartozást hozza fel példaként –, kiemelve, hogy ezekkel szemben a magyar állampolgárság és a területi kritériumok fontossága felértékelődött.³²

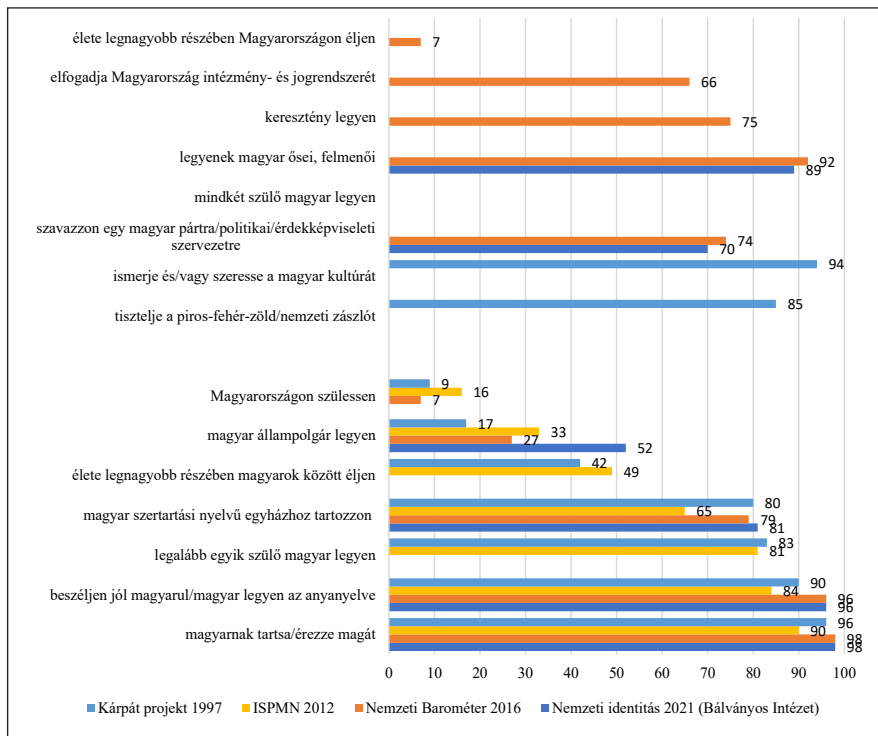
A Kiss által az összehasonlításba bevont kutatások ezt valóban alátámasztják, hiszen a 2012-es felmérés adatai szerint a szubjektív magyar identitás felvállalása, mind a nyelvtudás, mind az egyházakhoz való kötődés fontosságának csökkenését jelzik, ha azonban a két említett felmérésen túl nézünk, láthatjuk, hogy egyéb kutatások adatai mindezt csak részben igazolják vissza. Egyrészt a Kiss által a két legfontosabbnak említett kritérium jelentősége az elmúlt pár évben nőtt (Nemzeti Barométer 2016 és Nemzeti identitás 2021 kutatások) még az 1997-ben regisztrált szinthez viszonyítva is, a magyar egyházakhoz való tartozás pedig ugyanolyan fontosként jelenik meg, mint 1997-ben, 2012-höz képest viszonyítva pedig itt is növekedés mérhető. Az egyházhoz való tartozás, mint a magyar identitás kritériuma fontossága egyedül az ifjúság körében csökkent (Mozaik 2001 vs. Kincses Kolozsvár 2015 és Magyar ifjúság 2016), viszont ez sem mondható számottevőnek. Amit Kiss a magyar állampolgárság identitásalkotó tényezők között játszott szerepe kapcsán állít, az a kutatási eredményekben is látszik, és itt különösen a *Nemzeti*

Az állampolgárság-politika mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség*, 2013/3–4. 75.

³⁰ Mivel a rendelkezésünkre álló kutatási adatok egy része százalékos értékben, másik részük átlagok formájában van megjelenítve, erre a kérdésre vonatkozóan két külön ábrát is készítettünk, amelyek között – a feltüntetett kutatások egy részét tekintve – némi átfedés is van (lásd alább a 2. és 3. számú ábrát).

³¹ Kiss T., 2013. 76.

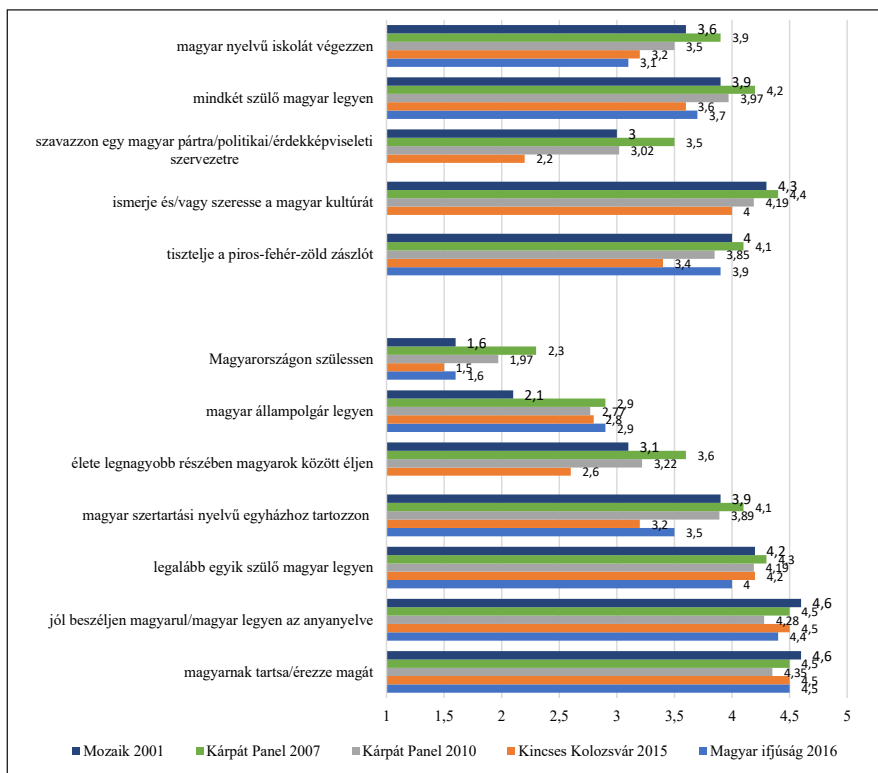
³² Uo. 77.

2. ábra. A magyarsághoz tartozás kritériumai 1997–2021 között (nagyon fontos és fontos válaszok százalékában)³³

identitás 2021 kutatásban mért 52%-os arány tűnik kiemelkedőnek, ami a *Kárpát projekt* 17%-os, de még a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet 2012-es kutatásának 33%-os arányához képest is kiugróan magas. A fiatal korosztályban 2001–2016 között szintén megfigyelhető a magyar állampolgárság fontosságának a felértékelődése, ott viszont nem ennyire jelentős mértékben. Ami a területi kritériumokat (magyarországi születés, Magyarországon vagy nagyjából magyarok között élés) illeti, az adatok szintén nem igazolják azt, hogy jelentőségük nőtt volna akár a felnőttkorú népesség, akár a fiatalok körében, itt is inkább a 2012-es felmérés adatai tűnnek kiugróan magasnak a többi kutatáshoz viszonyítva.

³³ Az ábrán szereplő adatok forrásai kutatásonként: Kiss T. 2013 (*Kárpát projekt 1997*, ISPMN 2012); Kiss Tamás – Barna Gergő: *Erdélyi magyarok a magyarországi és a romániai politikai térben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.; Kiss Tamás – Barna Gergő: *Nemzeti Barométer Erdély. 2016. május*. Kutatási gyorsjelentés, kézirat. Kolozsvár: Kvantum Research Kft., 2016.

3. ábra. A magyarsághoz tartozás kritériumai 1997–2021 között (átlag)³⁴

Székelyföldi adattal a magyar identitás kritériumaira vonatkozóan csak korlátozott formában rendelkezünk: más régiókkal való összehasonlításban gyakorlatilag a *Kárpát Panel 2010* kutatás, valamint a *Mozaik 2001* ifjúságkutatás esetében. Előbbi kapcsán Veres főkomponens-elemzés segítségével vizsgálja a nemzeti identitás kritériumainak régiók szerinti eltérését. A korábban már említett hármas identitásstruktúra (kultúrnemzeti, állampolgári és etnikai eredet) szerint létrehozott főkomponensek faktorszórásai átlagának a régiók szerinti alakulásából azt

³⁴ Az ábrán szereplő adatok forrásai kutatásonként: Veres 2020 (*Mozaik 2001*), Uő: *Magyarságtudat és erdélyiség. A nemzeti azonosságtudat sajátosságai, változása az erdélyi magyarok és a fiatalok körében*. In: *Külhoni magyar ifjúságkutatás – 2014. Metszetek II*. Budapest: Nemzetstratégiai Intézet, 2014. 36–61. (Kárpát Panel 2007, 2010), Kárpát projekt 1997, ISPMN 2012); Marelyn Kiss – Nadas 2016 (*Kincses Kolozsvár 2015*); Veres Valér–Ruff Tamás: *Kötődések – identitás, személyes kapcsolatok és nemzeti-etnikai attitűdök a Kárpát-medence magyar ifjúságának körében*. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében – Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. – Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgálat, 2018. (Magyar ifjúság 2016).

a következtetést vonja le, hogy ezek Székelyföldön a legmagasabbak a többi régióhoz viszonyítva. Tehát ahol számottevő arányban élnek magyarok, ott a nemzeti identitás meghatározása tekintetében mindhárom dimenzióban „szigorúbb kritériumok szerint ítélik meg a magyarsághoz tartozást”, miközben Dél-Erdélyben és a Bánságban az identitás dimenziói „kevésbé fontosak az ott élők számára”.³⁵ Ami a *Mozaik 2001*-et illeti, ott az adatok százalékos eloszlásban – két különböző kutatási jelentésből érhetőek el³⁶ – ezek összehasonlítása mind a két legfontosabb kultúr- nemzeti kritérium (önazonosulás és nyelvismeret), mind az állampolgársági vagy területi kritériumok (Magyarországon szülessen) tekintetében 5 százalékpontnál kisebb különbségeket jelez, tehát ezek tekintetében a székelyföldi fiatalok nem különböznek az Erdély más részein élő fiataloktól. A legnagyobb különbség az „élete legnagyobb részében magyarok közt éljen” kritérium esetében mutatkozik, ezt a székelyföldiek 49%-a gondolja a magyarság nagyon fontos vagy fontos kritériumának, míg a belső-erdélyieknek csak a 36%-a.

Haza és szülőföld

A nemzeti identitás problematikáján belül fontos kérdésnek számít a haza- és a szülőföldfogalom, vagyis az, hogy mit tekintenek hazájuknak, illetve szülőföldjüknek a megkérdezettek. Ugyanakkor kisebbségi közösségek esetében ezek korántsem tekinthetők egyértelműen meghatározhatónak, különösen a hazakonstrukciók vonatkozásában, hiszen a kultúr- nemzeti dimenzióban értelmezett „anyaország” és a lakóhelyül szolgáló ország különböznek egymástól.

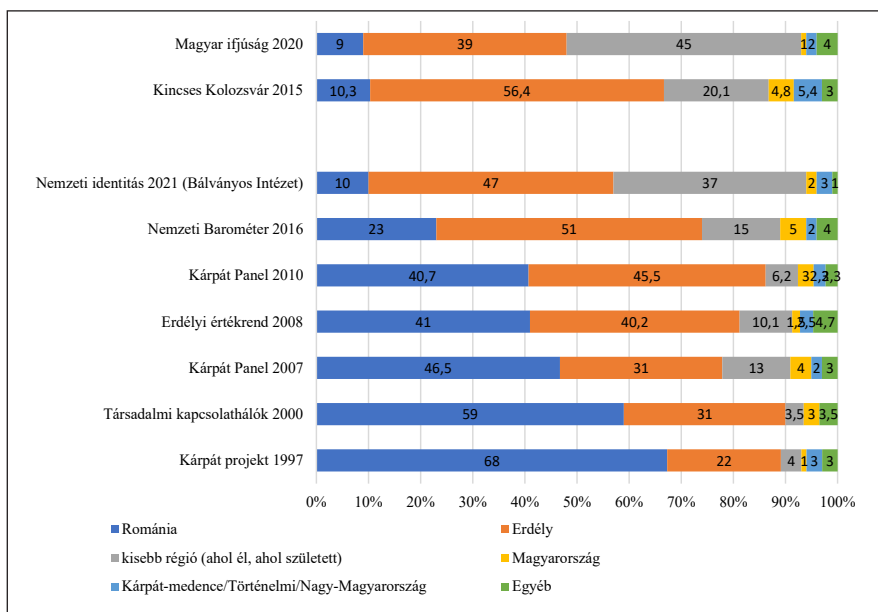
Az általunk vizsgált kutatások alapján a hazafogalom vonatkozásában egyértelmű változás mutatható ki idősorosan a romániai magyarok körében (*lásd a 4. ábrát*): a kilencvenes évek második felében a válaszadók kétharmada, de még az ezredfordulón is több mint fele Romániát tekintette hazájának, 2021-ben azonban már csak minden tizedik megkérdezett. Ezzel párhuzamosan szinte mindvégig erősödött az erdélyi regionális öntudat – a fordulópont valamikor 2008–2010 környékén volt –, és nőtt a hazájuknak Erdélyt megjelölők aránya. Ugyanakkor az elmúlt öt évben egy újfajta átalakulásról árulkodnak a számadatok: az összerdélyi identitástudatot egyre inkább háttérbe szorítja egy szűkebb regionális identitás,

³⁵ Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében. In: Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) Kiadó, 2012. 25–26.

³⁶ A székelyföldi eredményeket l. Bálint Blanka – Demeter Gyöngyvér: *Mozaik 2001*. Gyorsjelentés. Székelyföld. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 189–238. A belső-erdélyi eredményeket l. Csata Zsombor – Magyarai Tivadar – Veres Valér: *Mozaik 2001. Gyorsjelentés. Belső-Erdély*. Uo. 137–188.

ami a szűkebb régiókhöz vagy a szülőhely, lakóhely településéhez való szorosabb kötődésben manifesztálódik. A Bálványos Intézet 2021-es nemzeti identitásra vonatkozó kutatásában a teljes felnőtt lakosság szintjén Erdély mint haza mintegy tíz százalékponttal megelőzi az ennél szűkebb regionális vagy lokális identitásról áruklodó hazafogalmakra együttesen kapott válaszokat (47% vs. 37%), azonban az egy évvel korábban végzett *Magyar ifjúság* 2020 kutatásban már látszik a lokális identitás túlsúlya; miközben az öt évvel korábban készült *Kincses Kolozsvár* 2015 esetében még a válaszadók 56,1%-a Erdélyt jelölte hazájának.³⁷

A székelyföldi válaszadók esetében a hazafogalom szintén változott az évek során, bár a különböző időpontokban készült adatfelvételek e tekintetben helyenként eléggé ellentmondásosnak tűnnek (2. táblázat).

4. ábra. Hazafogalom a romániai magyarok körében 1997–2021 között³⁸

³⁷ Az ifjúságkutatásokban mért adatok valószínűleg néhány év múlva lesznek érzékelhetők a teljes felnőtt populáción.

³⁸ Az ábrán szereplő adatok forrásai kutatásonként: Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében*. Kutatási bemutató. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166> (Letöltés ideje: 2022. január 15.) (Kárpát projekt 1997, Kárpát Panel 2007, Nemzeti Barométer 2016, Nemzeti identitás 2021); Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005 (Társadalmi kapcsolathálók 2000); *Erdélyi értékrend kutatás és változások elemzése 1997–2008. közötti időszakra vonatkozóan, reprezentatív adatfelvétel alapján*. Kutatási zárójelentés, kézirat. Budapest:

2. táblázat. A hazafogalom régiók szerinti bontásban (százalék)³⁹

<i>Kutatás</i>	<i>Régió</i>	<i>Románia</i>	<i>Erdély</i>	<i>kisebb régió, megye, település</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Kárpát-medence/ Történelmi Magyarország</i>	<i>egyéb</i>
Kárpát projekt 1997	Székelyföld	69,0	26,0	3,0	2,0	–	–
	Partium	72,0	25,0	–	3,0	–	–
	Közép-Erdély	76,0	19,0	1,0	4,0	–	–
	Bánság	90,0	6,0	1,0	3,0	–	–
Erdélyi értékrend 2008	Székelyföld	46,4	39,5	8,9	1,6	1,3	2,3
	Partium, Bánság	33,8	42,6	9,3	–	4,4	9,9
	Közép-Erdély	39,8	37,9	15,5	3,9	1,9	1,0
Kárpát Panel 2010*	Székelyföld	36,5	52,7	4,8	2,4	1,0	2,6
	Partium	50,4	28,2	10,2	6,0	2,1	3,1
	Észak-Erdély	34,1	50,8	6,4	1,6	4,0	3,1
	Dél-Erdély/Bánság	44,0	48,0	1,0	–	6,0	1,0
Mozaik 2001**	Székelyföld	47,6	23,3	22,5	6,3	0,3	–
	Partium	46,2	34,3	8,2	10,3	1,0	–
	Észak-Erdély	58,3	32,9	5,6	2,3	0,9	–
	Dél-Erdély/Bánság	57,9	21,8	12,3	6,7	1,3	–
Kincses Kolozsvár 2015	Székelyföld	6,7	55,6	23,0	3,7	7,2	3,8
	Partium	23,0	49,3	17,6	5,4	2,7	2,0
	Észak-Erdély	7,1	66,7	14,9	4,3	3,5	3,5
	Dél-Erdély/Bánság	13,8	55,2	27,6	–	3,4	–
Magyar ifjúság 2016**	Székelyföld	8,5	37,6	48,2	0,6	2,3	2,8
	Partium	18,5	24,4	48,0	3,1	2,4	3,6
	Észak-Erdély	8,7	42,9	39,8	1,4	3,8	3,4
	Dél-Erdély/Bánság	10,8	23,6	59,8	1,3	1,9	2,6

* Az összefüggés szignifikáns $p < 0,01$ szinten (Khi-négyzet)

** Az összefüggés szignifikáns $p < 0,05$ szinten (Khi-négyzet)

MTA ENKI, 2008 (Erdélyi értékrend 2008), Veres, 2014 (Kárpát Panel 2010); Marelyin Kiss – Nadas, 2016 (Kincses Kolozsvár 2015); Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter – Székely Levente: *Külhoni magyar fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól*. Budapest: Erzsébet Ifjúsági Alap, 2021 (Magyar ifjúság 2020).

³⁹ A táblázatban szereplő adatok forrásai kutatásonként: Veres 2005b (Kárpát projekt 1997), MTA ENKI 2008 (Erdélyi értékrend 2008); Veres 2012 (Kárpát Panel 2010); Veres 2020 (Magyar ifjúság 2016), Marelyin Kiss – Nadas, 2016 (Kincses Kolozsvár 2015).

A székelyföldiek között 46,4% volt a hazaként Romániát megjelölők aránya (ezzel szemben az Erdély opciót csak 39,5%-uk választotta), ami nemcsak az országos átlagnál, hanem a Partium/Bánság és a Közép-Erdély régiókban regisztrált arányoknál is magasabb, továbbá a szűkebb, lakhely vagy születési hely szerinti település is a székelyföldieknek csak a 8,9%-a választotta, ami szintén alacsonyabb, mint a másik két régió eredménye. Az alig két évvel később készült Kárpát Panel 2010 vizsgálat eredményei már újból ennek az ellenkezőjét jelzik: Székelyföldön a legmagasabb a hazájuknak Erdélyt megnevezők aránya (52,7%).

Ugyanakkor a szűkebb, lokális hazafogalommal való azonosulás még alacsonyabb, mint 2008-ban.⁴⁰ Bár konkrét adatokkal nem rendelkezünk erre vonatkozóan,⁴¹ a Bálványos Intézet 2021-es nemzeti identitás kutatásának eredményeit ismertető sajtóbeszámolón elhangzott, hogy mindegyik régióban erősödőben vannak a szűkebb regionális identitások az erdélyi identitás rovására, ezeken belül is pedig hangsúlyosabb a településhez kötődő lokális identitások térnyerése a kisebb régiós (például a székelyföldi) identitással szemben.⁴²

A 2010 utáni időszakból az ifjúságkutatások esetében nagyobb számban vannak székelyföldi bontású adataink. Ezek közül mind a *Kincses Kolozsvár 2015*, mind a *Magyar ifjúság 2016* azt mutatják, hogy bár a székelyföldi fiatalok körében jelentős a szűkebb régióhoz kapcsolódó hazafogalom elterjedtsége – 2015-ben összesen 23% (ebből 11,5% a székelyföldi régiót, 11,5% a születés vagy a lakhely szerinti települést jelölte meg), 2016-ban pedig már összesen 48,2% (amiből 18,5% Székelyföld, közel 30% születés vagy a lakhely szerinti település) –, továbbra is magas azok aránya, akik Erdélyt tekintik hazájuknak (2015-ben 55,6%, 2016-ban 38%).⁴³ A településhez köthető hazafogalom 2015-ben Partiumban és Dél-Erdély/Bánságban is, illetve 2016-ban is a Székelyföldön kívüli teljes, a szórványt is magában foglaló erdélyi régióban elterjedtebb, mint Székelyföldön.

A teljes romániai magyarságra vonatkozóan a szülőföldfogalom tekintetében hasonló folyamatokat érzékelhetünk, mint a hazafogalom esetében, bár ott van néhány kiugrónak számító adat (5. ábra). A kétezres évek elejétől a szülőföldjükként Romániát megjelölők aránya csökkent, ami a következő 15 évben Erdély mint szülőföld felértékelődésével, majd az elmúlt öt évben a lokális szülőföldidentitások erősödésével járt együtt. Ebből az összehasonlításból némiképp kilóg az 1997-es *Kárpát projekt*, ahol a szülőföldjükknek Erdélyt megnevezők aránya már magasabb volt, mint 50%, valamint a 2000-es *Társadalmi kapcsolatháló* kutatás, ahol

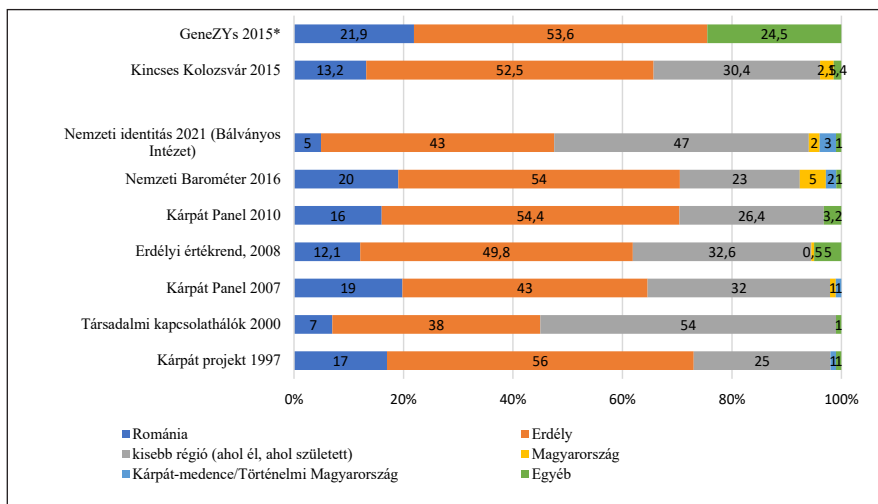
⁴⁰ Veres, 2012, 30.

⁴¹ A nyilvánosan elérhető kutatásjelentés nem tartalmaz erre vonatkozó adatokat.

⁴² Forrás: Pap Melinda: Veszélyben a virtuális Erdély-projekt? Feljövőben a regionális identitás a transzilvanizmus rovására. *Krónika*, 2021. november 10. Online elérhető: <https://kronikaonline.ro/erdelyi-hirek/veszelyben-a-virtualis-erdely-projekt-feljovoben-a-regionalis-identitas-a-transzilvanizmus-rovasara> (Letöltés ideje: 2022. március 29.)

⁴³ Marelyin Kiss – Nadas, 2016, 37.; Veres–Ruff, 2016, 415.

a településhez köthető szülőföldkategóriák esetében mondható el ugyanez. 2021-ben e két utóbbi kategória részesedése nagyjából kiegyenlített – bár ekkorra a lokális kötődések erősödése egyértelműen kimutatható –, míg Románia mint szülőföld jelentős mértékben háttérbe szorult.

5. ábra. Szülőföldfogalom a romániai magyarok körében 1997–2021 között⁴⁴

* A GeneZYs 2015 kutatás eredményei feldolgozó tanulmány csak az első két kategória adatait ismerteti, a megjeleníthetőség érdekében ezeket kiegészítettük az egyéb kategóriával, ami jelen esetben tehát a lokális szülőföldmeghatározásokat is összesíti.

A szülőföldkonceptiókra vonatkozóan székelyföldi adatokkal csak a 2008–2010 időszakból rendelkezünk, az *Erdélyi értékrend 2008* és a *Kárpát Panel 2010* kutatások vonatkozásában, ezek pedig szintén jelzik a korábban említett változást. 2008-ban és 2010-ben is Székelyföldön a válaszadók több mint fele Erdélyt, kb. negyede a települést vagy Székelyföldet jelölte meg szülőföldjeként.⁴⁵ Erdély mint szülőföld tekintetében kevéssel Közép-Erdély (illetve 2010-ben Észak-Erdély)

⁴⁴ Az ábrán szereplő adatok forrásai kutatásonként: Kiss T. – Toró, 2021. (Kárpát projekt 1997, Kárpát Panel 2007, Nemzeti Barométer 2016, Nemzeti identitás 2021); Veres 2005a (Társadalmi kapcsolathálók 2000), MTA ENKI (Erdélyi értékrend 2008); Veres 2014 (Kárpát Panel 2010); Marelyin Kiss – Nádás, 2016. (Kincses Kolozsvár 2015), Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei.* Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2017. (GeneZYs 2015).

⁴⁵ Románia említése már akkor is itt volt a legalacsonyabb a régiók közül.

mögött, de jóval Partium/Bánság (illetve 2010-ben külön Partium és külön Bánság) előtt volt a régió.

3. táblázat. A szülőföldfogalom régiók szerinti bontásban (százalék)⁴⁶

<i>Kutatás</i>	<i>Régió</i>	<i>Románia</i>	<i>Erdély</i>	<i>kisebb régió, megye, település</i>	<i>Magyarország</i>	<i>Kárpát-medence/ Történelmi Magyarország</i>	<i>egyéb</i>
Erdélyi értékrend 2008	Székelyföld	7,9	55,1	33,8	–	0,7	2,5
	Partium, Bánság	16,3	37,9	38,4	0,5	3,4	3,5
	Közép-Erdély	16,7	58,8	18,6	2,0	2,0	1,9
Kárpát Panel 2010*	Székelyföld	11,2	62,2	24,5	0,5	0,5	1,1
	Partium	27,6	37,1	30,7	2,6	0,4	1,6
	Észak-Erdély	14,3	62,7	14,3	0,8	1,6	6,3
	Dél-Erdély/Bánság	11,9	50,5	34,7	2,0	1,0	–

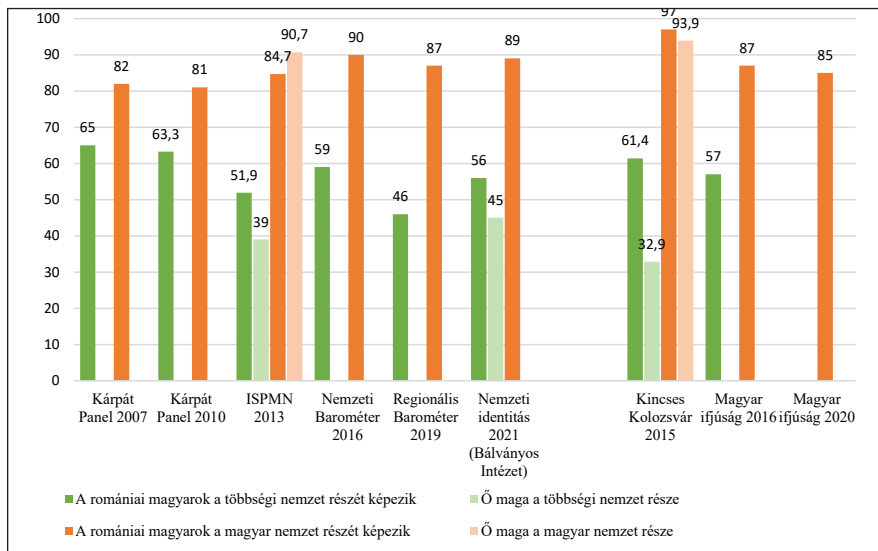
* Az összefüggés szignifikáns $p < 0,01$ szinten (Khi-négyzet)

Nemzettség

Gyakran vizsgált kérdése a romániai magyar identitásvizsgálatoknak a célpopuláció magyar, illetve a többségi (román) nemzettséghez való viszonyulása. Erre vonatkozóan egy közel 15 évet lefedő periódusból vannak empirikus adataink (6. ábra), amelyek alapján alapvetően két dolgot állapíthatunk meg: a romániai magyarokat a magyar nemzet részének tekintők aránya mindvégig magas, legalább 80% volt az erdélyi magyarok körében, és ez az arány 2007 óta enyhén növekvő trendet mutat a felnőtt lakosság körében (az utóbbi években 90% körül alakult). Ezzel párhuzamosan szintén magasnak mondható a romániai magyarokat a román nemzet tagjaként meghatározók aránya: ez a kétezres évek első évtizedében 60–65% között alakult, azt követően csökkent, de a legutóbbi években is többnyire meghaladta az 55%-ot. Van egy látszólagos ellentmondás abban, hogy valaki egyszerre két nemzethez tartozónak is gondolja magát, azonban Veres erről azt mondja, hogy ez gyakori jelenség a kisebbségi léthelyzetben, ahol a kultúrnemzeti és állampolgári

⁴⁶ A táblázatban szereplő adatok forrásai kutatásonként: Veres, 2020. (Mozaik 2001, Magyar ifjúság 2016); Veres, 2012. (Kárpát Panel 2010); Marelyin Kiss – Nadas, 2016. (Kincses Kozsvár 2015).

identitások egymást kiegészítve határozzák meg a kisebbségek identitását.⁴⁷ Bár a megkérdezettek saját személyes kötődését vizsgáló kutatási adat alig van, a fenti kép árnyalásaként ezeket talán érdemes felhozni: a *Nemzeti Kisebbségkutató 2013-*as kutatása, valamint a *Kincses Kolozsvár 2015* is jelzi, hogy a magyar nemzettagság tekintetében közel azonos azok aránya, akik mind a romániai magyarokat, mind saját magukat a magyar nemzet részének tekintik.

6. ábra. Magyar és román nemzettagság a romániai magyarok körében 2007–2021 között⁴⁸

A román nemzettagság vonatkozásában azonban egyértelműen látszanak a különbségek: úgy tűnik, hogy a kollektív értelemben vett román nemzettagság elfogadottabb, mint az egyéni szinten kifejeződő kötődés.

⁴⁷ Veres 2012, 33–34.; A Kárpát Panel kutatások kettős nemzeti kötődésre vonatkozó megállapításainak erős sajtóvisszhangja volt, majd azt követően erdélyi magyar kutatói körökben vita is kialakult, amelyben a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa, Kiss Tamás megkérdőjelezte a 2007-es és 2010-es Kárpát Panel kutatások alapján erre vonatkozóan levont következtetéseket, állításait egy 2013-as, a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet által végzett kutatás eredményeivel támasztva alá. A vita részleteibe nem kívánunk belemenni, ezek megtekinthetők az alábbi szövegekben: Kiss T.– Barna 2013. Kiss T., 2013.; Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/1. 118–155.

⁴⁸ Az ábrán szereplő adatok forrásai kutatásonként: Veres, 2014 (Kárpát Panel 2007, 2010); Kiss T. – Barna 2013 (ISPMN 2013); Kiss T. – Toró, 2021 (Nemzeti Barométer 2016, Regionális Barométer 2019, Nemzeti identitás 2021); Marelyin Kiss – Nádás, 2016. (Kincses Kolozsvár 2015); Veres – Ruff, 2018 (Magyar ifjúság 2016) Domokos és mtsai., 2021. (Magyar ifjúság 2020).

4. táblázat. Magyar és román nemzettség régiók szerinti bontásban (százalék)⁴⁹

Kutatás	Régió	Magyar nemzettség		Román nemzettség	
		Romániai magyarok	Ő maga	Romániai magyarok	Ő maga
Kárpát Panel 2010* ^{HU, **RO}	Székelyföld	84,3	n.a.	60,4	n.a.
	Partium	80,2	n.a.	65,0	n.a.
	Észak-Erdély	93,5	n.a.	72,0	n.a.
	Dél-Erdély és Bánság	90,4	n.a.	93,0	n.a.
ISPMN 2013	Székelyföld	n.a.	n.a.	50,8	28,4
	Partium	n.a.	n.a.	61,8	53,9
	Közép-Erdély	n.a.	n.a.	46,3	34,5
	Szórvány	n.a.	n.a.	47,8	42,6
Nemzeti barométer 2016	Székelyföld	91,3	n.a.	50,6	n.a.
	Partium	86,7	n.a.	62,0	n.a.
	Közép-Erdély	90,8	n.a.	56,4	n.a.
	Szórvány	89,8	n.a.	72,5	n.a.
Nemzeti identitás 2021 (Bálványos Intézet)	Székelyföld	n.a.	n.a.	48,0	n.a.
	Partium	n.a.	n.a.	67,0	n.a.
	Közép-Erdély	n.a.	n.a.	55,0	n.a.
	Szórvány	n.a.	n.a.	62,0	n.a.

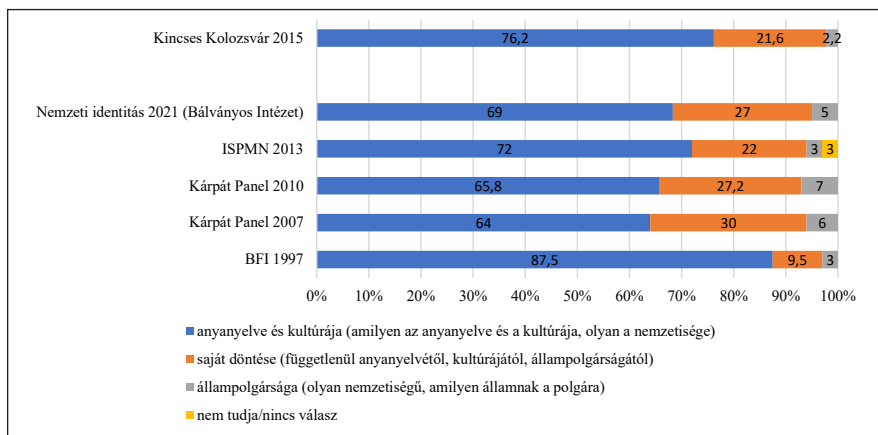
*Az összefüggés szignifikáns $p < 0,01$ szinten (Khi-négyzet)

**Az összefüggés szignifikáns $p < 0,001$ szinten (Khi-négyzet)

Regionális bontásban ebben a kérdésben is kimutatható a székelyföldi válaszadók eltérő gondolkodásmódja, igaz, erre vonatkozóan is csak kevés adattal rendelkezünk. Bár a magyar nemzettség megítélésében is vannak különbségek, ezek annyira nem jelentősek a régiók szerint, a román nemzettség megítélésében viszont jól megfigyelhetők a regionális eltérések (4. táblázat): a székelyföldiek körében van a legkisebb egyetértés a romániai magyarok román nemzettségével kapcsolatban – ez az elmúlt bő évtizedben csökkent is, a 2010-ben mért 60,4%-ról a 2021-ben mért 48%-ra –, és a többi régióhoz – elsősorban Partiumhoz és Közép-Erdélyhez – viszonyított aránykülönbség pedig növekedést mutat. A kollektív és egyéni nemzettség megítélésében csak „pillanatképünk” van (2013-ból), ami azt jelzi, hogy e tekintetben a legnagyobb ellentmondás a székelyföldi válaszadók fejében van: miközben több mint 50%-uk a romániai magyarokat elfogadja a román nemzet részeként, önmagára vonatkozóan ezt alig több mint negyedük érzi érvényesnek. A különbség tehát 22,4 százalékpont, míg a másik három régióban ugyanez 5–12% között alakul.

⁴⁹ A táblázatban szereplő adatok forrásai kutatásonként: Veres, 2012. (Kárpát Panel 2007, 2010); Kiss T. – Barna 2013 (ISPMN 2013); Kiss T. – Barna, 2016 (Nemzeti Barométer 2016); Kiss T. – Toró, 2021 (Regionális Barométer 2019, Nemzeti identitás 2021).

A román nemzettságra vonatkozó válaszokat egy másik kérdésre kapott válaszok is árnyalják: „*Mi határozza meg leginkább az ön nemzeti identitását?*” Ebben a kontextusban már egy döntően etnokulturális (anyanyelv és kultúra) tényezők mentén kibontakozó nemzeti hovatartozás-érzésről beszélhetünk – 1997-ben ez az erdélyi magyarok közel 90%-ra volt érvényes, de azt követően is többnyire legalább kétharmadára – miközben az állampolgárság csak a válaszadók kevesebb-, mint tizede esetében volt meghatározóbb, bármelyik periódust is tekintjük (7. ábra). A harmadik opció egy összetettebb, saját döntésen alapuló, az előző kettőtől eltérő többnyire független szempontokat figyelembe vevő identításlakító tényező; az ezt megjelölők aránya többnyire 20-30% között alakult a különböző felmérésekben. Regionális bontásban erre vonatkozóan szintén csak egyetlen időpontból, a Kárpát Panel 2010 kutatásból rendelkezünk adatokkal: ezek szerint a kultúr-nemzeti identitásopció Székelyföldön a legerősebb (73,5%), és az állampolgársági a leggyengébb (4,1%) – Dél-Erdély Bánsággal együtt (4%).⁵⁰ Utóbbi régióban egyébként öt válaszadóból kettő szerint nemzeti identitását saját döntése határozza meg leginkább (ez közel kétszer magasabb, mint Székelyföldön), és itt a legkisebb a különbség a magukat az etnokulturális dimenzió mentén meghatározók arányához viszonyítva (5. táblázat).

7. ábra. A romániai magyarok nemzeti hovatartozását meghatározó tényezők 1997–2015 között (százalék)⁵¹

⁵⁰ Veres 2012, 35–36.

⁵¹ Az ábrán szereplő adatok forrásai kutatásonként: Dobos, 2001 (BFI 1997); Veres, 2014 (Kárpát Panel 2007, 2010); Kiss T. – Barna, 2013 (ISPMN 2013); Kiss T. – Toró 2021 (Nemzeti identitás 2021), Marelyin Kiss – Nádás, 2016 (Kincses Kolozsvár 2015).

5. táblázat. A romániai magyarok nemzeti hovatartozását meghatározó tényezők régiók szerinti bontásban (százalék)⁵²

Kutatás	Régió	Anyanyelve és kultúrája	Saját döntése	Állampolgársága	NT/NV
Kárpát Panel 2010 ^{*HU, **RO}	Székelyföld	73,5	22,4	4,1	–
	Partium	59,8	27,2	12,9	–
	Észak-Erdély	61,2	31,4	7,4	–
	Dél-Erdély és Bánság	55,6	40,4	4,0	–

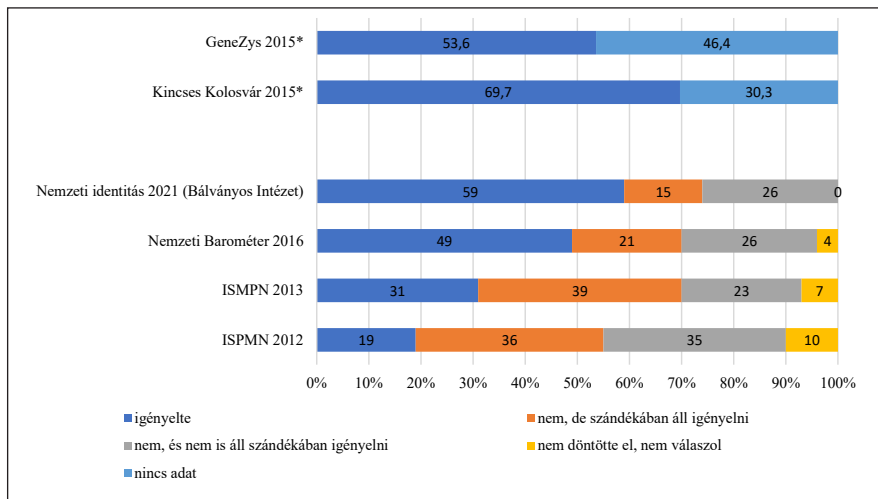
* Az összefüggés szignifikáns $p < 0,01$ szinten (Khi-négyzet)

** Az összefüggés szignifikáns $p < 0,001$ szinten (Khi-négyzet)

A magyar állampolgárság iránti igény

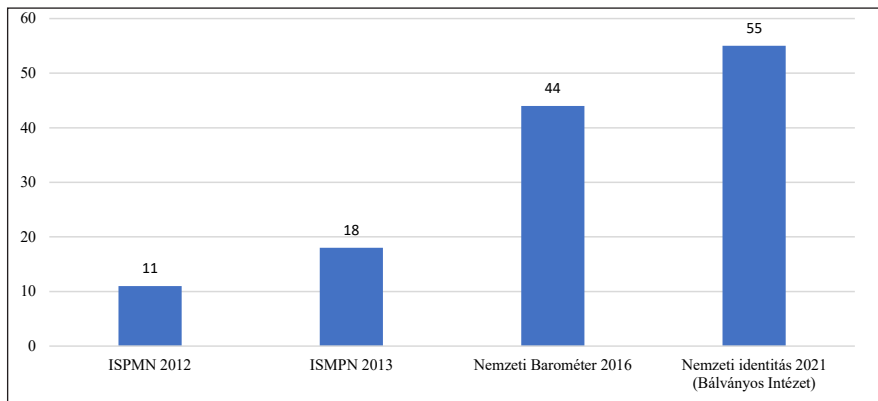
A magyar állampolgársági törvény 2010. májusában történő módosítása után, amely lehetővé teszi a határon túli magyarok körében a magyar állampolgárság megszerzését, a romániai magyarok nemzeti identitását is vizsgáló survey kutatásokban a magyar állampolgársággal kapcsolatosan is megjelent több kérdés. Ezek egyike az állampolgárság megszerzésének szándékát vizsgálta, egy másik pedig a megszerzés tényére kérdezett rá. Előbbi kapcsán megfigyelhető, hogy 2012 óta folyamatosan emelkedik azok aránya, akik benyújtották a magyar állampolgárságra vonatkozó igényüket (2012-ben 19%, 2021-ben 59% az arány), és 2021-ben még mindig van egy 15%-nyi csoport, akinek szándékában áll igényelni. Azok aránya, akik nem igényelték és nem is szándékoznak igényelni a magyar állampolgárságot, 2012-ben volt a legmagasabb, 2013 óta viszonylag stabilnak mondható (25% körül van), míg a bizonytalanok/válaszmehtagadók aránya mondhatni nullára csökkent. Az ifjúsági csoportokban végzett hasonló vizsgálatok a teljes populáció esetében tapasztaltnál nagyobb érdeklődést mutatnak a fiatalok körében a magyar állampolgárság iránt: a GeneZys 2015 kutatás válaszadóinak 53,6%-a, a Kincses Kolozsvár 2015 egyetemi hallgatói válaszadóinak pedig 70%-a igényelte. Az állampolgárságot már megszerzők aránya hasonló növekedést mutat a felmérések szerint: 2012-ben a válaszadók 11%-a, 2021-ben már több mint fele megkapta.

⁵² A táblázatban szereplő adatok forrása: Veres, 2012 (Kárpát Panel 2007, 2010).

8. ábra. A magyar állampolgárságot igénylők 2012–2021 között (százalék)⁵³

* A jelzett kutatásokra vonatkozó tanulmányokban csak az igénylők aránya szerepel, így a hiányzó részt adathiányként tüntettük fel.

9. ábra. A magyar állampolgárságot megszerzők 2012–2021 között (százalék)⁵⁴

⁵³ Az ábrán szereplő adatok forrásai kutatásonként: Kiss T. – Toró, 2021 (ISMPN 2012, ISMPN 2013, Nemzeti Barométer 2016, Nemzeti identitás 2021); Marellyin Kiss – Nádás, 2016 (Kinches Kolozsvár 2015), Papp és mtsai. 2017 (GeneZys 2015).

⁵⁴ Az ábrán szereplő adatok forrása: Kiss T. – Toró 2021 (összes kutatás).

A magyar állampolgárság igénylése kapcsán a 2012–2016 közötti időszakról vannak regionális bontású adataink (6. táblázat). Ezek jelzik, hogy míg 2012-ben és 2013-ban is Közép-Erdélyben volt a legmagasabb az állampolgárságot igénylők aránya, 2016-ra Székelyföld került az első helyre e téren (bár nem jelentősek a különbségek a régiók között). Azt is érdemes megfigyelni, hogy míg 2012-ben öt székelyföldiből kettő nem szándékozott igényelni a magyar állampolgárságot, 2016-ban már csak 17% volt ez az arány, ami nem csak a legkisebb a régiók között, hanem a négy év alatt bekövetkező legnagyobb fordulatot is jelzi: 25,8 százalékpont. Székelyföld még egy tekintetben kiemelkedik a másik három régióhoz képest: 2016-ban itt a legmagasabb a bizonytalanok aránya, akik még nem döntöttek a magyar állampolgárság igénylésével kapcsolatban.

6. táblázat. A magyar állampolgárságot igénylők régiók szerinti bontásban (százalék)⁵⁵

Kutatás	Régió	Igényelte	Szándékozik igényelni	Nem szándékozik igényelni	Nem döntötte el
ISPMN 2012	Székelyföld	21,3	36,0	42,8	–
	Partium	18,2	38,5	43,3	–
	Közép-Erdély	23,3	35,2	41,4	–
	Szörvány	13,6	39,2	47,2	–
ISPMN 2013	Székelyföld	32,8	37,4	29,9	–
	Partium	29,5	40,0	30,5	–
	Közép-Erdély	32,9	41,4	25,7	–
	Szörvány	28,7	34,4	36,8	–
Nemzeti Barométer 2016	Székelyföld	51,1	20,2	17,0	8,7
	Partium	47,6	19,5	29,3	3,7
	Közép-Erdély	45,9	20,3	31,4	2,4
	Szörvány	44,5	24,1	27,9	3,5

Összegzés és következtetések

Szakirodalmi összefoglalónkban a rendszerváltás után készült, a romániai magyarságot vizsgáló kérdőíves (survey) szociológiai kutatások székelyföldi vonatkozású eredményeinek áttekintésére vállalkoztunk. Azt próbáltuk felmérni, hogy Székelyföld, illetve az itt élők milyen sajátosságok mentén jelennek meg az erdélyi magyar populáción belül más régiókhoz és azok lakóihoz viszonyítva. A rendelkezésünkre álló adatok korlátozott volta, valamint különböző módszertani jellegű akadályok miatt végül egy nagyobb témára, a nemzeti identitásra fókuszáltunk, mivel erre vonatkozóan mind összerdélyi, mind székelyföldi vonatkozásban viszonylag jelentős

⁵⁵ Az táblázatban szereplő adatok forrásai kutatásonként: Kiss T. – Barna, 2013. (ISPMN 2012, 2013); Kiss T. – Barna, 2016. (Nemzeti Barométer 2016).

mennyiségű, az elmúlt harminc évből legalább másfél-két évtizedet felölelő idő-soros adat áll rendelkezésünkre. A nemzeti azonosságtudat összetevői közül a következő kérdéseket vizsgáltuk: önmeghatározás/csoportkötődés, a magyarsághoz tartozás kritériumai, haza- és szülőföld-koncepciók, magyar és román nemzethez való tartozás, a nemzeti hovatarozás tényezői, a magyar állampolgársághoz való viszonyulás.

A csoportkötődés tekintetében az ezredfordulót követő összehasonlító elemzések (például Veres Valér 2012-es tanulmánya) rávilágítottak a romániai magyarok körében a regionális identitás erősödésére az egyetemes magyar identitással szemben, ami az erdélyiséggel, Székelyföldön pedig a székely identitással való nagyobb azonosulásban nyilvánult meg. Az utóbbi években – elsősorban ifjúságkutatások adatai szerint – azonban mintha ennek a fordítottja történe (és ez Székelyföldön is megmutatkozik), azaz a regionális identitások rovására erősödik a különböző régiós kötődésektől mentes magyar identitás. Bár ezt a rendelkezésünkre álló adatokból nem tudjuk levezetni, feltételezhető, hogy ebben a magyar állampolgárság térnyerésének is szerepe van – 2012 óta a magyar állampolgárságot igénylők aránya mintegy ötszörösére nőtt.

A haza- és szülőföldfogalmak kapcsán ugyanakkor a kutatási adatok eléggé egyértelműen a regionális kötődés erősödését jelzik, ami kezdetben egyfajta transzvilvanizmusként jelentkezett, és az erdélyi identitás megerősödésével járt, az utóbbi évek eredményei azonban – amint azt a Bálványos Intézet 2021-es kutatása hangsúlyozza – már inkább a lokális (kisebb régiókhoz vagy akár településekhez köthető) identitás erősödését mutatják, most már az erdélyi identitás rovására. A Romániával hazaként vagy szülőföldként való azonosulás számottevő mértékben lecsökkent. Székelyföld vonatkozásában – bár a különböző időpontokban készült kutatási adatok között észlelhető némi ellentmondás – összességében véve az mondható, hogy a lokális kötődés és az erdélyi kötődés között viszonylag egyensúly van, bár az utóbbi években – elsősorban a haza értelmezése kapcsán – megfigyelhető egyfajta eltolódás előbbi irányába, amiben hangsúlyosan jelen van a Székelyföldhöz mint régióhoz való kötődés, miközben a települési identitás jelentősége kisebb, mint az ország más régióiban.

A magyar állampolgárság felértékelődése a magyarsághoz tartozás kritériumai között is megjelenik, az ugyanakkor nem jelenthető ki, hogy a korábban legfontosabbnak ítélt identitáselemek (a szubjektív identitás felvállalása és a nyelvi-kulturális komponensek) vesztettek volna jelentőségükből, továbbra is ezeket tartják a legfontosabbnak az erdélyi magyarok, köztük a székelyföldiek is. Egyedüli kritérium a magyarság meghatározásában, amelynél negatív változás érzékelhető, a magyar nyelvű történelmi egyházakhoz való tartozás: ennek a fontossága a fiatalok körében csökkent nem túl nagy mértékben, ugyanakkor a teljes felnőtt lakosság körében ugyanolyan fontos kritériumnak számít, mint két évtizeddel korábban. Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi, azon belül a székelyföldi magyarok számára

továbbra is a kultúrnemzeti identításelemek a meghatározóak, amikor saját magyarságukat próbálják körülírni, és továbbra sem tulajdonítanak túl nagy fontosságot a magyar politikai nemzeti identitás szempontjából meghatározó tényezőknek, és ezen az sem változtatott jelentősen, hogy a magyar állampolgárságot igénylők és megszerzők aránya számottevő mértékben nőtt (a regionális különbségek azt mutatják, hogy 2016-ban Székelyföldön volt a legmagasabb azok aránya, akik igényelték a magyar állampolgárságot, és itt csökkent a legnagyobb mértékben az igénylést megtagadók aránya is négy év alatt). A magyarsághoz való tartozás kritériumait illetően kevés regionális bontású adatunk van, ezek vonatkozásában Veres Valér 2012-ben megfogalmazott következtetését érdemes kiemelni, mely szerint a székelyföldiek más régiókban élőkhöz viszonyítva az identitásstruktúra mindhárom dimenziójában (kultúrnemzeti, állampolgári és etnikai eredet) szigorúbban értelmezik a magyarsághoz tartozás kritériumait.

A román, illetve magyar nemzethez való tartozás tekintetében a kutatási eredmények nem mutatnak jelentős időbeni változást: a romániai magyarokat a magyar nemzet részének tekintők aránya mindvégig meghaladja a 80%-ot, és ez az utóbbi években enyhén emelkedő tendenciát mutat; ugyanakkor a romániai magyarokat a román nemzet részeként tekintők aránya is szinte kivétel nélkül végig 50% felett van, az utóbbi időben valamivel alacsonyabb, mint 15 évvel korábban. Jelentősebb különbség inkább az egyéni nemzettagság tekintetében mutatható ki: bár erre vonatkozóan is kevés adattal rendelkezünk, ezek jelzik, hogy míg a magyar nemzettagság esetében az egyéni és közösségi szint között nincsenek különbségek, a román nemzettagság esetében a válaszadók elfogadóbbak a romániai magyarok kollektív román nemzettagságával, mint a saját egyéni román nemzettagságukkal szemben. A székelyföldiek esetében ez még hangsúlyosabban jelentkezik: idősorosan csökken a romániai magyarok román nemzettagságát elfogadók aránya, ugyanakkor az Erdély más régióhoz viszonyított különbség e tekintetben növekszik.

Arra vonatkozó kísérletünk, hogy Székelyföld megjelenését az elmúlt harminc év romániai magyarokra vonatkozó kérdőíves kutatási eredményei alapján tárjuk fel, bizonyos értelemben az előzetes elvárásainktól eltérően alakult. A rendelkezésre álló források áttekintése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a feldolgozott és a különböző elemzések keretében publikált adatok sem tematikai szempontból, sem időben nem elég átfogóak és mélyrehatóak ahhoz, hogy Székelyföldről egy rendszerezett, folyamatok megjelenítésére is alkalmas tudással rendelkezünk, sokkal inkább pillanatfelvételek adathalmazával állunk szemben. Az elmúlt harminc évben készült kutatások viszonylag magas száma ugyanakkor bizakodásra is okot adhat, hiszen a meglévő adatbázisokban fellelhető adatmennyiség Székelyföldre fókuszáló másodelemzése valószínűleg a fenti hiányosságok pótlását jelentős mértékben képes lenne megoldani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

I. Kutatási programok publikációi

Balázs Ferenc Intézet 1997:

Dobos Ferenc (szerk.): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest: Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Genezys 2015:

Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2017.

Erdélyi értékrend 2008:

Erdélyi értékrend kutatás és változások elemzése 1997–2008. közötti időszakra vonatkozóan, reprezentatív adatfelvétel alapján. Kutatási zárójelentés, kézirat. Budapest: MTA ENKI, 2008.

Etnobarométer 2000:

Culic, Irina – Horváth István – Raț, Cristina: Modelul românesc al relațiilor interetnice reflectat în Etnobarometru. In: Năstasă, Lucian – Salat Levente (eds.): *Relații interetnice în România postcomunistă*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2000. 253–343. Online elérhető: <http://www.edrc.ro/docs/docs/Etnobarometru.pdf>; (Letöltés ideje: 2021. december 15.)

Etnobarométer 2001:

Paul, Ioana – Tudoran, Mirela – Chilariu, Luiza: Români și maghiari. Reprezentări in-group, out-group în cazul grupurilor etnice din România. In: Bădescu, Gabriel – Kivu, Mircea – Robotin, Monica (eds.): *Barometrul relațiilor etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetnic din România*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2005. 89–117.

Etnobarométer 2002:

Paul, Ioana – Tudoran, Mirela – Chilariu, Luiza: Români și maghiari. Reprezentări in-group, out-group în cazul grupurilor etnice din România. In: Bădescu, Gabriel – Kivu, Mircea – Robotin, Monica (eds.): *Barometrul relațiilor etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetnic*

din România. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etno-culturală, 2005. 89–117.

Kárpát Panel 2007:

Erdélyi értékrend kutatás és változások elemzése 1997–2008. közötti időszakra vonatkozóan, reprezentatív adatfelvétel alapján. Kutatási zárójelentés, kézirat. Budapest: MTA ENKI, 2008.

Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében.* Kutatási bemutató. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166>; (Letöltés ideje: 2022. január 15.)

Kiss Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség*, 2013/ 3–4. 7–95.

Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/1. 118–155.

Veres Valér: Magyarságtudat és erdélyiség. A nemzeti azonosságtudat sajátosságai, változása az erdélyi magyarok és a fiatalok körében. In: *Külhoni magyar ifjúságkutatás – 2014. Metszetek II.* Budapest: Nemzetstratégiai Intézet, 2014. 36–61.

Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében. In: Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján.* Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) Kiadó, 2012. 15–78.

Kárpát Panel 2010:

Kiss Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség*, 2013/ 3–4. 7–95.

Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/1. 118–155.

Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján.* Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) Kiadó, 2012.

Veres Valér: Magyarságtudat és erdélyiség. A nemzeti azonosságtudat sajátosságai, változása az erdélyi magyarok és a fiatalok körében. In: *Külhoni magyar ifjúságkutatás – 2014. Metszetek II.* Budapest: Nemzetstratégiai Intézet, 2014. 36–61.

Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében. In: Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János–Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) Kiadó, 2012. 15–78.

Kárpát projekt 1997:

Erdélyi értékrend kutatás és változások elemzése 1997–2008. közötti időszakra vonatkozóan, reprezentatív adatfelvétel alapján. Kutatási zárójelentés, kézirat. Budapest: MTA ENKI, 2008.

Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében*. Kutatási bemutató. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166>; (Letöltés ideje: 2022. január 15.)

Kiss Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség*, 2013/3–4. 7–95.

Veres Valér: Kisebbségi magyar fiatalok jövőtervezése. *Korunk*, 2005/11. 32–49.

Kincses Kolozsvár 2015:

Marelyn Kiss József – Nádas Zsófia: „*Kincses Kolozsvár 2015*”. *Erdélyi magyar fiatalok. Kutatási jelentés*. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2016.

Magyar Ifjúság 2016:

Veres Valér (szerk.): *Erdélyi magyar ifjúság. Szociológiai jellegzetességek és változások 2001 és 2016 között*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2020. 109–145.

Magyar Ifjúság 2020:

Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter – Székely Levente: *Külhoni magyar fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól*. Budapest: Erzsébet Ifjúsági Alap, 2021.

Veres Valér – Ruff Tamás: Kötődések – identitás, személyes kapcsolatok és nemzeti-etnikai attitűdök a Kárpát-medence magyar ifjúságának körében. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében – Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. – Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató, 2018.

Mozaik 2001:

Bálint Blanka – Demeter Gyöngyvér: Mozaik 2001. Gyorsjelentés. Székelyföld. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 189–238.

Csata Zsombor – Magyarai Tivadar – Veres Valér: Mozaik 2001. Gyorsjelentés. Belső-Erdély. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 137–188.

Veres Valér (szerk.): *Erdélyi magyar ifjúság. Szociológiai jellegzetességek és változások 2001 és 2016 között*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2020. 109–145.

Nemzeti Barométer 2016:

Kiss Tamás – Barna Gergő: *Nemzeti Barométer Erdély. 2016. május*. Kutatási gyorsjelentés, kézirat. Kolozsvár: Kvantum Research Kft., 2016.

Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében*. Kutatási bemutató, Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166> (Letöltés ideje: 2022. január 15.)

Nemzeti identitás 2021 Bálványos Intézet:

Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében*. Kutatási bemutató. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166>; (Letöltés ideje: 2022. január 15.)

Pap Melinda: Veszélyben a virtuális Erdély-projekt? Feljövőben a regionális identitás a transzilvanizmus rovására. *Krónika*, 2021. november 10.

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, ISPMN 2012:

Kiss Tamás – Barna Gergő: *Erdélyi magyarok a magyarországi és a romániai politikai térben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.

Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében*. Kutatási bemutató. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166> (Letöltés ideje: 2022. január 15.)

Kiss Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség*, 2013/ 3–4. 7–95.

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, ISPMN 2013:

Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében*. Kutatási bemutató. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166>; (Letöltés ideje: 2022. január 15.)

Regionális Barométer 2019:

Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében*. Kutatási bemutató. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166>; (Letöltés ideje: 2022. január 15.)

Társadalmi Kapcsolathálók 2000:

Erdélyi értékrend kutatás és változások elemzése 1997–2008. közötti időszakra vonatkozóan, reprezentatív adatfelvétel alapján. Kutatási zárójelentés, kézirat. Budapest: MTA ENKI, 2008.

Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.

II. Szerzők szerint:

Bálint Blanka – Demeter Gyöngyvér: *Mozaik 2001*. Gyorsjelentés. Székelyföld. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 189–238.

Culic, Irina – Horváth István – Raț, Cristina: *Modelul românesc al relațiilor interetnice reflectat în Etnobarometru*. In: Năstasă, Lucian – Salat Levente (eds.): *Relații interetnice în România postcomunistă*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2000. 253–343. Online elérhető: <http://www.edrc.ro/docs/docs/Etnobarometru.pdf>; (Letöltés ideje: 2021. december 15.)

Csata Zsombor – Magyarai Tivadar – Veres Valér: *Mozaik 2001*. Gyorsjelentés. Belső-Erdély. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 137–188.

Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó, 1992.

Csepeli György: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985.

Dobos Ferenc (szerk.): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

- Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter – Székely Levente: *Külhoni magyar fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – fiatalokról, fiataloktól*. Budapest: Erzsébet Ifjúsági Alap, 2021.
- Erdélyi értékrendkutatás és változások elemzése 1997–2008. közötti időszakra vonatkozóan, reprezentatív adatfelvétel alapján. Kutatási zárójelentés, kézirat. Budapest: MTA ENKI, 2008.
- Gereben Ferenc: Az identitástudat és a vallásosság kapcsolata. In: Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest: Teleki László Alapítvány – Corvinus Kiadó, 2001.
- Kiss Tamás – Barna Gergő: *Erdélyi magyarok a magyarországi és a romániai politikai térben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.
- Kiss Tamás – Barna Gergő: *Nemzeti Barométer Erdély. 2016. május*. Kutatási gyorsjelentés, kézirat. Kolozsvár: Kvantum Research Kft., 2016.
- Kiss Tamás – Kapitány Balázs: Magyarok Erdélyben: a minta kialakítása és az adatfelvétel. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2009. 37. [KSH NKI Kutatási jelentések 86.]
- Kiss Tamás – Toró Tibor: *Nemzeti identitás és Magyarországhoz való viszony az erdélyi magyarok körében*. Kutatási bemutató. Kolozsvár: Bálványos Intézet – Transylvania Inquiry, 2021. Online elérhető: <https://balvanyos.org/dokumentumok/9166>; (Letöltés ideje: 2022. január 15.)
- Kiss Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség*, 2013/3–4. 7–95.
- Marelyn Kiss József – Nadas Zsófia: „*Kincses Kolozsvár 2015*”. *Erdélyi magyar fiatalok. Kutatási jelentés*. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2016.
- Pap Melinda: Veszélyben a virtuális Erdély-projekt? Feljövőben a regionális identitás a transzilvanizmus rovására. *Krónika*, 2021. november 10.
- Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2017.
- Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/1. 118–155.
- Paul, Ioana – Tudoran, Mirela – Chilariu, Luiza: Români și maghiarii. Reprezentări in-group, out-group în cazul grupurilor etnice din România. In: Bădescu, Gabriel – Kivu, Mircea – Robotin, Monica (eds.): *Barometrul relațiilor etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetnic din România*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2005. 89–117.

- Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) Kiadó, 2012.
- Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
- Veres Valér: Kisebbségi magyar fiatalok jövőtervezése. *Korunk*, 2005/11. 32–49.
- Veres Valér: Magyarságtudat és erdélyiség. A nemzeti azonosságtudat sajátosságai, változása az erdélyi magyarok és a fiatalok körében. In: *Külhoni magyar ifjúságkutatás – 2014. Metszetek II*. Budapest: Nemzetstratégiai Intézet, 2014. 36–61.
- Veres Valér: Az erdélyi magyar fiatalok nemzeti identitása, csoportattitűdjei. In: Veres Valér (szerk.): *Erdélyi magyar ifjúság. Szociológiai jellegzetességek és változások 2001 és 2016 között*. Kolozsvár: Presa Universitară Clujeană – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2020. 109–145.
- Veres Valér: *Analiza comparată a identităţii minorităţilor maghiare din Bazinul Carpatic – A Kárpát-medencei magyarok nemzeti identitásának összehasonlító elemzése*. Cluj-Napoca – Kolozsvár: ISMPN, 2008. [Studii de atelier. Cercetarea minorităţilor naţionale din România, Nr. 2. – Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről, 2.]
- Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében. In: Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) Kiadó, 2012. 15–78.
- Veres Valér – Ruff Tamás: Kötődések – identitás, személyes kapcsolatok és nemzeti-etnikai attitűdök a Kárpát-medence magyar ifjúságának körében. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében – Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. – Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgálat, 2018.

PAPP Z. ATTILA*

Székely mátrix: történelmi önismeret a Székelyföldön

(láttelelet egy kérdőíves kutatás nyomán)

The Székely Matrix: Historical Consciousness in Székelyland (insight from a sociological survey)

ABSTRACT: The study aims to describe the historical consciousness of the people living in Székelyland based on a sociological survey. The sociological description of historical consciousness is permeated by a bottom-up perspective: it does not focus on the political construction of memory by the elite but tries to analyze the extent of the historical knowledge of the everyday people in their own imagined community, the specific patterns of interconnection of knowledge elements. At the same time, the study also seeks to answer the question of to what extent and how historical knowledge of the past of one's own community is embedded in Székely society.

The author has called the Székelyland community knowledge set the Székely matrix, suggesting that this knowledge set is rather complex and not hierarchical. The community/national knowledge set described by the author is also based on perceptions of minority status, psychological compulsions and responses, probabilities and beliefs about past and present that intersect multiple social identities.

KEYWORDS: Székelyland, historical consciousness, community beliefs, community knowledge set

Bevezető: a történelmi tudat szociológiája

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy empirikus adatokra építve körülírjuk a Székelyföldön élők kollektív önismeretének, tudáskészletének néhány pillérét, és ezen belül történelmi tudatát. E vállalkozás sok szempontból kihívásokkal teletűzdelt, hiszen már a Székelyföld fogalma sem egyértelmű (legalábbis történelmi

* HUNREN TK Kisebbségkutató Intézet (kutatóprofesszor), Miskolci Egyetem BTK ATTI (egyetemi tanár). Email: pappz.attila@tk.hu

korokhoz kapcsolódóan változik), ráadásul a történeti tudat empirikus-szociológiai vizsgálata is meglehetősen alulkutatott magyarországi és romániai/erdélyi vonatkozásokban is. Ugyanakkor tartalmi szempontból is sikamlós területről van szó, hiszen a vizsgált régióban élők történelmi önismeretének fontos részét képezi a székelyek eredettörténete, amely viszont a szakmai és laikus nagyközönséget is sarkosan megosztja.¹

A kutatás koncepcionális keretében a történeti tudatot a nemzetről szóló tudás részének tekintjük, noha tudatában vagyunk a nemzet fogalma, értelmezése is szer-teágazó. A modernitásba gyökerező kulturális és politikai nemzetfelfogások szerint a székelyek nem alkotnak nemzetet, hiszen nem rendelkeznek saját állammal vagy kizárólag sajátnak tekinthető kulturális vagy nyelvi jegyekkel. A székelység, mint olyan a magyar kulturális nemzet, illetve manapság a magyar állampolgárság megszerzése által a politikai nemzet részét is képezi, de nem önálló/különálló modern nemzet. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a Székelyföldön élők ne rendelkeznének olyan vélt vagy valós saját nyelvi, kulturális, identitásbeli stb. jegyekkel, amelyek által megkülönböztethetők lennének a magyar nemzet többi, máshol élő tagjától is.

Az egyszerűség kedvéért tehát a székelyek történeti tudatát a nemzeti tudáskészlet részének tekintjük. A nemzeti tudáskészlet, a nemzetről való tudás óhatatlanul is ideologikus. Tiszta tudás nem létezhet, mert a nemzet megítélése, a nemzethez való tartozás értékelése különféle informális és formális csatornákon áthagyományozódva, adott társadalmi-politikai kontextusba ágyazódva jelenik meg.

A nemzeti tudáskészlet felmutatásának elemzése leggyakrabban történeti és művészettörténeti munkákban bukkan fel, hiszen e társadalmi cselekvés (a felmutatás) kifejezett helyszíne (a könyvek, tankönyvek, történeti munkákon kívül) a múzeumok vagy a különféle emlékművek által generált társadalmi terek. Ezekben az a közös, hogy itt elsősorban elitkonstrukciókkal találkozhatunk, amelyek ideológiailag szintén átítatottak, hiszen a nyilvános tereket a mindenkori hatalom igyekszik kisajátítani. Ezek az emlékezetpolitikai helyek az emlékezés intézményesítése által tanítani és taníttatni akarnak, azt jelenítik meg mit és hogyan kell gondolni a közösség múltbeli és jelenbeli dolgairól. De azt is tudjuk, nemcsak a múlt befolyásolja a jelen történéseit, hanem gyakran a jelen és akár a lehetséges jövő forogatókönyvei is meghatározzák a múlt értelmezéseinek lehetőségét. Így az emlékezetpolitikai helyeknek meg kell küzdeniük a hitelességgel is, a hihető és ténszerű bizonyítás kihívásaival is.²

¹ L. Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története. A kezdetektől 1562-ig. I kötet.* MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016. 91. o.

² Apor Péter: Hitelesség és hitetlenség. Emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában. In. uő. *A hétköznapi hatalom. Politikai nyelv, szaktudás, társadalmi cselekvés.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. 143–164.

Az emlékezetpolitika, a történelmi tudat kanonizált megjelenése tehát óhatatlanul is elitista megközelítést jelent, és ez különösen így van Kelet-Közép-Európában. Ezzel szemben kutatásunk által nem ezt a megközelítést alkalmaztuk, hanem arra voltunk kíváncsiak a történelmi eseményekről alkotott ismeretek, képzetek társadalmi szinten hogyan konstituálódnak, milyen csatornákon keresztül jutnak el a „mindennapokban élő célcsoport” tagjai, azaz az átlag székelyföldiekhez. Ezt az eljárást empirikus (történelmi) tudásszociológiai megközelítésnek nevezhetjük, amelynek egyébként magyarországi előzményei is vannak.

A nemzeti tudáskészlet empirikus vizsgálata során Csepeli György a nemzeti identitás spontán megélésétől a reflektált, ideologikus nemzeti identitásig számba veszi milyen folyamatok által strukturálódik ez a tudáskészlet.³ Megközelítését nem csak termékenynek gondoljuk, hanem alkalmasnak tartjuk arra is, hogy saját adatfelvételünk eredményeit ennek segítségével mutassuk be és értelmezzük. Azt reméljük, ez által új értelmezési lehetőségeket is felnyitunk a székelyföldi történelmi tudat, illetve a székely önkép megértése kapcsán.

Fontos azonban azt is leszögeznünk, miről nem szól a tanulmány. Jelen írás célja elsősorban a történelmi tudat vagy tudatformák vizsgálata. Ezt ugyan szociológiai eszköztárral teszi a tanulmány, ám nem az empirikus, szociológiai módon mért kisebbségi identitás alakváltozatait kívánja újra adatolni. Erre az utóbbira az elmúlt évtizedekben – különféle adatfelvételekre építve – több alkalommal is sor került, többek között jelen írás szerzője is publikált a témában.⁴ Az alábbiakban – a nem-

³ Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Századvég, Budapest, 1992.

⁴ A teljesség igénye nélkül néhány ide vonatkozó írás: Csepeli, Gy. – Örkény, A. – Székelyi, M. (2002): *Nemzetek egymás tükrében*. Budapest, Balassi Kiadó.; Papp Z. A. 2017 *Trickster Logics in the Hungarian Dual-Citizenship Offer, Nationalism and Ethnic Politics*, 2017, 23:1, 18–32, DOI: 10.1080/13537113.2017.1273656; Papp, Z. A. (szerk.). *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei*. MCC – MTA TK KI, p. 193–239.; Papp, Z. A. – Veres, V. (szerk.) (2007): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi perspektívái. Gyorsjelentés*. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.; Pogonyi Szabolcs: *The Passport as Means of Identity Management: Making and Unmaking Ethnic Boundaries through Citizenship.*” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2018. March, 1–19.; Székely, Levente (szerk.) (2018) *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében: Magyar Ifjúság Kutatás 2016* Budapest, Kutatópont, Enigma 2001.; Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban. Az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságai társadalmi rétegződési perspektívában*. Akadémiai Kiadó, 2005.; Veres, V. (2012): *Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében*. In: Veres, V. – Papp, Z. – Geambasu, R. – Kiss, D. – Márton, J. – Kiss, Z.: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálat alapján*. Kolozsvár: NKL. 79–117. 2020. 7. 20.; Veres, V. (2015): *Népesség és nemzetiség. Az erdélyi magyarok demográfiai képe a 2002. és 2011. évi népszámlálási adatok tükrében*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó.; Zsigmond, Cs (2020): *Kötődések hálójában. Nemzeti identitás és politikai attitűd-mintázatok a kisebbségi magyar fiatalok körében a GeneZys 2015 ifjúságszociológiai felmérés adatai alapján. Kézirat.*; Zsigmond, Cs. (2017): *Ifjúság és politika. A határon túl* In: *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei*.

zeti tudáskészlet részeként – tálalt információk egy része a korábbi adatok fényében nem föltétlenül újszerűek, ám a közösségi tudáskészletre, beleértve a történeti tudatra vonatkozó adatok rendszerezése, értelmezése azt gondoljuk nóvum lehet.

A nemzeti tudáskészlet szociológiai és empirikus vizsgálhatósága

Mint említettük, a történeti tudatot is magába foglaló kisebbségi, nemzeti tudáskészletet Csepeli György szociálpszichológiai ihletettséű, hierarchikus modellje segítségével igyekszünk prezentálni. Csepeli szerint a nemzetről való tudás pszichológiai szükségletet is kielégít, a társadalmi szorongásra, „a bizonytalanság észlelésére” adott válaszként értelmezhető.⁵ A nemzetről való tudás alapja a név. A név azonosulást, kötődést vált ki, egyfajta közösségi hívószó, amely társadalmi határokat termel, ugyanakkor lehatárolást is lehetővé tesz, amennyiben a mi-ők tengely saját pólusát jelenti. A név akkor „működőképes”, ha hittel társul, ahogy Csepeli fogalmaz „elhitető erővel rendelkezik”. A hit szintén pszichológiai szükséglet, olyan valószínűségi képzet, amely nem empiriára épül, hanem a stabilitás iránti igény hajtja. Nem föltétlenül vallás, hanem szekularizált feltételek közepete inkább „civil vallás”, amely az egyénen túlmutat. Persze, olyan világban, ahol a vallásosság továbbra is markáns, nem föltétlenül civil vallásról, hanem inkább túlterjedő, a társadalmi élet több szegmensét átható reményről, vágyakozásról, akár csodavárásról is beszélhetünk.

A nemzeti tudáskészlet szétterjed a társadalomban, sokféle tematizáción keresztül jelenik meg, illetve kerül közvetítésre generációkon keresztül, vagy akár egy nemzedéken belül is. A különféle tematizációk közel hozzák a nemzet, a közösség elvontságát az egyén számára, és sajátos regiszterekben, átideologizált katalógusokban történhetnek. A tematizációk hozzájárulnak az „elképzelt közösség” konstrukciójához, és a mindennapi élet bármely színteréhez kapcsolódhatnak: a természeti és társadalmi feltételekhez, a közösségi önreprodukción (demográfiai tematizációk), gazdasági lehetőségekhez, a sajátnak vélt kulturális szokásokhoz és jellegzetességhez, az egyéni viselkedési módokhoz és identitásokhoz, a versengésre épülő cselekvésekhez (pl. sport) stb.

Az egyik legkézenfekvőbb regiszter a táj, a jelzős természet, amely szerves kapcsolatot jelöl a földrajzi hely és a (nép)lélek között, azt sugallja, hogy a táj a lélek meghosszabbítása. Ezáltal a táj sajátossá, azaz egy adott nemzet, közösség esszenciájának hordozójává és közvetítő csatornájává válik.

Papp Z. A. (szerk.). MCC – MTA TK KI, 239–291. ISBN 978-615-80718-3-3. Zsigmond, Csilla (2020) „Közösen élünk” – a nemzethez tartozás és a többes nemzeti kötődés mintázatai kisebbségi helyzetben. REGIO 4 5–43. Lásd még jelen lapszámunkban Márton János összefoglalóját.

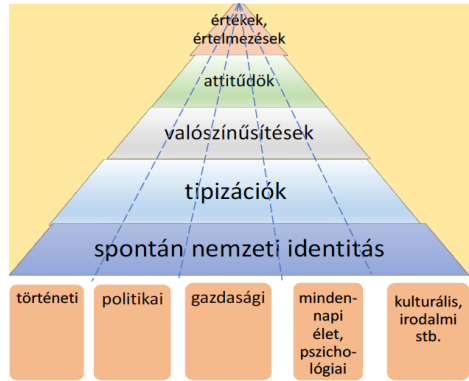
⁵ Csepeli i.m. 54–58.

A történelmi tematizációk például megvalósítják a múlt és jövő közötti kapcsolatot, a nemzet időben való elgondolását, de néha a jelenben való eligazodást is szolgálják. Ezen belül különösen fontos helyet foglalnak el a közösségre vonatkozó eredettörténetek, amelyek szintén az ősiség, örökkévalóság mítoszt hordozzák. Ez a mítosz a jelenből visszatekintve reiteratív módon megerősödik, a jelen sanyarú helyzetéből visszatekintve az egykoron volt idilli közösségiség megtestesítőjévé válik. Ez még inkább így van, ha számolunk azzal is, hogy az idillikus eredettörténet után a közösségi lét egy sajátos ívet jár be, a helykereséstől, magára találáson és az elkerülhetetlen bukáson keresztül a kételyekkel teli jelenig. A történelmi/történeti tematizáció alapillérei a történelmi események és hősök, hiszen ezek olyan sűrűsödési emlékezetpolitikai csomópontokat jelentenek, amelyek a történelem folyamatszerű elgondolását, illetve a múlt megértését és jelenhez való közelítését teszik lehetővé.

A nemzetről/közösségről való tudást közvetítő tematizációk elemei hierarchikusan egymásba szerveződnek (1. ábra) mivel a tudáskészlet elemei lehetnek közismertek (ezek az ún. könnyű tudások), de lehetnek a közösség tagjai által kevésbé tudott információk is, ún. nehéz ismeretek. Az ábrán is sugallt hierarchia függőleges tengelye az ismeretek jellegét (könnyű vs. nehéz, vagy: spontán vs. reflektált), a vízszintes tengely az ismeretek elterjedtségét jelzi.

A tematizációk által hordozott tudások a hittel, nemzeti/közösségi szimbólumokkal, reflektálatlan spontán azonosulásokkal, közösségi tipizációkkal társulnak a populáció nagyobb részében, míg a népesség egyre szűkebb rétege olyan reflektáltabb és átideologizáltabb tudáskészlettel rendelkezik, amely már sajátos attitűdöket, közösségre vonatkozó jövőelképzeléseket, értelmezéseket és értékeléseket tartalmaz. Kérdés ugyanakkor, hogy e nehéz ismeretek állapot- vagy programideológiába fordulnak-e át: magyarán a nehéz ismeretek birtokában lévő elit a közösség helyzetének megőrzésére vagy programszerű fejlődésében érdekelt-e?

„Kisebbségi nemzetként”, avagy olyan kisebbségi csoportként pedig, amely kulturálisan egy adott nemzethez kötődik, de a mindennapok szintjén egy másik nemzet asszimetrikus proximitásában él, még inkább nyilvánvaló a nemzetről való tudás ideológiai átítatása. A „másik” (országban élő) nemzethez való tartozás történeti legitimációja és felmutatása közösségi funkciót tölt be a kisebbségi nemzet

1. ábra. A nemzeti/közösségi tudáskészlet hierarchiája (Forrás: Csepeli 1992)

tagjai számára, de ugyanakkor zavart kelt(het) a többségi nemzet képviselőinek társadalmi optikájában. Ez a tudáskészlet, ez a fajta sajátos történeti tudat ilyen esetben kompenzáló funkciót tölthet be, a vélt vagy valós sérelmekre épülő egyéni és közösségi traumákra adott válaszegyüttesnek is tekinthető. Kisebbségi helyzetben tehát ez a pszichológiai szükséglet hatványozottabban így van, hiszen a bizonytalanság észlelése mindennapi tapasztalat is, egyfajta trauma következménye. Ahogy Csepeli fogalmazott: „A kisebbségi perspektíva egyoldalúan sérelemközpontú, defenzív, paranoiás, illetve az önfeladó értelmezésének kedvez.”⁶

Tanulmányunkban az előbbieken röviden ismertetett modell alapján végig vesszük a nemzeti/közösségi tudáskészlet elemeit, és megvizsgáljuk, ezek hogyan működnek és jelennek meg kisebbségi, és speciálisan székelyföldi kontextusban. Ezt az eljárást az is indokolja, hogy az általunk használt kérdőívben olyan kérdések is szerepeltek, amelyek hasonlóságot mutatnak a nemzeti identitást vizsgáló korábbi magyar és nemzetközi kutatások kérdéseivel, és ugyanakkor a vázolt elméleti keret részleges operacionalizálásának is tekinthetők.

A székelyföldiek közösségi/nemzeti tudáskészletének főbb elemei

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás⁷ keretében Székelyföld alatt a jelenlegi román megyerendszeren belüli Hargita és Kovászna megyéket, illetve a Maros megyéhez tartozó Nyárádmentét és Marosvásárhelyt értettük. E relatív kis területen élő közel félmillió magyarul beszélő, 18 évnél idősebb személyt tekintettük célcsoportnak (alapsokaságnak), amelyből kvótás módszerrel igyekeztünk területi megoszlás (székely székek), település típus, illetve nem és életkor szerint egy 1500 fős reprezentatív mintát venni. Az adatfelvételre papír alapú kérdőív segítségével, kérdezőbiztosok bevonásával került sor (végül összesen 1515 főt kérdeztünk meg). A mintát feldolgozás előtt iskolai végzettség szerint is súlyoztuk.

A kérdőív felmérés során az identitás, előítélet, bizalom, értékek, nyelvismeret, vallásosság, társadalmi tőke, életminőség, társadalmi jóllét, egészségi állapot, globális kihívások, történeti ismeretek és az azokról való tájékozódás formáit, valamint a médiahasználat témaköreit jártuk körül.

Jelen elemzésben e gazdag empirikus anyagból elsősorban a történeti ismeretekre és azonosulásra vonatkozó részeket dolgozzuk fel részletesebben, és arra keressük a választ, hogy a nemzeti/közösségi tudáskészlet hogyan strukturálódik a korábban ismertetett elméleti modell alapján. Ugyanakkor igyekszünk a történeti önismeretre vonatkozóan összevont indexeket alkotni, amelyeknek segítségével

⁶ Csepeli i.m. 76.

⁷ Székely önképépítés a 19–20. században. NKFIH128848. Kutatásvezető Bárdi Nándor. Részletesebben ld. <https://kisebbségkutato.tk.hu/szekely-onkep-epites-a-19-20-szazadban-nkfi-h-128848>

valamelyest képet kaphatunk a székelyföldiek történeti tudatának társadalmi beágyazottságáról is.

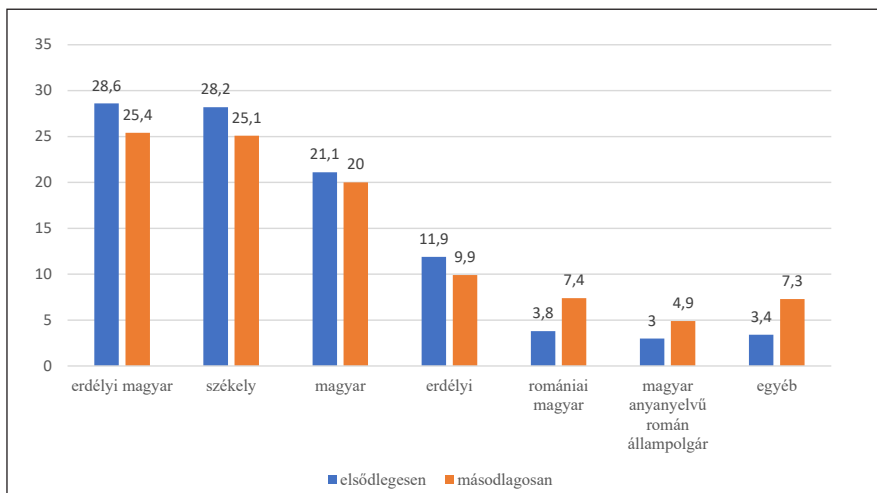
Előljáróban azt is le kell szögeznünk, nem könnyű a székelyek önismeretéről, történeti tudatáról szociológiai objektivitással értekezni, hiszen bármelyik alább tárgyalt idevágó elemet vagy adatot is vesszük górcső alá, könyvtárnyi lábjegyzeteket kellene az értelmezésekhez fűzni. Az elemzésnek nem lehet célja az alanyaink által elmondottak igazságtartamát megítélni, pusztán arra szorítkozhatunk, hogy a közvéleményben megjelenő (vagy éppenséggel ignorált) események, témák, állítások valamilyen társadalmi relevanciával bírnak. Egy kivételt azonban meg kell említenünk, ugyanis, amikor konkrét történeti események időbeli elhelyezését kérjük, a válaszokat a történeti egzaktáshoz viszonyítva összesítettük.

A spontán nemzeti/közösségi identitás (mint a történeti tudáskészlet alapja) mérését szolgálta az a kérdésünk, hogy minek tartják a megkérdezettek önmagukat (elsődlegesen és másodsorban is), illetve, hogy véleményük szerint, mi tartja össze a székelyeket. Az előbbire azt a látszólag meglepő választ kaptuk, hogy a székelyföldiek elsődlegesen alig negyede (28 százalék) mondta egyértelműen székelynek önmagát, a többiek nagy része vagy erdélyi magyarnak vagy egyszerűen csak magyarnak, erdélyinek tartották magukat. A székely, illetve az erdélyi és/vagy magyar válaszok összesen közel 90 százalékot tesznek ki, a romániai kötődést is jelző címkéket nem egészen 7 százalék választotta. Az arányok különösebben nem változnak a másodlagos kötődések szintjén sem. Ez az egyszerű adatsor is jelzi, a spontán közösségi identitás szintjén a székely, erdélyi és magyar (nemzeti) identitás összemosisodik: székelynek lenni azt jelenti, valaki erdélyi is, magyar is. Sőt, ha megvizsgáljuk az elsődleges és másodlagos kötődésekre adott válaszokat, megtudhatjuk azt is, az önmagukat elsősorban székelyként definiálók 39 százaléka „erdélyi magyar”-ként, 29 százaléka magyarként, és 12 százaléka „erdélyiként” határozta meg önmagát. (2. ábra)⁸

A spontán identitás szintjén e kategóriák tehát egymásba csúsznak, és azt mindenképpen fontos kihangsúlyoznunk, a közösségre vonatkozó, elsősorban a külső környezet által használt név, a „székely” nem föltétlenül artikulálódik a belső, saját (szó)használatban. Ami kívülről a székely kategóriát jelenti, az önazonosság szintjén magyart és erdélyi magyart is jelent, vagy éppenséggel valamilyen más – e kérdésblokkban nem mért – helyi kötődést.⁹ Kutatásunk módszertani keretét

⁸ Mint jeleztük, ez az adatsor önmagában nem meglepő, korábbi kutatások is hasonló azonosulási trendeket mértek. Az is könnyen belátható, hogy az azonosulás mögött a nyelv, a magyar nyelv mint anyanyelv is munkálkodik: a magyarul beszélők nyilván valamilyen jelzős magyarként is definiálják önmagukat. Az adatsor felvillantásának fő oka azonban az, hogy tudatosítsuk a székely, mint jelző nem egységesen autoreprezentatív címke a Székelyföldön élők számára.

⁹ Pál Judit már a dualizmus korabeli székely identitás építés kapcsán is megjegyzi: „létezett, létezik ugyan székely identitástudat, de ez máig regionálisan tagolt. Kifelé székelyek, de befelé háromszékiek, udvarhelyszékiek vagy csíkiak. (...) nem véletlen, hogy a székely identitástudat

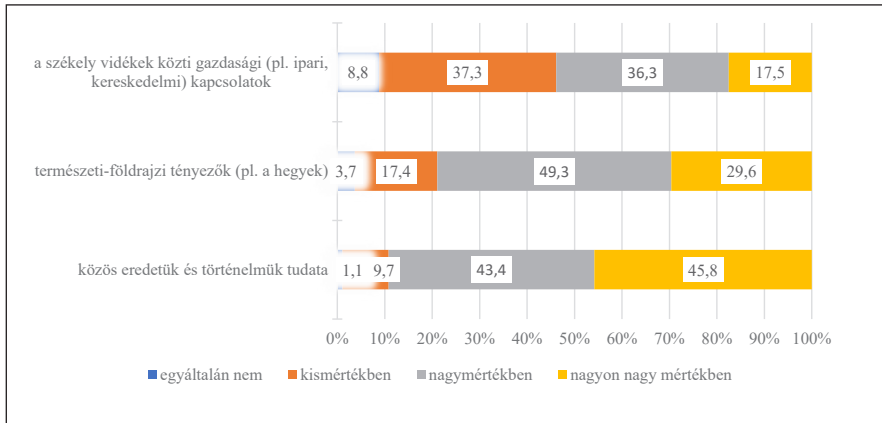
2. ábra. A Székelyföldön élők elsődleges és másodlagos azonosulási formái (%)

ugyan meghaladja e jelenség okainak feltárása, ám az identitás kontextualitására a későbbiekben még kitérünk.

Ha a közösségi névhasználat nem egységes, felmerülhet, közösségi szinten mi az, ami összetartja a székelyeket. Ennek mérésére a történeti, természeti és gazdasági tematizációkhoz kapcsolódó kérdéseket tettünk fel, és egyértelműen kijelenthetjük, hogy a közös eredetet és történelmi tudatot emelték ki leginkább: a megkérdezettek közel 90 százaléka gondolta azt, hogy a közös eredet nagy- vagy nagyon nagymértékben tartja össze a székelyeket (3. ábra). Igaz, a táj, a természet (a hegyek) is relatív magas, közel 80 százalékot kaptak, míg a székely vidékek közötti gazdasági együttműködések mint „kohéziós alap” csak 53 százalékot. Megjegyzendő, a gazdasági kapcsolatok általi egymásrataltságot a városiak jobban érzékelik (szignifikánsan magasabb az igenek aránya itt), a másik két szempont település típus és területek/székek alapján nem tér el szignifikánsan. A táj, mint összetartó erő az idősebbek körében markánsabb, iskolai végzettség szerint pedig az alacsony és magas iskolai végzettségűek esetében szignifikánsan magasabb. A közös eredet vonatkozásában is szignifikáns hatást találni, azaz a fiatalabbak és idősebbek körében relatív magasabb, ami azt jelzi ez a fajta hit a fiatalabbak számára is áthagyományozódott.

E spontán közösségi identitásra épülnek a kategorizációk és tipizációk: ezek a közösségi tudáskészlet azon elemei, amelyek nemzeti/közösségi jelleget kapnak,

éppen ott kopott meg leginkább, ahol a székely székeket jelentős vármegyei területekkel olvasztották össze: Marosszék és Aranyosszék esetében”. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.) Székelyföld története 1867–1990. III. kötet. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016. 345.

3. ábra. A regionális összetartás elemei („Ön szerint az alábbiak milyen mértékben tartják össze a székelyeket?” kérdésre adott válaszok)

azaz az ezen a szinten megjelenő tárgyak, személyek, események a helyi közvélemény megítélése által székellyé válnak/váltak. Ennek mérése céljából alanyainktól először azt kérdeztük, szerintük léteznek-e egyáltalán ilyen események, szimbólumok és személyek, és amennyiben igen, nevezzenek is meg ilyeneket. A történelmi események kapcsán külön rákérdeztünk a sikeres és kudarcos eseményekre, a személyek kapcsán pedig már nem élő, illetve ma is élő híres székelyekre.

A történelmi események kapcsán 72 százalék mondta azt, hogy szerinte a székelyeknek léteznek sikeres történelmi eseményei, míg 84 százalék azt állította, hogy vannak kudarcos események. Amikor azonban arra kértük, hogy nevezzenek is meg ilyen eseményeket, kiderült, hogy sikeres eseményt pusztán 37 százalék, kudarcosat pedig 63 százalék tud megnevezni. Sőt az is kiderült, a sikeres történések megítélése meglehetősen nagy szórást mutat, és ezekből talán egy, az 1848-es forradalom és szabadságharc (valamilyen megfogalmazásban) emelkedik ki valamennyire 6,7 százalékkal. Ezzel szemben a kétségtelenül közösségi traumát hordozó Trianon és az 1764-es Madéfalvi veszedelem a teljes mintán belül is 27, illetve 16 százalékban került említésre (a megnevezésre képes válaszadók közel 70 százaléka). A történelmi eseményekre vonatkozó e két adatsor fontos jelenségre hívja fel a figyelmet: a székely „lélekből”, vagy legalábbis a székelyföldiek közvéleményében a magyar nemzetkarakterológia egyik toposza köszön vissza: ez a néplélek is traumától átszótt, hiszen nem csak nagyobb mértékben gondolja azt, hogy kudarcos eseményekben volt része, hanem nagyobb eséllyel is tud megnevezni ilyen eseményeket. És mindennek origója éppen Trianon, amely által e közösség is kisebbségi élethelyzetbe került.

Már nem élő híres székelyek létét a válaszadók 92 százaléka ismerte el, és a teljes minta 80 százaléka meg is tudott nevezni ilyen személyt. A megnevezett

személyek gyakorisági sorrendjének első 15 helyezettjét a minta 60 százalékának véleménye fejezi ki. Az ily módon összeállított lista első helyein Tamási Áront, Orbán Balázst, Gábor Áront, Benedek Eleket, Márton Áront, Kányádi Sándort és Mikes Kelement láthatjuk, de azt is észre kell vennünk – jelen tudásunk szerint legalábbis – székelynek (székelyföldinek) nem föltétlenül nevezhető személyek is szerepelnek e kiemelt helyeken (például Petőfi Sándor, Sütő András, Koós Károly). A hasonló módon mért, ma élő híres székelyekre vonatkozó kérdés kapcsán 83 százalék állította azt, hogy léteznek ilyenek, és csak 43 százalék tudott megnevezni ilyen személyt. E vonatkozásban a „top15”-ös lista mindössze a válaszadók 20 százalékának véleményét tartalmazza, és a lista élén Bőjte Csabát, Tőkés Lászlót, Kelemen Hunort, Barabási-Albert Lászlót, Keresztes Ildikót, Tamás Sándort és Borboly Csabát találhatjuk. Itt is megállapíthatjuk, hogy viszonylag kiemelt helyen nem a székelysége kapcsán híressé vált személyeket is találhatunk (ld. például Tőkés Lászlót vagy akár Nagy Ferót is)

Két megjegyzés mindenképpen kívánczok e leíró statisztikák mellé: egyrészt szembeötlő az, hogy annak esélye, hogy valaki meg tudjon nevezni egy múltban élő híres székelyt jóval nagyobb, mint amikor arra kértük válaszadóinkat, egy jelenleg is élő híres székelyt nevezzenek meg (előbbi kb. $0,9 \times 0,8 = 0,72$, utóbbi $0,8 \times 0,4 = 0,32$). Ugyanakkor a múlt „nagy székely embereit” tartalmazó listán egyházi-irodalmi és történeti szereplőket láthatunk, míg a jelenre vonatkozó listán az irodalmár és/vagy politikusok mellett a populáris kultúra, tudományos- és sportélet szereplői is jelen vannak. Ez azt jelzi, ilyen szempontokból a székely közösségi tudáskészlet nem csak múlt fókuszú, és irodalmilag-történetileg determinált, ám kis mértékben teret enged a jelen diffúz árnyalatainak is.

A múlt és a jelen „nagy embereire” vonatkozó listák kapcsán is említettük, hogy kiemelt helyeken olyan szereplők is megjelennek, akiket sem felmenői ismeretében, sem születési helyük kapcsán nem szokás székelyeknek nevezni. Az ilyen szereplők azonban a közösségi tudat szintjén székellyé váltak, vélhetően vagy azért, mert egyfajta kisebbségi pszichológiai igényt elégítenek ki (szakmai életútjuk során közvetetten vagy közvetlenül kapcsolódtak például a székely vagy erdélyi magyar kisebbségi közösség jogvédelmi harcához – pl. Sütő András, Tőkés László, Koós Károly, de ide sorolhatjuk akár Nagy Feró zenészt is), vagy azért, mert életútjuk (pl. a Marosvásárhelyről származó könnyűzene énekes Keresztes Ildikó vagy az egykori szintén onnan származó labdarúgó Bölöni László) vagy akár haláluk is összekapcsolódik a tágabban vett Székelyfölddel (például a költő-szabadságharcos Petőfi Sándor, aki vélhetően a segesvári csatában 1849-ben elhunyt és ezáltal székellyé vált).

A mondhatni nem kanonizálódott történelmi tudat a legérdekesebb kanyarokat veheti, és erre további példa lehet a top 15-ös listán megjelenő egykori erdélyi fejedelem Bocskai István is, aki még unokaöccse, Báthori Zsigmond fejedelem-sége alatt éppen a közszekelyek felkelését kegyetlenül leverte 1596-ban a véres

farsangnak nevezett mérszárlásban.¹⁰ Igaz, a későbbiekben Bocskainak sikerült rendeznie a kapcsolatát a székelyekkel, 1605-ben megerősítette a Báthori által korábban kiadott szabadságlevelet.¹¹ De ettől még kérdés maradhat a jelenben, a közvélemény számára miért jelenik meg, mint „ma már nem élő híres székely”?

Lehetséges, a kisebbségi sorsnak a szabadság iránti mondhatni archetipikus¹² igényvel való összemosódása teremti meg bizonyos személyek székellyé válását?

A spontán nemzeti/közösségi tudáskészlet mondhatni legelterjedtebb részét képezik a szimbólumok. A válaszadók 97 százaléka állította azt, hogy léteznek a közösséget, székelységet megjelenítő szimbólumok, és ezek között a leginkább elterjedt a székely zászló, amelyet mintegy 40 százalékbán első helyen említettek. A szimbólumok általában is, a nemzeti, közösségi szimbólumok viszont hangsúlyosabban is az egyéni túlmutató alkalmazkodást, azonosulást fejezik ki, a múlt jegyeit, jeleit a jelenbe hozzák annak érdekében, hogy értelmet adjanak az időnek, a közösségi egymásrautaltságnak és létezésnek. Csepeli szerint is: „Egy csoport annál szilárdabban érzi magát beágyazva a világba, minél messzebbre vezetheti vissza keletkezését az időben, s minél ősbibb sorsmozzanatokot kódolhat jelképeibe.”¹³

Csakhogy a székely zászló egy újkeletű konstrukció, gyakorlatilag 2004-ben tervezték, és csak az utána következő időszakban kezdett elterjedni. Igaz, részleteiben a székely eredettörténet elemeit tartalmazza, és mint ilyen képes volt mozgósító erővel is rendelkezni, majd pedig a mindennapokba elterjedni, banalizálódni.¹⁴ Adataink is ezt támasszák alá, hiszen a közösségi szimbólumok szintjén a legelfogadottabb elemnek számít. Fontos azonban megjegyezni azt is, hogy válaszadóink relatív kis arányban említették a székely himnuszt, noha annak története, hosszabb, évszázados utat járt be.¹⁵ Ennek oka vélhetően pusztán módszertani, hiszen a kér-

¹⁰ Gyergyószárhegy főterén 1992-ben a második világháborús emlékoszlopra márványtáblát helyeztek el a véres farsang emlékére. A táblán ez áll: „Bármilyen kegyetlen is volt a megtorlás, nem tudta kiölni a székelyek tudatából a szabadság utáni vágyat, amelyért évezredek történelme során annyi vért hullatott, de soha le nem mondott róla.”

¹¹ L. erről részletesebben: Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz: *Székelyföld története. 1562–1867. II. kötet.* MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016. 54–81.

¹² A székelyek szabadság iránti vágya a korabeli krónikáktól kezdve újkeletű leírásokban egyaránt visszatérő elem. „A szolgaságot nem tűrik, ezért van az, hogy mindezüdig szabadságban élnek, és inkább meghalának, mintsem, hogy adót fizessenek” – írja Bonfini, aki Mátyás király majd II. Ulászló megbízásából készítette el 1496-ig a Magyarok történetét. „A székelyek... kezdettől fogva a legszabadabb nép voltak” – írja Szamosközy István (1570–1612), Bocskai István udvari történetírója, és a sor hosszan folytatható lenne.

¹³ Csepeli i.m. 77.

¹⁴ Ld. minderről részletesebben Patakfalvi-Czirják Ágnes: *A székely zászló a politikától a hétköznapiig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2021.

¹⁵ A Székely himnuszt 1921-ben íródott eredetileg egy misztériumjáték betétdalaként. Szerzője Csanády György (1895–1952) Székelyudvarhelyen született, de a szöveget már magyarországi repatriálása után írta. Zenéjét Mihalik Kálmán (1896–1922) szerezte. A szöveg létrejöttének körülményeiről és elterjedéséről, ld. részletesebben Bárdi – Pál. i.m. 596–604.

désben szereplő szimbólumot alanyaink lehet csak tárgyként értelmezték.¹⁶ Ezt támassza alá az is, hogy a kapott válaszok között elvétve találni, nem tárgyasult formában elérhető elemeket.

A spontán identitásra épülő tipizációk és kategorizációk által a környezet eseményei, tárgyai tudnak „székelyekké” válni, amelyekhez – a népesség egy kisebb rétegében – sajátos attitűdök, jövőbe és múltba is mutató elképzelések társulhatnak. A kérdőívben érintett témák közül így például a gazdasági tematizációt érintve a kürtőskalács vagy akár a pálinka székellyé válik, annak ellenére, hogy ilyen termékeket természetesen máshol is készítenek. A viszonyulások, attitűdök szintjén Székelyföld mint érték megjelenik a vásárlási szokásokban is: arra a kérdésre például, hogy hajlandó lenne-e többet fizetni egy áruért csak azért, mert Székelyföldön gyártották 95 százalék igennel válaszolt.

A történeti dimenzióban mondhatni adja magát, hogy megtudakoljuk alanyainktól, egyáltalán minek/kinek lehet történeti szempontból tekinteni a székelyeket? E kérdés boncolgatása több szempontból is releváns. Először is a székely eredetkérdés mindmáig egy „megoldatlan” rejtély,¹⁷ az elmúlt évszázadokban több elmélet is felbukkant, és hol egyik, hol másik vált uralkodóvá, részben ideológiai, aktuálpolitikai szempontokból, részben pedig a történettudományi módszerek fejlődése, illetve az újabb írott vagy régészeti anyagok felszínre kerülésével. Kordé Zoltán szerint az elmúlt kb. hét évtizedben az idevágó történettudományi kutatásokat négy elmélet határozta meg: 1. a hunoktól való származtatás elmélete, 2. a kései avarok utódainak való megfeleltetés elmélete, 3. az eredendően magyar népcsoportként való tételezés, illetve 4. egy olyan (keleti, kabar) katonai segédnépként való feltételezés, amely a honfoglalás előtt, 850 körül csatlakozott a magyarsághoz. Kordé szerint jelenleg az utóbbi két kutatási irány a mérvadó, és ugyan „páthelyzet” állt be e kettő között, a székely „rejtély” megoldása ezekben az irányokban lehetséges.¹⁸

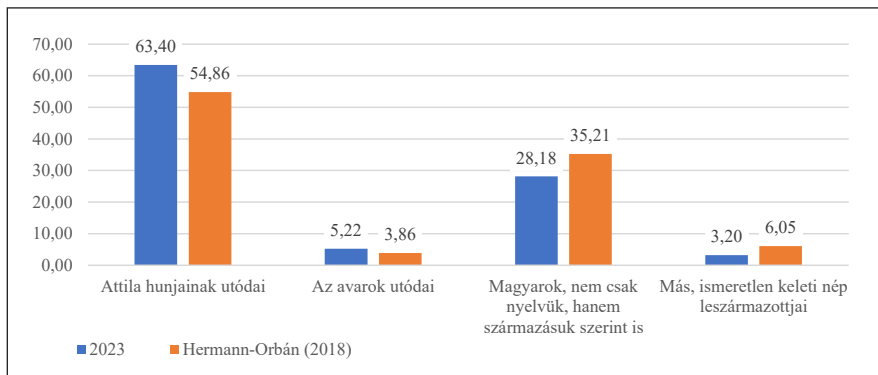
A tudományos és közösségi mindennapi gondolkodás azonban nem föltétlenül esik egybe. A székely „rejtély” a közvéleményben valójában nem számít rejtélynek, hiszen alanyaink szerint is, akárcsak a néhány évvel ezelőtt e témakörben végzett empirikus vagy történeti kutatások¹⁹ is azt jelzik, a hun származástudat, a székelyek „Attila hunjaiként való” elgondolása továbbra is markánsan jelen van.

¹⁶ A kérdés így hangzott: „Ön szerint, vannak-e a székelységet megjelenítő jelképek, szimbólumok?”

¹⁷ „A változatos és találékony kísérletek ellenére sincs azonban olyan megoldás, amely általános elfogadottságnak örvendene, vagy amellyel szemben nem merülnének fel kifogások. Ez pedig azt jelenti, hogy a székelykérdés, a magyar történelem e rejtélye még sokáig munkát fog adni több tudományág kutatóinak”. Kordé Zoltán: A székelység eredete és őstörténete. In: Benkő – Oborni i.m. 117.

¹⁸ Kordé i.m. 117 o.

¹⁹ L. Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2018.

4. ábra. Történelmi szempontból minek tekinthetők a székelyek? (%)

Arra a kérdésre ugyanis, hogy történelmi szempontból minek tartják a székelyeket, 63,4 százalék azt állította, hogy Attila hunjainak leszármazottainak. (ld. 4. ábra).

Ez szintén nem meglepő, hiszen e származástudat mondhatni évszázadokon keresztül áthagyományozódott. Se szeri, se száma azoknak a szerzőknek, akik a középkortól kezdve valamilyen formában ne tették volna le voksukat emelett.²⁰ A mítoszok tartalmát valójában nincs értelme tudományosan „ellenőrizni”, mivel azoknak csak társadalmi funkciója, közösségkovacsoló szerepe, a kollektív pszichológiai igényekre adott válaszai a relevánsak. Hermann-Orbán szerzőpáros szerint a székely eredetmonda kapcsán jelenleg az jelenthető ki biztossággal, hogy a középkorban létezett egy krónikás hagyomány, amely e monda alapját képezte, amely a későbbiekben az egyszerű emberekhez is eljutva egyfajta néphagyományná vált és egybemosódott a székelyek mindenkori aktuális társadalmi-politikai helyzetével, jelenleg pedig a kisebbségi sorssal: „Minél mélyebb hullámvölgybe került a székelyek lélekvesztője a népek harcának zajló tengerén, annál inkább felértékelődött mítoszokból táplálkozó hősi múltja.”²¹

Az attitűdök szintjén a tudáskészlet egy másik dimenziójában, a mindennapi és/vagy pszichológiai tematizációban egy kifejezetten kisebbségi beállítódás is tetten érhető. A saját kisebbségi helyzet érzékelése egy olyan többségi-kisebbségi asszimetrikus mezőbe helyezve történik, ahol a kisebbségi lét – sok szépsége és erénye ellenére – inkább vesztesre áll. Ez egy sajátos kisebbségi pszichológiai beállítódást eredményez, amelyet a kutatás során az észlelt diszkrimináció mértékével tudunk leginkább megragadni. Alanyaink 39 százaléka állította azt, hogy érte hátrányos megkülönböztetés azért, mert Székelyföldről származnak, és legtöbbször ezt romániai hivatalos ügyintézés során (48 százalék) érzékelték, de az oktatásban,

²⁰ Ezek részletes áttekintését l. Hermann – Orbán i.m.

²¹ Hermman – Orbán i.m. 477.

az egészségügyben vagy a munkavállalás során is a válaszadók közel egyharmada tapasztalt diszkriminációt. Hogy ezek mennyire kiugróan magas értékek, elég csak azt figyelembe venni, hogy például a kétévi rendszerességgel folytatott European Social Survey kutatássorozatban rendszerint egyszámjegyű százalékos arányt szoktak mérni.²²

A közösségi tudáskészlet fontos elemét képezi a kisebbségi identitás mivel az identitás az egyénről és a közösséghez tartozásról egyaránt árulkodik. A társadalmi identitást ugyan az egyén hordozza, de társas, azaz különféle kisebbségi-többségi mintázatok közepette jelenik meg. Ezt a mindennapi kontextualitást is igyekeztünk mérni, és alanyainkat arra kértük, mondják meg, hogyan jellemeznék önmagukat, ha különféle városokban taxizás közben önmagukat kellene jellemezniük. A válaszból az domborodik ki, hogy összességében a négy spontán (magyar, erdélyi magyar, székely, erdélyi) kategória valamelyikét használnák, de finom árnyalatok is felfejthetők. Székelynek például legnagyobb arányban székelyföldi vagy kolozsvári magyar nyelvű taxizás közben vallanák magukat, román nyelvterületeken pedig az előbbi négy kategória mellett jelentős arányban a megyei identitás is megjelenik. A kisebbségi identitás használati értékét tehát a kontextus nyelve és helyszíne határozza meg.

Az otthonosság érzete a közösségi tudáskészletet kísérő attitűd, és mint ilyen kérdés, hogy az otthon milyen mértékben esik egybe a (képzelt) közösség lakóhelyével, azaz Székelyfölddel. Adataink arra hívják fel a figyelmet, hogy az otthonosságérzetet elsősorban a szűkebb és kissé tágabb lokalitás (a saját település, illetve a kistérség/szék) termeli, és nem annyira a Székelyföld mint olyan. Sőt, annak ellenére, hogy alanyaink spontán identitásában a magyar vagy erdélyi elem is megjelenik, ezek a földrajzi területek jóval kisebb mértékben képesek az otthonosság érzetet megteremteni. Érdemes külön is kihangsúlyozni, hogy a nagyobb területi egységek, mint Magyarország vagy Románia közel hasonló mértékű, illetve alacsony arányban tudják csak az otthonérzet iránti pszichológiai igényt kielégíteni. Alanyaink horizontján e szempontokból a Székelyföld a megyékkel azonos

²² Az ESS 9. hullámában (2018-ban) például a résztvevő 29 országra vetítetten közel 8 százalék állította azt, hogy valamilyen szempontból hátrányos társadalmi csoporthoz tartozik, ráadásul etnikai hovatartozás miatt mindössze 1 százalék érzékelt diszkriminatív helyzetet (ezek az arányok Magyarországon 3,7, illetve 2,2 százalék – forrás: saját számítások az ESS9 adatbázison. Az adatbázis elérhető itt: <https://ess.sikt.no/en/?tab=overview>). Az ESS 9 hullámában kísérleti (pilot) jelleggel Románia is részt vett. Az észlelt diszkrimináció ezúttal is nagyon alacsony, ám megjegyzendő, hogy ha az adatokat az otthon beszélt nyelv vagy a kisebbségi hovatartozás vonatkozásában is megvizsgáljuk, szignifikánsan magasabb (12-13 százalék körüli) értéket kapunk a nyelvi-etnikai kisebbségek esetében. Ugyan ez nem oly magas érték, mint amit a saját felmérésünk során mértünk, ám mindenképpen jelzi azt, hogy a diszkrimináció észlelése kisebbségi helyzetekben markánsabb. Az ESS 9 hullámának romániai adatai letölthetők itt: DOI: 10.21338/ess9roe01. Az ESS 10. hullámában is részt vett Románia, az országra vonatkozó adatok azonban egyelőre nem elérhetők.

1. táblázat. Székely tudásmátrix

	történelmi tematizáció	politikai tematizáció	gazdasági tematizáció	mindennapi étellel kapcsolatos tematizációk	kulturális, irodalmi
értékek, értelmezések	Határország megszüntetése (0,3 százalék tudta) Trianon mint negatív történelmi esemény (27%) Madéfalvi veszedelem (-) (16%) Trianoni békeszerződés dátuma (50% tudta)	Hargita, Kovászna, Maros megye létrehozása (14% tudta)			
	1848-as szabadságharc (+) (6,7%)				
attitűdök, valószínűsítések	katonai, határvédő szerep (nagyon fontos: 41%) hun származás (nagyon fontos: 29%) önkormányzati szerveződés a múltban (nagyon fontos: 25%)		előfordult, hogy többet fizetett székelyföldi termékért (65%) inkább székelyfölditől vásárolna (61%)	diszkrimináció észlelése (39%) kontextuális identitás otthonosság: lokális	
tipizáció	székely zászló (40%) nap/hold/csillag (12%)		kürtös kalács Csíki sör pálinka góbé termékek	szorgalmas, kitartó, becsületes, összetartó, vendégszerető (+) makacs, lobbanékony (-)	
				székely kapu (10%) székely ruha (9%)	
kategorizáció	eredettörténet: Csaba királyfi (67%) székelyek: Attila hunjainak utódai (63%)	Tökés László Kelemen Hunor kisebbségi helyi politikusok magyarországi politikusok is		büszkeség (92,7%)	Böjte Csaba Barabási-Albert László Keresztes Ildikó
	Gábor Áron Dózsa György Bocskai István Petőfi Sándor				Tamási Áron Benedek Elek Márton Áron Orbán Balázs Kányádi Sándor Mikes Kelemen
spontán identitás	összetartó erő: eredettudat (90%)		kisebb mértékben (50%)	szimbólumok (97%)	táj (80%)
	sikeres történelmi események (72%) kudarcos történelmi események (84%)		székely termékek létezése (90%)	haza	
	SZÉKELY + MAGYAR + ERDÉLYI (90 %)				

státussal bír. Csakhogy míg a megyék közigazgatási szempontból lehatároltak, Székelyföld határai csak mentálisan, történetileg léteznek a helyi társadalmak elképzelt közössége számára.²³

A tudáskészlet társadalmi eloszlása hierarchikusan szerveződik: a spontán érzések, ismeretek nagyobb mértékben elterjedtek, a reflektáltabb, tényszerű tudáselemek szűkebb körben ismertek. Az előbbieken általunk áttekintett tudáselemek egy részét feltüntettük az 1. táblázatban, amelynek végül a *székely tudásmátrix* nevet adtuk. A nevet többek között az indokolja, hogy a tudáselemek, annak ellenére, hogy egy részük vertikálisan szerveződik, van néhány kivétel, amely „elbillenti” a hierarchiát, és inkább egy sor és oszlopszerű szerveződést, belső labirintusokra épülő mátrixot sugall. De e vázlatos megjelenítésen túl, a mátrix kifejezéssel egy ismert film hangulatára, a megfoghatatlan, sikamlós létehetőségekre is utalni akartunk.

A történeti tudat szociológiai jellemzői

A hierarchiától leginkább eltérő elrendeződést éppen a történelmi tematizáción belül kaptuk, és elsősorban a Trianoni békeszerződés negatív eseményként való értelmezésének, illetve a konkrét dátuma ismeretének elterjedtsége az, amely megbontja a történeti tudás – szakirodalmi előismereteink alapján várt – társadalmi elterjedését. Ennek nyilván könnyen belátható oka van, hiszen a vizsgát kisebbségi lét alfája és omegája az első világháborút lezáró békeszerződések, Erdély Romániához való csatolása. A székelyföldi közvéleményben adataink alapján is nyilvánvaló e társadalmi trauma léte és intergenerációs áthagyományozódása.

Ha a tudáskészleten belül a történeti tematizációhoz kapcsolt elemeket vizsgáljuk, Trianon megítélése kivételével mondhatni a hierarchia működik. A székelyek összetartó erejének a közös eredet és történelmük tudata mutatkozott (90 százalék állította, hogy ez nagymértékben vagy nagyon nagymértékben fontos), és ugyanakkor nagy százalékban állították azt is, hogy a székelyeknek léteztek sikeres és kudarcos történeti eseményeik. A történeti tudat azonban nem működhet tényismeretek nélkül, amely már valamennyi intellektuális tájékozottságot is feltételez, ezért nem meglepő, hogy konkrét eseményeket már jóval kevesebben (37, illetve 63 százalék) tudtak említeni. Azt is megállapítottuk már korábban, hogy a negatív események említése túlteng a pozitívokhoz képest, és ennek többek között Trianon említése az oka. A kifejezetten történeti ismeretet mérő kérdésblokkban négy történeti eseményt soroltunk fel, amelyek kapcsán tényismeretre voltunk kíváncsiak: a Trianoni békeszerződés, a 2. bécsi döntés, az 1968-as megyésítés (ekkor jöttek létre a ma is létező megyehatárok), illetve a határőrség megszüntetése.

²³ Az 1876. évi területrendezés gyakorlatilag felszámolta a székely székek által alkotott közigazgatási egységet, a Székelyföldet, és kollektív önkormányzati testületük azóta sem alakult ki. (Pál i.m. 344–345). A Székelyföld-konstrukciókra jó áttekintést ad Bárdi, 2016. 592–596.

A kisebbségi történelmi tudat hierarchikus mivolta itt is visszaköszönt: az első és második világháború környéki események, amelyeknek a kisebbségi sorsra óhatatlanul a jelenben is nagy hatása van, relatív nagy mértékben ismert, míg a kissé múltba vesző és a mai kisebbségi életfeltételekre különösebb relevanciával nem bíró eseményt (határország 1851-es megszűntetése) jobbára homály fedi. Érdekes ellentmondás azonosítható a megyésítés dátumának ismerete kapcsán: ahogy korábban már láttuk, a megyével való azonosulás relatív magas (Székelyföld otthonosságérzetével azonos), ám az a tény, hogy e határok gyakorlatilag alig fél-évszázadosak az kis mértékben ismert. Ilyen szempontból mondhatjuk azt is, a megyésítés mint az egykori szocialista állam társadalmi projektje sikeres volt, hiszen a székelyek identitás szerkezetébe szervesen beépültek a megyei kötődések. A mai megyerendszer olyan adottságként működik, amelynek keletkezése a székelyföldi lakosság nagy részének nem vet fel megválaszolandó kérdést.

A történelmi tudat mérhetősége és elemezhetősége céljából igyekeztünk olyan indexeket létrehozni, amelyek tartalmazzák e tudat kognitív és attitűdelemeit is. Az attitűdváltozók arra vonatkoztak, milyen mértékben tartották fontosnak a székelyek történetében a hun származást, a „katonai és határvédő szolgálatukat”, illetve a „régikorokban működő önkormányzati szerveződéseküket”.²⁴ A 19. és 20. századi történelmi események ismeretét mérő változókat skálásítottuk, azaz a nyílt kérdésre kapott válaszokat csoportosítottuk aszerint, hogy milyen mértékben közelítették meg a tényszerű dátumot. Az adathiányból keletkező problémák elkerülése miatt a nem válaszolók adatait is kódoltuk. Ily módon egy ötfokú skála jött létre, ahol 0 azt jelenti egyáltalán nem válaszolt, a 4-es pedig azt, hogy pontosan tudta a választ. A közbeeső értékek azt jelzik, a válaszadó milyen mértékben közelítette meg a történelmi esemény pontos dátumát. Az összevont történelmi tudatot mérő változóba beépítettünk még két, a székelyek eredettörténetéről utaló aspektust: a történelmi szempontból kinek tekintik a székelyeket kérdésre adott válaszokat (átkódolva: 1- ha azt válaszolta: Attila hunjainak utódai; 0 – minden más eset), illetve az „Ön szerint ki volt Csaba királyfi?” kérdésre adott válaszokat (kódolás: 1 – Attila király fia, a székelyek őse; 0 – minden más válasz).

A 9 eredeti változó segítségével főkomponens elemzéssel három jobbára elkülönülő indexet (főkomponens) tudtunk létrehozni (ld. 2. táblázat). Mindhárom főkomponens egy sajátos történelmi tudatformát testesít meg.²⁵ Az első főkomponens egy *általános történelmi tudatot* fejez ki, amelynek belső szerkezetében mindegyik

²⁴ E kérdések szerepeltek a Hermann-Orbán által végzett kutatásban is, ld. Hermann-Orbán i.m. 453–476

²⁵ Azért döntöttünk a főkomponens mellett, mert az eljárás eredménye sajátos tudatformák létrejöttére utal. Ez azt is jelenti, hogy nem identitáscsoportok körülírására vállalkoztunk (ehhez a főkomponensekre épülő klaszterelemző eljárás szolgálna, de ez túlfeszítené a jelenlegi tanulmány kereteit). E főkomponensek egyfajta ideáltípusoknak tekinthetők, amelyek segítségével igyekszünk leírni a markáns történelmi tudatformákat.

vizsgált aspektus szerepet játszik, azaz szorosan hozzájárul e tudat megszilárdulásához. Itt annyit állapíthatunk meg, hogy az attitűd és kognitív elemek egyensúlya mellett, az explicite őstörténeti kognitív vonatkozások elenyésző mértékben vannak jelen.²⁶ A második, bipoláris főkomponensben láthatjuk, hogy az attitűd- és őstörténeti elemek a pozitív, a kognitív aspektusokat kifejező tényezők pedig a negatív póluson helyezkednek el. Míg az attitűdváltozók az előbbi indexben és – valamivel mérsékeltebben – itt is pozitív korrelációt mutatnak, addig a kognitív elemek markáns negatív kapcsolódást mutatnak e második főkomponenssel. Mindezt úgy értelmezhetjük, hogy ez az index egy olyan történeti tudatot fejez ki, amelyet mérsékelten a hitek, meggyőzések táplálnak, ám mindehhez nem társulnak a tényleges történeti ismeretek, ezért *tényellenes valószínűsítő történeti tudatnak* nevezhetjük. A harmadik, szintén kétpólusú főkomponens ugyancsak értelmezhető szerkezetet mutat: itt ugyan az őstörténeti elemek dominálnak, ám az összes többi tényező közül csak a Trianonra vonatkozó kérdés szerepel jelentősebb pozitív súllyal. Ugyanakkor az attitűdváltozók negatívan jelentek meg, ami azt jelzi, nincs különösebb közük a tényeket figyelembe vevő tudatformához. Ezért ezt az indexet *kisebbségi őstörténeti tudatnak* neveztük el. Azt is észre kell vennünk, mindegyik tudatformában a hun eredetmítosz valamilyen módon/mértékben jelen van. Az általános történeti, illetve a tényellenes valószínűsítő tudatban leginkább attitűdként, míg a kisebbségi őstörténeti gondolkodási sémában már-már kognícióként: itt a legnyilvánvalóbb az eredettudat és a kisebbségi sors egybeolvadása.

2. táblázat. A történeti tudat dimenziói (főkomponens elemzés)

	<i>általános</i>	<i>tényellenes valószínűsítő</i>	<i>kisebbségi őstörténet</i>
<i>magyarázottság</i>	27,9%	17,6%	14,9%
hun származás fontossága	0,632	0,470	
katonai és határvédő szolgálat fontossága	0,710	0,372	- 0,326
a régi korokban működő önkormányzati szerveződések fontossága	0,704	0,301	- 0,303
határőrség felszámolásának ismerete	0,334	- 0,532	
2. bécsi döntés ismerete	0,652	- 0,422	
Hargita, Kovászna, Maros megyék létrehozásának ismerete	0,578	- 0,424	
Trianoni békeszerződés ismerete	0,423	- 0,484	0,326
Csaba királyfi: Attila fia, a székelyek őse		0,353	0,721
Székelyek: Attila hunjai		0,370	0,699

²⁶ A 2. táblázatban szereplő értékek az új index és az eredeti változók közötti korrelációs együtthatót jelentik: minél nagyobb értéket látunk, annál jobban illeszkedik az eredeti változó az új dimenzióhoz. Az áttekinthetőség kedvéért a 0.250 alatti együtthatókat nem tüntettük fel.

A történelmi tudat ezen eljárással készített indexei lehetővé teszik, hogy szociológiai értelemben is vizsgálni tudjuk e tudatformákat, és választ adjunk arra, a történelmi tudat hogyan és milyen mértékben strukturálódik a székelyföldi társadalmi viszonyok közepette. A 3. táblázatban vázlatosan feltüntettük, hogy alap szocio-demográfiai tényezők, illetve néhány közösségi identitás marker és szubjektív tényező hogyan, illetve statisztikailag szignifikánsan kapcsolódik-e a háromféle történelmi tudatformához. Ezek alapján az egyes tudatformák társadalmi profilját is fel tudjuk rajzolni.²⁷ Mivel a kérdőívben külön kérdésként szerepelt az is, alanyaink székelyekre vonatkozó ismeretei honnan származnak, megvizsgáltuk azt is, hogy e történelmi tudatforma típusok milyen forrásokból táplálkozhatnak.

Az általános történelmi tudat markánsabb a magasabb iskolai végzettségűek körében, ami nem meglepő, hiszen a korábbiakból is kiderült, hogy a kisebbségi tudáskészlet hierarchikusan szerveződik, a magasabb iskolai végzettség pedig óhatatlanul is erősíti a világ, azaz a jelen és múlt dolgaiban való jártasságot. E történelmi tudat továbbá erősebb a férfiak, idősebbek, a Hargita megyében élők, és különösen a gyergyóiak körében. E nemzeti/közösségi elköteleződés összefügg a magyar állampolgárság felvételével is, és az önmagukat székelynek vallók körében szintén erőteljesebb. Az egyén jövedelmi szintje ugyan nem függ össze e történelmi tudat kialakulásával, de a transznacionális mozgás elutasításával van kapcsolata: azok körében, akik nem dolgoztak külföldön e történelmi tudat markánsabban megjelenik. Szubjektív dimenzióban továbbá azt látjuk, a saját anyagi helyzettel, munkával, a szűkebb környezettel és a társas kapcsolatokkal való elégedettség pozitívan kihat e véleményítípus megszilárdulásához.

A tényszerű történelmi ismereteket voltaképpen mellőző tényellenes valószínűsítő történelmi tudat az alacsony iskolai végzettségű, jobbára falun élő Hargita megyeiek, ezen belül pedig az Udvarhely székiek körében markánsabb. Egyéb szocio-demográfiai változók mentén e tudatformát nem sikerült körülírni, ám a munkaerőpiaci mozgás és a gazdasági helyzet szignifikáns kapcsolatban áll e történelmi gondolkodási sémával: úgy tűnik ez a tudatforma az olyan relatív szegényebbek körében terjed, akiknek amúgy volt külföldi munkatapasztalata, de időközben hazatértek. A hazatérést azonban nem lecsúszásként értelmezzük, mivel e sajátos történelmi tudattal rendelkezők szubjektíve elégedettek a munkával, lakókörnyezetükkel és a kapcsolataikkal.

A kisebbségi őstörténetre épülő gondolkodási séma a legnehezebben körülírható társadalmi háttérváltozókkal. Annnyit mindenképpen láthatunk, hogy ez inkább Kovászna megyében, azon belül Miklosvár széken a legerterjedtebb. Enyhe jelek mutatnak továbbá arra, hogy ez a tudatforma az össz-Erdélyben gondolkodók körében markánsabb. Szubjektív dimenzióban ugyanakkor ez a kisebbségi őstörténetbe

²⁷ Statisztikailag fontos jeleznünk, hogy a profilok leírása során csak kétváltozós elemzések eredményeire szorítkoztunk, a háttérváltozókat nem „futtattuk meg” egységes, lineáris regressziós modellekben. A 3. táblázat adatai így elsősorban együttjárásokra, kölcsönhatásokra, és nem „tisza hatásokra” utalnak.

vetett hit egyértelműen valamiféle frusztráció eredménye, hiszen szignifikáns kapcsolatban áll a lakókörnyezettel, a szabadidő mennyiségével, valamint a munka és a családi élet összeegyeztethetőségével kapcsolatos elégedetlenséggel. Ráadásul ez az egyetlen olyan tudatforma, amely szignifikáns kapcsolatban áll a diszkrimináció észlelésével: azok körében ugyanis, akik azt válaszolták, érte őket hátrányos megkülönböztetés azért, mert Székelyföldön élnek vagy onnan származnak, a hun származás faktuális ismeretére épülő történeti tudat egyértelműen markánsabban jelen van. Hasonló sémában értelmezhetjük a román nyelv ismeretének szerepét is: e tudatformát mondhatni táplálja a román nyelv átlagnál magasabb ismerete. A nyelvismeret e kontextusban nem az interetnikai nyitottság eszköze, hanem a saját közösségi spiritualitás megerősítését szolgálja az ismert többséggel szemben (és talán nem véletlen, hogy e tudatforma Maros és Kovászna megyékben markánsabb, éppen azokon a területeken, ahol magasabb az etnikai-nyelvi kitettség esélye). E kisebbségi mitológia adataink alapján is jelzi, hogy ez valamiféle civil vallás, hiszen amellett, hogy az egyházi hovatartozásnak nincs hatása e tudatforma erősségére, a vallásosság mérésére használt változó szignifikáns kapcsolatban van ezzel az indexszel: az ateista nézeteket vallók szignifikánsan nagyobb mértékben követik ezen őstörténeti tanokat.

E három történeti tudatforma közül az általános rendelkezik a legtöbb, pozitív értelemben vett forrással: a helyi utazások, szülők, nagyszülők elmesélései, az egykori tanároktól hallottak mind-mind pozitív értelemben járulnak hozzá a tudatforma erősödéséhez. Az is kimutatható, a szépirodalmi és szakirodalmi olvasmányélmények, illetve az erdélyi magyar nyelvű sajtó is pozitív befolyással van. Érdekes ugyanakkor, hogy az iskolai tananyag forrásként való használata valójában e tudatforma csökkentésével jár együtt. Sőt, azt is észre kell vennünk, a másik két történeti tudatforma esetében egyáltalán nem játszik szerepet az iskolai tananyag. Ez nem azt jelenti, hogy a történeti tudat független lenne az iskolai oktatás egészétől, hiszen kimutatható az is, hogy az egykori tanárok szerepe mindhárom tudatforma megerősödésében szignifikáns pozitív szerepet játszik. E látszólagos ellentmondás feloldása tehát a tananyag jellegében keresendő, és nem az iskola vagy a pedagógus szerepének csökkenésében.

A tényellenes valószínűsítő tudatforma mondhatni csak a pedagógusok pozitív szerepének köszönhető, más forrása gyakorlatilag nincs. Adatainkból az szűrhető le, hogy az olvasás különféle formáinak elutasítása gyakorlatilag együtt jár az ilyen értelemben vett történeti tudat csökkenésével. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen láttuk már korábban, hogy ez a történeti tudatforma az alacsony iskolázottságúak körében markánsabb.

Az őstörténeti gondolkodást előtérbe helyező tudatformát – a pedagógusok szerepén kívül – erősítik a Székelyföldön kívüli utazások. Korábban jeleztük, e történeti véleményegyüttest vallók identitásában Erdély egésze markánsabban megjelenik, vélhetően ezek az utazások valamilyen mértékben hozzájárulnak a kisebbségi

3. táblázat. A történeti tudatformák szocio-demográfiai és szubjektív tagozódása

	<i>Általános</i>	<i>Tényellenes valószínűsítő</i>	<i>Kisebbségi őstörténet</i>
Iskolai végzettség	magas	alacsony	n.sz.
Nem	férfiak	n.sz.	n.sz.
Település típus	n.sz.	falu	n.sz.
Megye	HR	HR	CV, MS
Szék	Gyergyó	Udvarhely	Miklósvár
Életkor	idősebb	n.sz.	n.sz.
Egyházi hovatartozás	n.sz.	n.sz.	n.sz.
VALLÁSOSSÁG	vallásos	vallásos	nem vallásos
Állampolgárság	magyar	n.sz.	n.sz.
Nemzetiség	székely	székely	n.sz. (erdélyi 2. opció)
Külföldi munkavállalás	nem volt	volt	n.sz.
Jövedelem	n.sz.	alacsony	n.sz.
ELÉGEDETTSÉG	ELÉGEDETT: anyagi helyzet lakókörnyezet munka munka és családi élet harmóniája személyes kapcsolatok környezet biztonsága	ELÉGEDETT: lakókörnyezet munka személyes kapcsolatok	ELÉGEDETLEN: lakókörnyezet (-) szabadidő mennyisége (-) munka és családi élet harmóniája (-)
SZÉKELYEKRE VONATKOZÓ TUDÁS FORRÁSA	iskolai tananyag (-) helyi utazás, kirándulás szüleim, nagyszüleim elmesélése egykori tanárok ismerősök, barátok szépirodalmi olvasmányok szakkönyvek romániai magyar nyelvű sajtó	helyi utazás, kirándulás (-) egykori tanárok szakkönyvek (-) magyarországi sajtó (-) magyar ny. ro- mániai online források (-) romániai magyar nyelvű sajtó (-) romániai román ny. sajtó (-)	személyes tapasztalat (-) Székelyföldön kívüli utazások egykori tanárok
DISZKRIMINÁCIÓ ÉSZLELÉSE	n.sz.	n.sz.	igen
ROMÁN NYELV- ISMERET SZINTJE	n.sz.	alacsony	relatív magas

Megj: n.sz. = nem szignifikáns kapcsolat. A zárójelben szereplő mínusz jelek (-), az adott elem hiányát, negatív korrelációját jelenti a szóban forgó tudatformát kifejező indexszel. Ahol ez nem szerepel, pozitív, egymást erősítő kapcsolatról van szó.

sors mélyebb átéléséhez is. Ugyanakkor az sem meglepő, hogy e véleményt a közvetlen személyes tapasztalatok gyengítik, hiszen láttuk az előbbieken az elégedetlenség szülte frusztrációk lengték körül e történeti tudatforma kibontakozását.

Összegzés

A tanulmányban empirikus módon kívántuk leírni, értelmezni a Székelyföldön élők történeti tudatát. Azt gondoljuk, elemzésünk azért bír relevanciával, mert a történeti tudat szociológiai igényű leírásával meglehetősen ritkán találkozni. A történeti tudat szociológiai leírását egy alulról építkező perspektíva hatja át: nem az elit emlékezetpolitikai konstrukciójára fókuszál, hanem a mindennapokban élők saját képzelte közösségük történelmi ismereteinek mértékét, a tudáselemek sajátos összekapcsolódási mintáit igyekszik elemezni. Úgy is fogalmazhatnánk, nem az elit tudása által létrehozott konstrukciók, hanem e konstrukciók közösségi használata, ismerete érdekel. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy akár a mai, vagy a múltbeli elit tevékenysége ne köszönne vissza a történeti tudat tartalmi elemei szintjén. Ugyanakkor arra is választ akartunk adni, a saját közösség múltjára vonatkozó történeti ismeretek milyen mértékben és hogyan ágyazódtak be a székelyföldi társadalomba.

A tanulmány alapjául szolgáló kérdőíves szociológiai felmérés adatainak elrendezése és részben értelmezése szempontjából jó támpontot nyújtott Csepeli György több mint 30 évvel ezelőtt végzett kutatása a magyar nemzeti tudáskészletről. Modelljében a nemzeti/közösségi tudáskészlet hierarchikusan egymásra szerveződő elemekből, jelentésformákból áll: a piramis alsó részében a társadalom nagyobb részében elérhető, spontán azonosulással társuló könnyű ismeretek állnak, a felsőbb részeken pedig a társadalom szűkebb csoportja által ismert nehéz tudások jelennek meg. Ugyanakkor e tudásformák eltérő pszichológiai-kognitív folyamatok által megsűrve, és sajátos (politikai, gazdasági, történeti, földrajzi, pszichológiai) tematikákhoz kapcsolódnak bukkanak fel.

E modell sok vonatkozásban érvényes volt a székelyföldi közösségi tudáskészlet leírása során is, de több szempontból a kisebbségi élethelyzettel kapcsolatos sajátosságok is felbukkantak. A könnyű és nehéz ismeretek hierarchiája Székelyföldön is releváns: az eredettudat, a sajátos székely szimbólumok, meghatározó történeti események vagy hősök léte a székelyföldiek zöme számára nyilvánvaló, ugyanakkor ezen aspektusok vagy személyek konkrétágban való ismertsége már jóval korlátozottabb. Az is a vizsgált régió jellegzetessége, hogy míg a közösség lakóterülete és földrajzi környezete mint táj eleve adottnak tűnik az ott élők mentális térképén, az egyéni azonosulásban összemosódik a kulturnemzeti perspektíva a regionális identitásformákkal. Alanyaink ugyanis nem kizárólag székelyként definiálták magukat, hanem jelentős arányban magyarként és/vagy erdélyiként.

A székely és a magyar identitás mélyrétegei egymásba mosódnak: ezt értelmezhetjük, úgy is, nincs tiszta (azaz magyar nélküli) székely identitás, de akár úgy is, hogy a székely identitásnak szerves része a többségi és kisebbségi erdélyi magyar identitás. És itt nem csak nyelvi szempontokról van szó, hanem a történelmi tudáskészlet és a mindennapi identitás megélésének szintjeiről is.

Ez az ambivalencia vagy egymásrautaltság visszaköszön a közösségi tudáskészlet történelmi tematizációjának egészében is, hiszen elvétele jelennek meg explicit székely vagy székelyföldi események. Míg például a leggyakrabban említett negatív történelmi esemény Trianon, addig pozitívnak az 1848-as események számítanak. Mindkét eseménysorról kijelenthetjük, hogy nem kizárólag Székelyföldön zajlottak, noha kihatásuk nyilvánvaló a székelyekre is. Ilyen szempontból a történelmi tudat jelentős részben nem kisebbségi elemekre épül, de mentálisan mégiscsak van egy kollektív, a közös eredettudatra épülő alapja.

A közösségi tudáskészlet ambivalenciája egy másik dimenzióban is tetten érhető: a híres mai és már nem élő székelyek sorában előkelő helyen nem székely/földiek is szerepelnek. Ennek oka, hogy ezek a szereplők valamilyen módon azonosíthatók a kisebbségi helyzet traumatizálódásával: a szokványosan nem székelyként ismert szereplők megjelenése a „híres székelyek” listáján kisebbségi pszichológiai, a közösségi fennmaradás iránti vágyat elégítik ki. Olyan szereplőkről van szó ugyanis, akik a magyar nemzet vagy a kisebbségi erdélyi magyarok érdekében alkottak maradandót. (pl. Petőfi, Sütő, Tökés).

A közösségi tudáskészlet hierarchikus elrendeződése valamelyest módosult éppen a történelmi tematizációk szintjén, mivel kiderült, hogy Trianon ismerete, negatív történelmi eseményként való értékelése kiemelt helyet kapott a székelyföldi közvéleményben. Ezt olyan közösségi történelmi traumaként értelmezhetjük, amely kihat a jelenre, és ennek legnyilvánvalóbb jele a régióban élők saját helyzetük rendkívüli magas mértékben hátrányosként való észlelése.

A történelmi tudatformákat attitűdöket, konkrét ismereteket mérő kérdésekre adott válaszok többváltozós elemzésével igyekeztünk modellezni. Eljárásunkkal háromféle sajátos véleményegyüttest azonosítottunk be. Egy általánosítható, történelmi attitűdökre és ismeretekre épülő tudatforma mellett, egy (konkrét eseményeket mellőző) ún. tényellenes valószínűsítő, illetve egy eredettörténelmi elemek igenlését a Trianoni eseménnyel társító ún. kisebbségi őstörténelmi tudatformát írtunk le.

Azt is megállapítottuk, mindegyik tudatformában a hun eredetmítosz melletti elköteleződés attitűd szinten, vagy tényleges kogníció formájában jelen van: az általános történelmi, illetve a tényellenes valószínűsítő tudatban inkább előbbi, míg a kisebbségi őstörténelmi gondolkodási sémában sajátos ismeretanyagként. A kisebbségi sors és a hun hősök igenlése e tudatformában sajátos módon egybeolvad, és egyfajta civil vallásként is funkcionál.

E tudatformák eltérő módon integrálódtak Székelyföld társadalmi és mikroregionális világába (előbbi pl. jobbra a magasabb iskolai végzettségűek és idősebbek

körében elterjedt, a tényellenesség a falvakon élő jobbára szegényebbek, míg a kvázi mitologikus gondolkodás inkább a háromszékiek körében elterjedt). Szubjektív dimenzióban az is egyértelműen kimutatást nyert, hogy az eredettörténet elemeinek fontosságát hordozó véleményt – kisebbségi pszichológiai igényt kielégítve ugyan – egyfajta frusztráció, a saját helyzet hátrányosként való észlelése is termel.

A hierarchia megbomlása okán a székelyföldi közösségi tudáskészletet székely mátrixnak neveztük. Ezzel egyaránt utalunk a tudáskészlet inkább négyzetes (sorokat/oszlopokat tartalmazó és nem hierarchikus) elrendeződésére, illetve az elmúlt évtizedekben a hasonló nevű filmek szimulált világának és szereplőinek megfoghatatlanságra, fluiditására, többértelműségére stb-re. Az általunk leírt közösségi tudáskészlet is a kisebbségi helyzet percepciójára, a többféle társadalmi identitást keresztbe szelő pszichológiai kényszerekre és válaszreakciókra, valószínűsítések-re, valamint a múlt és jelen interakcióiból felsejlő hitvilágra épül.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Apor Péter: *A hétköznapi hatalom. Politikai nyelv, szaktudás, társadalmi cselekvés.*

Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2022.

Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.) *Székelyföld története 1867–1990. III. kötet.* Székelyudvarhely: MTA BTK – EME – HRM, 2016.

Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története. A kezdetektől 1562-ig. I kötet.* Székelyudvarhely: MTA BTK – EME – HRM, 2016.

Csepeli György: *Nemzet által homályosan.* Századvég, Budapest, 1992.

Csepeli György – Örkény Aantal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében.* Budapest: Balassi Kiadó, 2002.

Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz: *Székelyföld története. 1562–1867. II. kötet.* Székelyudvarhely: MTA BTK – EME – HRM, 2016.

European Social Survey adatbázis: <https://ess.sikt.no/en/?tab=overview>

Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.

Papp Z. Attila: Trickster Logics in the Hungarian Dual-Citizenship Offer. *Nationalism and Ethnic Politics*, 2017/1. 18–32. DOI: 10.1080/13537113.2017.1273656

Papp, Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYS 2015 kutatás eredményei.* Budapest: MCC – MTA TK KI, 193–239.

Papp, Z. A. – Veres, V. (szerk.): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi perspektívái. Gyorsjelentés.* Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.

- Patakfalvi-Czirják Ágnes: *A székely zászló a politikától a hétköznapokig*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2021.
- Pogonyi Szabolcs: The Passport as Means of Identity Management: Making and Unmaking Ethnic Boundaries through Citizenship. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2018. March, 1–19.
- Székely, Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében : Magyar Ifjúság Kutatás 2016* Budapest: Kutatópont – Enigma, 2001.
- Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban. Az erdélyi magyarok és románok nemzeti identitásának sajátosságai társadalmi rétegződési perspektívában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
- Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében. In: Veres, V. – Papp, Z. – Geambasu, R. – Kiss, D. – Márton, J. – Kiss, D.: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálat alapján*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012. 79–117.
- Veres Valér: *Népesség és nemzetiség. Az erdélyi magyarok demográfiai képe a 2002. és 2011. évi népszámlálási adatok tükrében*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2015.
- Zsigmond Csilla: *Kötődések hálójában. Nemzeti identitás és politikai attitűd-mintázatok a kisebbségi magyar fiatalok körében a GeneZYs 2015 ifjúságszociológiai felmérés adatai alapján*. 2020. PhD dolgozat, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/69071> (Letöltve: 2023. december 27.)
- Zsigmond Csilla: Ifjúság és politika. A határon túl In Papp Z. A. (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei.* Budapest: MCC – MTA TK KI, 2017. 239–291.
- Zsigmond, Csilla: „Közösen élünk” – a nemzethez tartozás és a többes nemzeti kötődés mintázatai kisebbségi helyzetben. *Regio*, 2020/4. 5–43.

A Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara szerepe és jelentősége az állam hatalomgyakorlási stratégiájában és a lokális érdekérvényesítésben**

The role and importance of the Fiume (Rijeka) Chamber of Commerce and Industry in the state's strategy for exercising power and its local impact

ABSTRACT: In the Austro-Hungarian Monarchy, chambers of commerce and industry were initially established to advocate for the interests of merchants and industrialists and to foster economic development, but they were actively involved in various aspects of society. The significant influence of the Chamber on society stemmed largely from its strategic position within the institutional framework. Essentially, it occupied a unique space between public administration and civil society organizations, enabling both the state and local interest groups to voice their concerns. This study delves into the key issues surrounding power dynamics and advocacy arising from this dual role, using the Rijeka Chamber of Commerce and Industry as a case study.

KEYWORDS: public interest, chamber, power, autonomy.

1914. január 5-én Adolfo Eduardo Gotthardi, a fiumei kereskedelmi és iparkamara titkára aggódó hangvételű levélben tájékoztatta Harkányi János kereskedelemügyi minisztert, hogy a helyi kamara elnöksége karácsonykor beadta a lemondását.¹

* A szerző történész, levéltáros, Budapest; a Magyar Nemzeti Levéltár levéltárosa. E-mail: wolfsrain17@gmail.com

** Jelen tanulmány a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj támogatásával valósult meg.

¹ Državni arhiv u Rijeci (a továbbiakban: HR-DARI), Trgovačko-obrtnička komora i trgovačka deputacija u Rijeci / Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Kereskedelmi Deputáció Fiumében (a továbbiakban: 179) 3. 1. 2. 173. d. 8982.a./1913.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 173.

Gotthardit azonban elsősorban nem a lemondás ténye nyugtalanította, hanem az, hogy a miniszter bármely intézkedését törvényellenesnek minősíthette. Tudniillik sem törvény, sem a testület 1871. évi ügyrendje nem rendelkezett arról, hogy mi a teendő az elnökség idő előtti önkéntes távozása esetében.²

A hír a minisztert is váratlanul érte, mivel a kamara vezetőségét az államhatalommal kimondottan együttműködni kész, lojális városatyák alkották. Az elnöki széket 1909 óta lovag Luigi Filippo Cosulich egykori hajóskapitány, nagykereskedő és vállalkozó foglalta el, munkáját pedig alelnökként Celso Rudan, a Fiumei Népbank Részvénytársaság igazgatósági tagja, valamint Dankl Zsigmond, a Whitehead & Co. igazgatója segítette.³

A miniszter, hogy magyarázatot nyerjen az esemény okairól, mielőbbi jelentéstételre szólította fel Wickenburg István fiumei kormányzót. Vajon az aktuális politikai intézkedések gyakoroltak ennyire kedvezőtlen hatást a kamara belső viszonyaira? Wickenburg a miniszter kérdésére nemlegesen felelt, és biztosította, hogy zömmel csak személyi konfliktusról van szó, aminek az egyik kulcsfigurája éppen a „szereplési viszketetségben szenvedő”⁴ autonómpárti⁵ Gotthardi. Sőt, azt is hozzátette, hogy kormányzati szempontból csak üdvözölni lehet a változásokat. Hiszen – érvelt – Cosulich előrehaladott kora, Celso elfoglaltságai, Dankl pedig meggyengült egészsége miatt már hosszú ideje egyébként sem vesz részt a kamara munkájában.⁶

De vajon mennyi hitel adható Wickenburg szavainak? Az elnökség távozása tényleg semmiféle összefüggésben nem állt a politikával pontosan akkor, mikor a városi képviselők egy emberként tiltakoztak a kikötővárosban bevezetett törvények ellen, és mikor egyes elégedetlen fiumei lakosok még attól sem riadtak vissza, hogy a kormányzói palota ellen bombamerényletet hajtsanak végre? És valóban pusztán a véletlen műve lenne, hogy a lemondónyilatkozatok éppen abban az időben keletkeztek, mikor a kormányzó hozzálátott a városi intézmények szisztematikus átszervezéséhez?

d. 9016./1913.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 173. d. 10251./1913.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 173. d. 10260./1913.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 173. d. 10280./1913.

² HR-DARI Kraljevski gubernij za Rijeku i Ugarsko-hrvatsko primorje / Fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzóság (a továbbiakban: 7) 590. d. 384. ált./1914. (1914. XXIII. 1. 12. a. sz.); HR-DARI-179. 3. 1. 2. 39. d. Spisi bb./1871.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 42. d. 95./1873.

³ HR-DARI-7. 590. d. 248. ált./1914. (1910. XXIII. 2. 21. a. sz.).

⁴ HR-DARI-7. 48. d. 424. eln./1915.

⁵ Autonóm Párt: fiumei helyi párt, amely programjául tűzte ki a város olasz nyelvének, jellegének, valamint autonómiájának védelmezését többek közt a magyar állami központosítás ellen. Hivatalos megalakulása 1896-ra tehető, de formálódásának kezdetei már az 1870-es években érzékelhetők.

⁶ HR-DARI-7. 590. d. 384. ált./1914. (1914. XXIII. 1. 12.); HR-DARI-179. 2. 41. kötet. Protocollo. 1918. december 18. Dankl komoly megbetegedését elhunytá alkalmával a kamara 1918. december 18-i ülése is megerősítette.

Bár ezeket a kérdéseket is igyekszem megválaszolni, mégsem a fiumei politikatörténeti események ismertetésére törekszem, hanem az észlelt jelenségek szélesebb kontextusba helyezésére. A célom az, hogy a fiumei kereskedelmi és iparkamara példájával felhívjam a figyelmet a kereskedelmi és iparkamaráknak a birodalmi, az országos, valamint a lokális szerepére, illetve, hogy a fiumei terület működésén keresztül mélyebb betekintést nyújtsak az állam és a helyi társadalom kapcsolatába.

Tanulmányom első részében a kamarák rendeltetését és funkcióit mutatom be, majd kitérek a fiumei kamara működésére, a városi és országos közigazgatási struktúrában elfoglalt helyére és főbb jellegzetességeire. Mindazonáltal, Fiume különleges földrajzi, jogi, közigazgatási és társadalmi adottságai, illetve a tengeri kikötővárosi mivoltából fakadó nemzetstratégiai helyzete miatt az egyedi jelenségek beazonosítását sem kerülhetem el.

Munkám második felében a hatalomból való részesedés és az együttműködési hajlandóság kérdésével, illetve az állam érdekérvényesítő módszereivel és eszközeivel foglalkozom. Ugyanakkor, mivel a kamaráknak nemcsak az állammal, de a saját működési területükön található, hasonló funkciókat ellátó hatóságokkal szemben is definiálniuk kellett autonómiájukat és joghatóságukat, vizsgálódásomat a fiumei kamarának, valamint a helyi képviselőtestületnek, a Rappresentanzának az intézményi és személyi összefonódására is kiterjesztem.

A kamara és a Rappresentanza kapcsolatában elsősorban az érdekel, hogy mennyiben voltak riválisai, kiegészítői és támogatói, esetleg egyes pillanatokban helyettesei egymásnak. A kérdés relevanciája különösen a válságszituációkban nyilvánult meg, amikor a források – legyenek azok materiálisak, finansiálisak, szellemiek vagy az emberi munkaerőt érintők – szerzésének, elosztásának és felhasználásának dilemmái még hangsúlyosabban kerültek előtérbe. Ám ez természetes, mivel a kamaráknak a tevékenységük során gyakran kellett a szükséggel, a hiánnyal, valamint általában a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek dilemmáival szembesülniük.

Éppen ezért írásom harmadik szakaszában a fiumei kamara működését és súlyának változását egy elhúzódó válságperiódusban, az I. világháború és az azt követő impériumváltások alatt játszódó esettanulmányon keresztül mutatom be. Ebben a részben arra keresem a választ, hogy a törvényi és rendeleti úton folyamatosan bővített hatáskör együtt járt-e a kamara autonómiájának megnövekedésével? Vagy ellenkezőleg, a kamara egyre inkább az állami érdekérvényesítés eszköze, direktívái közvetítője lett?

A „kamara haszna”

A kamara lényege a közérdek szolgálatában ragadható meg. Bár az 1868. évi kamarai törvény szerint az intézményt csupán a kereskedők és iparosok érdekképviselőtére és a közgazdaság fejlesztésére hozták létre, működése tulajdonképpen az élet csaknem valamennyi szegmensére kiterjedt.⁷ Azon kívül ugyanis, hogy véleményeikkel, javaslataikkal részt vettek a birodalmi kvóták, tarifák meghatározásában, a külkereskedelmi és diplomáciai jellegű kérdések eldöntésében, a hadikölcsönök jegyzésének gyűjtésének segítésében, és a helyi társadalmak legmélyebb rétegeit is elérték.

A kamara rendkívüli társadalomátszövő hatása főleg az intézményi struktúrában elfoglalt pozíciójából eredt. Vagyis abból, hogy az államapparátus és a társadalom közti mezoszférában elhelyezkedve sajátos átmenetet képezett a közigazgatási szervek és az állampolgári civil szerveződések között.⁸

A kamarát hivatása, valamint forrásszerző, -elosztó és -koordináló funkciója szintén a társadalom egészének átfogására predesztinálta. Kitűnik ez a vonatkozó törvény 3. §-ából, amely testület szerepét a hozzáértő állásfoglalásban (véleményezés), a tanácsadásban és javaslattételben (kezdeményezés), a tudástermelésben és tudástranszferben (közvetítés, kapcsolattartás), és egyes közhatósági feladatok ellátásában jelölte meg. A kamara rendeltetését illetően egy további motívum is figyelmet érdemel. A törvény egyrésztől közhatósági jelleggel ruházta fel és alapvető közigazgatási feladatokat utalt a hatáskörébe, másrésztől autonóm szervként az egyes gazdasági és szakmai körök érdekképviselőtére kötelezte. Ez utóbbi kötelezettségét nem ritkán az állammal szemben kellett teljesítenie.

Ezt az ambivalenciát a korabeli és a jelenlegi szakirodalom egyaránt előszere-ttel hangsúlyozza. Példának okáért Sárközi Zoltán munkáiban a kamarát találóan félig autonóm, félig hivatalos testületnek nevezi,⁹ Zachar Péter Krisztián pedig a mai köztisztviseltek korabeli megfelelőjét, a hivatalos és törvényes érdekképviselőt első szervezeti formáját látja benne.¹⁰ Egy olyan szervezetet, amelynek révén az állampolgárok közvetlenül részt vesznek a közügyek alakításában.¹¹

⁷ Szávay Gyula: *A magyar kamarai intézmény és a Budapesti Kamara története*. Budapest: Budapesti Kereskedelmi Kamara, 1927.

⁸ Zachar Péter Krisztián: *A magyar kamarai rendszer mint a mezoszféra meghatározó szereplője*. In: Hervainé Szabó Gyöngyvér – Folmeg Márta (szerk.): *Társadalmi válságok, konfliktusok a jó-lét kontextusában*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, 2014. 25–58.; Zachar Péter Krisztián: *Kamarai autonómiák a polgári korban*. *Múltunk*, 2010/1. 36–61.

⁹ Sárközi Zoltán: *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Repertórium* [Levéltári leltárak, 48.] Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1969.

¹⁰ Zachar Péter Krisztián: *A szakmai önkormányzatok létrejötte és fejlődése, 1850–1918*. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000*. Budapest: L'Harmattan. 2005. 115–126.

¹¹ Zachar, 2010.

A kereskedelmi és iparkamara nem tekinthető a magyar közigazgatás sajátosságának, és még kevésbé az 1868-ban még kiforratlan magyar törvényhozás Janus-arcú, konfúz alkotásának. Hiszen nem is az volt, hanem egy „liberális” francia vívmány, amit a napóleoni háborúk terjesztettek el Európában. Egyébiránt a Habsburg Birodalom területén az első kamarát a francia megszállás alatt álló Fiumében hozták létre 1811-ben. Igaz, a rendszert csak a neoabszolútizmus idejében vezették be a Monarchiában, és akkor is némileg eltérő jelleggel.¹²

Noha a kamarák a szubszidiaritás, az önkormányzatiság és a hatalommegosztás szellemében születtek, az uralkodó, Ferenc József és Karl Ludwig Bruck kereskedelmi miniszter szerint az összbirodalom és a köz érdekei egybeestek, ezért más szempontokat helyeztek előtérbe az 1850. évi császári pátens megalkotásánál. Azaz a decentralizáció helyett a hatalom központosítása, a birodalom modernizálása, valamint a gazdaság és a társadalom fejlődésének előmozdítása állt törekvéseik homlokterében.¹³

Ebből következik, hogy a kamarák a hatalom meghosszabbított kezének számítottak, amiért is a pátens meglehetősen szűkre szabta autonómiájukat. Példának okáért minden kereskedelmet és ipart űző személyt kamarai tagságra köteleztek, a bécsi kereskedelemügyi miniszter pedig közvetlenül gyakorolta a főfelügyeletet az intézmények felett. A kamarák szűkös mozgásterét jelzi, hogy a pátensben rögzített szabad választás elvével szemben csak helytartósági kinevezés révén alakulhattak meg, és bármikor feloszthatók voltak.¹⁴ Ilyen feltételek mellett kezdte meg a soproni, a pozsonyi és a pest-budai kamara a működését 1850-ben, és ugyancsak a pátens alapján fejeződött be a zágrábi, valamint a fiumei kamara megszervezése 1852-ben.¹⁵

A korlátozott autonómia dacára a kamarai rendszer mégis életképesnek és hasznosnak bizonyult. Mi több, némi elfogultsággal Szávay Gyula, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara főtitkára már a neoabszolútizmus alatti formájukban a szabad véleménynyilvánítás első fórumának nyilvánította őket.¹⁶ Elképzelhető, hogy a kamarai törvény átdolgozásában közreműködő személyek jelentős része is hasonlóan gondolkodhatott, mivel az 1868. évi VI. tc. gyakorlatilag az 1850. évi pátens célkitűzéseit vette át és fejlesztette tovább. A liberális felfogás újdonsága volt azonban,

¹² Sárközi Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara hivataltörténete. *Levéltári Szemle*, 1967/1. 61. A Magyar Szent Korona területén ebben az időszakban összesen 11 kamarát állítottak fel: Pest, Sopron, Pozsony, Temesvár, Kassa, Debrecen, Kolozsvár, Brassó, Zágráb, Eszék, Fiume.

¹³ Zachar, 2010.

¹⁴ Zachár, 2005.

¹⁵ Crnković, Nikola: Trgovačko-obrtnička komora u Rijeci 1811–1924. *Vjesnik istarskog arhiva*, 1994–1995/4–5. 51–85.; Crnković, Nikola: *Sumarni inventar. HR-DARI-179 (PO 1). Trgovačko-obrtnička komora i trgovačka deputacija u Rijeci (Camera di Commercio e d'Industria e Deputazione Mercantile). 1811–1923.* Rijeka: Državni Arhiv u Rijeci, 1975.

¹⁶ Szávay, 1927.

hogy a törvény szélesebb hatáskört és autonómiát biztosított a kamarák számára, és az, hogy innentől kezdve a kereskedők és iparosok maguk választhatták meg a testületeiket, önállóan dolgozhatták ki ügyrendjüket és költségvetésüket. Sőt, még felettes hatóságokkal¹⁷ és más testületekkel, magánosokkal is közvetlenül érintkezettek. Szintén fontos nívumnak számított, hogy a törvény megteremtette a kamarák autonóm működéséhez nélkülözhetetlen finánciális keretet. A törvény 27. §-a értelmében ugyanis a testületek saját maguk által megszabott kulcs alapján illetéket vehettek ki a hatósági területükön tevékenykedő kereskedők és iparosok egyenes adója után, amiket az erélyesebben fellépni képes állami közegek hajtottak be.¹⁸

Zachar Péter kutatásaiból úgy tűnik, a törvény kihirdetését követően a magyar kormány igyekezett tiszteletben tartani a kamarai autonómiát, és látszólag nem avatkozott bele sem a vezetőség megválasztásának aktusába, sem a belső ügyeinek intézésébe. Ugyanakkor, ahogy a brassói kamara (egyedinek számító) 1880-as feloszlása mutatja, az elvi célkitűzések a gyakorlatban nem mindig valósultak meg.¹⁹

Az 1868. évi törvény újításai közé tartozott az is, hogy módosult a kamara választott testületébe bekerülő tagok száma, mandátumuk időtartama, valamint az iparosok és kereskedők megoszlásának aránya.²⁰ Az új törvény szerint a kamara két 16 fős osztályból, az ipariból és a kereskedelmiből állt, amelyeknek kül- és a beltagjait,²¹ valamint az elnökségét öt évre választották.²² A törvény kimondta, hogy a kamara tagjai ingyenesen látják el feladatukat, de a hivatali (segéd)személyzet ügyeiről és minőségéről már nem rendelkezett. Így a hivatali személyzet alkalmazásának feltételeit, jogviszonyait, hatáskörét a kamarák egyénileg kidolgozott ügyrendjével konkretizálták, valamint a szolgálati-, fegyelmi-, és nyugdíjszabályzatokkal, illetve a kamara egyes konkrét határozataival egészítették ki.²³

A törvény azt viszont már konkrétan elrendelte, hogy a segédszemélyzetet országszerte a rendes fizetést élvező kamarai titkárnak kell vezetnie.²⁴ A titkár kiváltságos helyzetét az indokolta, hogy ő volt a testület „főoszlopa”²⁵ és legfőbb végrehajtója, tehát az, aki a határozatokat foganatosította és a tényleges munkát

¹⁷ Előbb a földmívelési, ipar- és kereskedelmi, majd 1889-től a kereskedelemügyi miniszter.

¹⁸ 1868. évi VI. törvénycikk a kereskedelmi és iparkamarákról.

¹⁹ Zachar Péter Krisztián: *Gazdaság, politika, érdekképviselés. Fejezetek a magyar és európai gazdasági kamarák történetéből*. Budapest: Heraldika, 2016. 52–54.

²⁰ Rendeleték Tára. 1868. I. 50. A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 1868. évi június hó 15. kelt rendelete, az ország valamennyi törvényhatóságához; a kereskedelmi és ipar kamarákról szóló 1868-ik évi VI. t. cikk foganatosítása tárgyában. 132–135.

²¹ A levelezők számát a kamarák szabadon határozhatták meg.

²² 1868. évi VI. törvénycikk a kereskedelmi és iparkamarákról.

²³ Sugár Ignác: *A Kereskedelmi és Iparkamara*. Miskolc: Forster, Klein és Ludvig Könyvnyomdája, 1905. 88–89.

²⁴ 1868. évi VI. törvénycikk a kereskedelmi és iparkamarákról; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 42. d. 95./1873.

²⁵ Sugár, 1905. 89.

elvégezte. A poszt jelentőségét mutatja, hogy az ügymenet folyamatossága érdekében a titkárt 1876-tól élethossziglan választották meg,²⁶ távollétében az osztályok nem ülésezhettek, és aláírása törvényes formai kelléknek számított. Vagyis az ellenjegyzése nélkül átvett vagy kiállított iratok akkor sem bírtak kötelező érvénnyel, ha azokon az elnök és a két alelnök aláírásai szerepeltek. Ebből adódik, hogy valamennyi kamara létkérdésként kezelte, hogy a titkári állást egy megbízható, kompetens, a „kereskedelmi és ipar-ügyekben jártas” személy töltse be.²⁷

A fiumei kamara

Az 1868. évi törvény még egy kulcsfontosságú változással járt: kilátásba helyezte a Magyar Királyság területén található kamarák számának és azok területének módosítását.²⁸ Az intézkedést Gorove István, a földmivelési, ipari és kereskedelmi miniszter hajtotta végre, aki 1868. november 28-án elrendelte a már létező Buda-Pest, Pozsony, Sopron, Kassa, Debrecen, Temesvár, Kolozsvár és Brassó székhelyű kamarák fenntartását, de határaik átszabását is.²⁹

Fiume a területi átszervezést illetően külön figyelmet érdemel. Részben azért, mert a törvény kihirdetése pillanatában a horvát–magyar kiegyezést még nem kötötték meg. Részben azért, mert ugyan a megállapodás 1868 novemberében megszületett, de azzal csak Fiume közigazgatásának átalakítása, Fiume városának és kerületének Fiume vármegyéről való (elvi) leválasztása valósult meg. A kikötőváros és kerülete hovatartozásának kérdését továbbra sem sikerült véglegesen rendezni, miért is az uralkodó Cseh Ede személyében királyi biztost rendelt ki a terület igazgatására.³⁰

Minden hiányossága ellenére az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés mégis tartalmazott megkérdőjelezhetetlen relevanciával bíró passzusokat. Ilyenek számítottak a közös, illetve közös érdekű ügyek, amiknek a kezelését a törvény a közös (magyar–horvát) kormányzat hatáskörébe utalta. Ezek elsősorban a pénzügyi és közgazdasági kérdésekre vonatkoztak, valamint az olyan fajsúlyosabb

²⁶ Zachar, 2016. 82.; Sugár, 1905. 93. Korábban a titkárok munkaviszonyáról a kamarák maguk rendelkeztek.

²⁷ Sugár, 1905. 89.

²⁸ Crnković, 1994–1995.

²⁹ Rendeleték Tára. 1868. I. 573–583. 130. A földmivelési-, ipar- és kereskedelmi magy. kir. miniszternek 1868-ik évi november hó 28-kán kelt rendelete, Magyarország valamennyi törvényhatóságához: a kereskedelmi és ipar-kamarákról szóló 1868-ik évi VI. t. cz. 4-ik és 12-ik §§-ban foglalt szabványok foganatosítása iránt.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-OL) Miniszterelnökségi Levéltár, Központilag iktatott és irattározott iratok (a továbbiakban: K 26). 396. cs. 1897. 329. t. sz. 2. rész. 1854./1870. (I. A. 17. tsz.)

kereskedelmi és iparügyekre, mint amilyenek a kamarák felállításának dilemmái voltak.³¹

Gorove miniszter tehát 1869-ben jogosan utasította a Casimiro Cosulich vezetése alatt álló fiumei kamarát, hogy tegye meg észrevételeit a testület újjáalakításával és a helyi viszonyokhoz igazításával kapcsolatban. Igaz, mivel Fiumében ekkor még mindig az 1850. évi császári pátens határozatai voltak érvényben, ezt még közvetlenül nem tehetta meg, és a „járásukbeli vezérlő közrendtartási hatóság”,³² azaz Cseh Ede királyi biztos közvetítését kellett igénybe vennie.³³ Cseh nem is mulasztotta el kötelességét teljesíteni, és részletes felterjesztéseiben ismertette, hogy a kamara elaborátuma több ponton is eltér a Magyar Királyságban hatályos jogszabályoktól, valamint az 1868. évi rendeletek határozataitól. Ezek a disszonanciák mindenekelőtt a kamara működési területének meghatározásában, a választók összeírásának és a testület tagságának megválasztási eljárásában és számában, illetve jövedelmi forrásainak megállapításában öltöttek testet.³⁴

A fő problémát az jelentette, hogy a kamara makacsul ragaszkodott az egész Fiume megyére kiterjedő működési területéhez, és mindent elkövetett, hogy legalább a Buccari városát, valamint Vinodol kerületét magába foglaló magyar–horvát tengerpart feletti hatáskörét megtarthassa.³⁵ Először is, mert az alig 19,57 km²-es Fiume városa és kerülete hátszaga nélkül szinte életképtelennek bizonyult, és komoly ellátási gondokkal kellett szembenéznie.³⁶ Másodszor, mert a nagyobb területen a kamara befolyása több kereskedő és iparos felett érvényesülhetett, akiket ráadásul az 1868. évi törvény a testület tevékenykedéséhez és autonómiájának fenntartásához nélkülözhetetlen illeték fizetésére kötelezett. Harmadszor azért, mert a fiumei elitcsoportok tagjai a város határain kívül tekintélyes föld- és erdőbirtokokkal, valamint megannyi összefonódó kereskedelmi, gazdasági és rokoni kapcsolattal rendelkeztek.

A kamara kívánságának jogosságát az állam közgazdasági érdekeinek kiemelésével és a város regionális szerepének hangsúlyozásával támasztotta alá. Vagyis azzal, hogy Fiume az egész magyar–horvát tengerpart kereskedelmének központja, és jelentősége még számottevőbb lesz a már épülő Szentpéter (Sankt Peter in Krain, Šent Peter na Krasu)–Károlyváros vasútvonal elkészültét követően. A kamara éppen ezért azt is szükségesnek tartotta, hogy a testület bel- és kültagjainak számát a törvényben előírt 32 helyett 40-ben állapítsa meg. Továbbá, hogy maga dönthesse

³¹ Jóllehet a végrehajtás joga még a pénzügyi és gazdasági kérdésekben is többnyire a horvát–szlavón–dalmát kormányt illette meg.

³² Zachár, 2004. 116.

³³ HR-DARI-7. 69. d. 1159. ált./1869.

³⁴ HR-DARI-7. 69. d. ad 1159. ált./1869.

³⁵ HR-DARI-7. 72. d. 1200. ált./1870.

³⁶ Legújabbban: Ordasi Ágnes: A faipar és fakereskedelem térformáló hatása a dualizmus kori Fiumében. *Századok*, 2023/1. 5–32.

el, hogy a külkerületekből az iparosok és a kereskedők milyen arányban kerüljenek be.³⁷ Természetesen a kamara finánciális kívánságokat is megfogalmazott, és kérte (esetleg kérelmezte), hogy a trieszti kamarához hasonlóan az egyenes adók után kivetett illetékeken kívül egyéb forrásokkal is kiegészíthesse a jövedelmét.³⁸ Azonban a testület 1871-es ügyrendjének egyik legvégső tervezete alapján sikertelenül, felvetéseiket a kormány nem méltányolta.³⁹

Bár Gorove válaszaira csak Cseh és a városatyák beadványaiból lehet következtetni, úgy tűnik, hogy a miniszter a várostyák igényeinek mérséklésére törekedett. Miniszter mértéktartását számos tényező indokolhatta, amelyek közt bizonyára komoly összbirodalmi érdekeket érintő kérdések is felmerülhettek. Jelesül a Katonai Határőrvidék polgárosításának kilátásba helyezése, a horvát közigazgatás átalakítása, a tengerparti adminisztráció megszervezése, a zágrábi és eszéki kamarák kerületeinek módosítása, valamint a zenggi testület felállítása, végül Fiume hovatarozásának dilemmája.⁴⁰

Az elmélyülő horvát–magyar konfliktusok miatt ez utóbbi kapcsán az uralkodó által 1870. július 28-án elrendelt fiumei provizórium lett a megoldás. Ennek értelmében Buccari városa és kerülete, valamint Fiume vármegye gyakorlatilag is Horvátország része lett, Fiume városa és kerülete (Cosala, Drevona és Plasse) pedig ideiglenes jelleggel – gyakorlatilag az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig – magyar közigazgatás alá került. Itt a magyar államhatalmat az akkor létrehozott Fiumei és Magyar–Horvát Tengerparti Királyi Kormányzóság, valamint az annak élén álló fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzó gyakorolta.⁴¹

Az államhatárok módosulásával járó közigazgatási átszervezés a fiumei kamarát közvetlenül érintette. A provizóriummal ugyanis megszűnt Cseh Ede királyi biztosi megbízatása,⁴² és a magyar kormány az Országgyűlés által hozott törvényeket Fiumére is kiterjeszthette. Így hamarosan az 1868. évi kamarai törvény is hatályba lépett a kikötővárosban.⁴³

³⁷ HR-DARI-7. 69. d. 1102. ált./1869.

³⁸ HR-DARI-7. 69. d. ad 1159. ált./1869.

³⁹ Camera di commercio. La Bilancia, 28. dicembre 1871.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 39. d. Spisi bb./1871.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 42. d. 95./1873.

⁴⁰ Az utolsó ülést 1869. december 21-én tartották. *Le deputazioni regnicolari nella Questione di Fiume negli anni 1868–1869 e 1883–1884*. Fiume: Emidio Mohovich, 1898.

⁴¹ HU-MNL-OL-K 26-1897-1854. (396. cs.).

⁴² HU-MNL-OL-K 26-1897-1854. (396. cs.).

⁴³ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 39. d. Spisi bb./1871.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 42. d. 95./1873.

Átfedések és rokoni szálak: a Kamara és a Rappresentanza kapcsolata

A kamara az 1868. évi VI. tc. alapján átdolgozott ügyrendjét Zichy József kormányzó 1871. november elsején hirdette ki,⁴⁴ melynek alapján 1871. december 28–29-én megtartották a választásokat.⁴⁵ Az eredmény nem hozott nagy változást. A kamara elnöke Casimiro Cosulich, a kereskedelmi osztály vezetője pedig Paolo Scarpa nagykereskedő maradt, miközben az ipari osztály élére Edgard Crafton Smith, a fiumei torpedógyár egyik tulajdonosa került. Az alakuló díszülést 1872. március 4-én,⁴⁶ az első érdemi gyűlést négy nappal később bonyolították le, melynek egyik legfontosabb pontjaként elhatározták, hogy a korábbi testület titkári irodájának hivatalnokait is megtartják.⁴⁷

Az ekkor megalakult kamara mégsem tekinthető az előző testület új jogalapra helyezett tökéletes másának. A különbség okai főleg a kamarai kerület határainak átszabására vezethetők vissza. Immáron ugyanis kizárólag azok a polgári jogait szabadon gyakorló kereskedők, iparosok, tengerészek (!), technikai fővezetők és részvénytársasági igazgatósági tagok vehettek részt a testület munkájában, akik Fiume városában vagy alközségeiben laktak, és legalább három éve ott folytatták hivatásukat.⁴⁸

A törvény előírásainak megfelelően a Magyar Királyság területén alkalmazott modell szerint módosult a testület szerkezeti felépítése és létszáma. Az addig kereskedők dominálta, több kisebb kereskedelmi és iparososztályra (minőségekre) osztott, 20 rendes és 10 helyettesből (póttagból)⁴⁹ álló kamarát ekkortól 16 iparos és 16 kereskedő alkotta.⁵⁰ A testület tagjait a kamara területén élő, tevékenységüket legalább egy éve űző kereskedők, iparosok, technikai fővezetők és részvénytársasági igazgatósági tagok egyenes úton választották meg öt évre.⁵¹

A módosult választási, választhatósági feltételek és a szervezet belső strukturális átalakításai a helyi gazdasági elitkörök pozícióit azonban nem veszélyeztették. Már csak azért sem, mert ők rendelkeztek kereskedelmi és ipari ügyek intézéséhez

⁴⁴ Crnković, 1994–1995.

⁴⁵ Camera di commercio ed industria. *La Bilancia*, 30. dicembre 1871., HR-DARI-7. 77. d. 16. ált./1872. (1872. 16. a. sz.)

⁴⁶ (Ered. sürg.) Fiume. *Pesti Napló*, 1872. március 5.

⁴⁷ HR-DARI-7. 77. d. 1872. 16. ált./1872.

⁴⁸ HR-DARI-7. 77. d. 924. ált./1872. (1872. 16. a. sz.)

⁴⁹ Az 1850. évi pátens a három évre választandó tagok számát 10–30 főben és feleannyi póttagban állapította meg. A tagok számának pontos meghatározását a kereskedelmi minisztériumra bízta. A rendelkezésre álló, 1855 és 1860 közötti almanachok áttekintéséből úgy tűnik, Fiume esetében ez 20 rendes és 15 póttagot jelentett. *Almanacco Fiumano per l'anno 1855–1859/60*. Fiume: Ercole Rezza Librajo-Editore, 1860. ill. *Almanacco Fiumano per l'anno 1857*. Fiume: Ercole Rezza Librajo-Editore, 1857. 39. *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, 1851–1896*, I. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1896. 23.

⁵⁰ 1868. évi VI. törvénycikk a kereskedelmi és iparkamarákról.

⁵¹ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 42. d. 95./1873; HR-DARI-7. 77. d. 924. ált./1872. (1872. 16. a. sz.)

szükséges vagyonnal, tudással, idővel és kapcsolatokkal. Ekképpen a kamara kereskedelmi osztályában továbbra is fellelhető Giovanni Corossacz nagyvállalkozó, Giovanni Purkardhofer szállító és bizományos, valamint Giovanni Francovich és Paolo Scarpa fa- és dongakereskedők vagy éppen báró Juraj Vranyczány nagybirtokos neve, míg az iparos szekcióból Benedetto Minach, Giovanni Gelletich és Giovanni Carina ház- és hajótulajdonosok tűnnek ki.⁵²

Hasonló következtetéseket lehet levonni az intergenerációs és családi kapcsolatokról is. A kamarai tagság nem ritkán apáról fiúra „öröklődött”, és gyakori jelenségként könyvelhető el, hogy a testületben első- és másodunokatestvérek vagy apósok és sógorok foglaltak helyett. A teljesség igénye nélkül az apa-fiú viszonyt illetően mindenekelőtt Casimiro és Luigi Filippo Cosulichót, Giovanni és Francesco Gilberto Corrosaczo, John és Robert Whiteheadet, Luigi és Andrea Ossoinackot, vagy éppen a helyi kötélgyárat vezető idősebb és fiatalabb Giovanni Sirolát lehet említeni. A második és harmadik esetet pedig Rudan–Gotthardi és a Cosulich, a Luppis és Vranyczány, Chersich és Mohovich, illetve a Whitehead és Smith családok összefonódásai példázzák.⁵³ A felsorolt kapcsolatok egyben az elit viszonylagos zártságát és kohézióját is mutatják. Igaz, a családi kötődések nem mindig jelentették a politikai és gazdasági nézetek egyezését, az egyének aktuális prioritásai, saját elképzelései pedig olykor a rokoni kapcsolatokkal járó esetleges elvárások, kötelezettségek elé kerülhettek.

A megállapítás politikai téren is érvényesnek tűnik. Nemcsak a régi és az új testület között figyelhető meg látványos személyi átfedés és rokoni összefonódás, de a kamara és a kikötőváros legfőbb autonóm szerve és politikai fóruma, a városi képviselőtestület között is. Persze ez nem meglepő, mivel az 1868. évi törvény és a kamara 1871-es ügyrendjének értelmében a Rappresentanza kötelessége volt a kamarai választók összeírása és a választóbizottság felállítása, valamint a bizottságok elnökének kijelölése. Ez utóbbi pozíciót rendszerint a Rappresentanza élén álló polgármester, a podestá töltötte be.⁵⁴

A két testület közti nagyfokú átfedés nem tekinthető újdonságnak. Jóllehet, hasonlóan a kamara 1871-es újjászervezéséhez, 1872-ben Fiume új státútumának elfogadásával a városi képviselőtestület is átalakult.⁵⁵ Ettől kezdődően a képviselőtestület tagjait a kikötőváros és alközségeinek területén élő és adózó, polgári jogait szabadon gyakorló, a magyar országgyűlési választói joggal rendelkező férfilakosság, valamint a hosszújaratú hajókapitányok és hadnagyok egyenes úton

⁵² HR-DARI-7. 77. d. 924. ált./1872. (1872. 16. a. sz.)

⁵³ Saját adatbázis alapján.

⁵⁴ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 39. d. Spisi bb./1871.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 42. d. 95./1873.

⁵⁵ *Elezioni le cessate rappresentanze*. 18–19. [Publikálatlan kéziratot jegyzetfüzet, sd.]; Un vecchio fiumano [Gelletich, Nicoló]: *L'Autonomia di Fiume*. Fiume: Emidio Mohovich, 1901. 42.; Stelli, Giovanni: *Storia di Fiume. Dalle origini ai giorni nostri*. Pordenone: Edizioni Biblioteca dell'Immagine, 2017.

nyilvánosan választották meg. Mindazonáltal a Rappresentanzába már csak azok kerülhettek be, akik a 24. életévüket betöltötték, és a község területén legalább két év óta megszakítás nélkül laktak és adóztak.⁵⁶

Fontos megemlíteni, hogy a státútum értelmében a Rappresentanza tagjainak magyar állampolgársággal és fiumei illetőséggel kellett rendelkezniük ahhoz, hogy a hat évre szóló képviselői mandátumukat viselhessék. Ilyen kitétel a kamaránál nem létezett. A honosság kérdéséről sem a kamara 1871. évi ügyrendje,⁵⁷ sem az 1868. évi törvény nem rendelkezett.⁵⁸ Ennek az volt az oka, hogy a központi kormány egy ilyen megszorítással lehetetlenné tette volna az olyan tőkeerős külföldi iparosok és kereskedők letelepedését, mint amilyenek a francia állampolgárságát megőrző Henrik Meynier, a fiumei papírgyár tulajdonosa, az élelmes olasz gabonakereskedő, Pompeo Moroni, vagy éppen a torpedóival világhírré szert tevő brit Robert Whitehead voltak.⁵⁹

A fiumei kamarát illetően az állampolgárság kérdésében némi elmozdulás 1914 tavaszától lett érzékelhető, mikor a testület élére elnökként a trieszti Carlo Conighi építészmérnök, alelnökként pedig a helyi hajógyár ura, a galíciai zsidó Josef Lazarus osztrák állampolgárok kerültek. Noha a megválasztásuk ellen nem merültek fel ellenérvek, a sajtó és a kormányzó is fontosnak tartotta, hogy állampolgárságukra és megbízhatóságukra részletesen kitérjen.⁶⁰ Országos szinten a folyamat újabb fázisa a világháború alatt jött el. 1916-ban a kereskedelemügyi miniszter rendeletileg megtiltotta, hogy a kamarákban külföldi állampolgárok tisztséget viseljenek, vagy azok munkájában részt vegyenek.⁶¹ A rendkívüli helyi viszonyokra való tekintettel a kereskedelemügyi miniszter Fiumével mégis kivételt tett. A kamara és Egan Lajos kormányzóhelyettes kérésére hozzájárult ahhoz, hogy az 1918 tavaszán megválasztott Franjo Duboković borkereskedő és (akkor már) Luigi Maroth fémkereskedő osztrák állampolgárságuk dacára ideiglenesen megtarthassák elnöki, illetve alelnöki tisztségüket.⁶²

Bár a Rappresentanzához hasonlóan a kamara ügykezelési nyelve is az olasz volt, és ott is az olasz nyelvű városatyák nevével fémjelzett helyi elíttek dominanciája érvényesült, megfelelő vagyoni, kompetencia és társadalmi támogatás birtokában a testületbe egyes, magukat nyíltan horvátnak valló nagykereskedők és iparosok, gyárosok is bekerülhettek. Közéjük tartoztak Milan Gremer szállító-bizományos, Milan Gorup és Juraj Vranyczány földbirtokosok, valamint Juraj Ruzić bőrgyáros,

⁵⁶ *Statuto della Libera città di Fiume e del suo distretto*. Fiume: Emidio Mohovich, 1872.

⁵⁷ HR-DARI-7. 77. d. 924. ált./1872. (16. a. sz.)

⁵⁸ Ellentétben az 1850. évi pátenssel, amely a kamarai tagságot osztrák állampolgársághoz kötötte.

⁵⁹ Saját adatbázis alapján.

⁶⁰ HR-DARI-7. 590. d. 1732. eln./1914. (1914. XXIII. 1. 12. a. sz.)

⁶¹ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 907./1918.

⁶² HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 907./1918.

Sušak község későbbi polgármestere, illetve a Dalmát Matica megalapítójának, a Dalmáciai Horvát Néppárt elnökének a fia, Franjo Duboković is.

Magyar származásúak viszont csak ritkán viseltek kamarai hivatalt. Ez az iparhoz és kereskedelemhez való viszonyulásukban, mérsékelt vagyoni helyzetükben, kezdetleges társadalmi integrációjukban leli magyarázatát. És természetesen abban, hogy a magyar állam nemzetépítő és nemzetiesítő törekvései is inkább a biztos, kiszámítható fizetéssel kecsegtető közhivatalok felé terelték őket. Persze, ahogy Brüll, Keglevich, Maderspach Sándor nagykereskedők, valamint Burger József asztalos és Fery Nándor bútorgyáros tanúsítják, kivételek azért akadtak.⁶³

A képviselőtestület tehát a foglalkozások, valamint az azok üzéséhez szükséges szakismeret és tudás tekintetében, a kamara pedig a tagok adminisztratív és etnikai hovatartozásának kérdésében bizonyult nyitottabbnak és heterogénebbnek. Ennek a két halmaznak a metszetébe azonban sokan akár évtizedeken és generációkon át belefértek. Sőt, miként a Compassok névjegyzékei tanúskodnak róla, az sem számított példa nélkülinek, hogy egyesek egyszerre a fiumei és a zenggi kamara testületébe is bekerültek. Juraj Ruziçot külsős tagként 1894-től, Giovanni Ferlan bútorgyárost és Giovanni Premrou fakereskedőt pedig belsősként 1883-ban, illetve 1897-től választották be a zenggi testületbe.⁶⁴

A fentebb taglalt átfedések három releváns jelenségre hívják fel a figyelmet. Először is arra, hogy bár a fiumei patríciusi rangot viselő városatyák létszáma megfogyatkozott a századfordulóra, az 1860-as, 1870-es években megkapaszkodó politikai, gazdasági és társadalmi elitsoportok tagjai jórészt megtartották és át is örökítették pozícióikat. Másodszor arra, hogy a testületek belterjessége és a családok közti összefonódások is jórészt megmaradtak. Harmadszor arra, hogy a városatyák és hozzátartozóik nemcsak viszonylag sikeresen alkalmazkodtak az aktuális rezsimek elvárásaihoz, de akár tevékenyen is részt vettek azok fenntartásában és működtetésében.

A helyi politikai, társadalmi és gazdasági elitkörök összefonódása már önmagában is stabil érdekközösséget sejtet a szervezetek tagjai között. Így szinte valamennyi, a kikötőváros egészét érintő nagyobb horderejű kérdésben a tagok számíthattak a másik intézmény támogatására. A két szervezet kooperálását tanúsítják közös küldöttségeik, illetve jegyzőkönyveik és felterjesztéseik. Ezek az együttműködések leginkább a kereskedelmi és ipari vonatkozású törvények megítélésében, a hajózási részvénytársaságokkal kötött szerződések, a vasút- és a kikötőépítési munkálatok és a raktárlétesítés dilemmái során jöttek létre. Igaz, ugyancsak megmutakoztak a vámtételek és a tarifák,⁶⁵ valamint az adónemek és -kulcsok meghatározásának nehézségei, a konzulátusok ügyei, vagy a helyi szempontból primer

⁶³ Saját adatbázis alapján.

⁶⁴ Mihók Sándor (szerk.): *Magyar Compass, II.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1883. és a Magyar Compass további vonatkozó évei.

⁶⁵ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 192. d. 1609./1918.

fontosságú fakereskedelmi üzletkötések gondjai és az olasz nyelvhasználat érvényesülése akadályainak tárgyalásai alkalmával is.⁶⁶

A két testület, és azon belül az egyes tagok közti főbb törésvonalak nem az általános érdekek képviseletében nyilvánultak meg, hanem a forrásokhoz való hozzájutás mértékében és a hatalomból való részesedés egyénileg eltérő, az adott körülmények kínálta szituatív lehetőségeiben. Mindez a városatyák a helyi és a központi kormányzattal való együttműködési hajlandóságának fokát is befolyásolta. A jelenség nem számít fiumei sajátosságnak, és ahogy Cieger András a vármegyék pénzügyi autonómiáit vizsgáló munkáiban igazolja, a közigazgatási szervek számára a források származásánál fajsúlyosabb kérdést jelentett azok felhasználásának, szétosztásának problémája. Más szóval, a különböző csatornákból származó eltérő típusú források feletti döntés kritériumainak meghatározása és alkalmazása. Ez csaknem valamennyi önkormányzati feladatot ellátó testület autonómiájának lényegét érintette.⁶⁷

Éppen ezért, ahogy nőtt a fiumei városatyáknak a központosító állammal szembeni csalódottsága, úgy polarizálódtak az elitcsoportok, ami a két testület fokozatos eltávolodását és rivalizálását is maga után vonta. Ebben nyilván a generációváltás és a foglalkozásszerkezet módosulása is közrejátszott. Jelesül, hogy az állam bürokratizálódásával és modernizációjával párhuzamosan a hivatali és értelmiségi állások mind csábítóbbá váltak. Illetve a tény, hogy a városatyák egyre nehezebben tudtak az állami monopóliumokat élvező részvénytársaságokkal versenyezni, és így egzisztenciájukat fenntartani. Emellett azzal is realitásként kell számolni, hogy többeknek nem mindig érte meg mindkét testület munkájában részt venni. Az ugyanis jelentős időt és energiát igényelt, ami az államhatalom helyi térfoglalásával nem feltétlenül térült meg. Többek közt azért sem, mert az esetleges politikai botrányokban az egyének kompromitálódhattak, és ezzel érdekérvényesítési kompetenciáik is csökkenhettek.

A két testületbe való bekerülés eltérő feltételei és szerepe lehetőséget teremtett a taktikázásra és testületi tagságok váltogatására. Noha a képviselőtestületi tagság csaknem az egész korszakban nagyobb presztízst, szélesebb mozgásteret, erősebb érdekérvényesítési fórumot jelentett, a kamarai mégis stabilabbnak bizonyult. Hiszen amíg a kamara létezését egy uralkodó által szentesített törvény garantálta, addig a Rappresentanzáét „csak” a jogalkotási hierarchia alsóbb fokán álló városi státútum írta elő.⁶⁸ Ráadásul, a kamarát egyébként is csak kimondottan indokolt esetben lehetett felosztatni, mivel szaktevékenységénél fogva tartós nélkülözése komoly társadalmi és közgazdasági problémákat okozhatott volna. A Rappresentanza viszont sem szerepét, sem funkcióját tekintve nem volt pótolhatatlan: jog- és hatáskörét egy állami intézmény, akár a kormányzó is gyakorolhatta.

⁶⁶ Ordasi, 2023.

⁶⁷ Cieger, 2004.

⁶⁸ *Statuto*, 1872.

Válság a kamarában, kamara a válságban

A balkáni háborúk kitörése nyomán elrendelt rendkívüli állapot újabb kihívások elé állította a testületet. A háborús veszélyre hivatkozás ugyanis erős jogalapot teremtett a kormánynak arra, hogy Fiumében is nagyfokú központosítást hajtson végre, ám Fiume autonóm jogai miatt ez továbbra sem ment egyszerűen. A hatalmi expanzió egyik lehetséges útja a kulcsfontosságú testületek személyi összetételének befolyásolása volt. Azaz az együttműködésre hajlamos városatyák megtalálása és motiválása, valamint az eleve kormányhű emberek kulcspozícióba juttatása. Mindazonáltal ez nem mindig valósulhatott meg, és egyébként is számos rizikófaktort rejtett magában, amiért célszerűbbnek bizonyult egy, a városival párhuzamos állami intézményi hálózat kialakítása. Az állam mindenekelőtt a kulturális, gazdasági és közbiztonsági szerveket vette célba, amelyek felett az 1872. évi státútum értelmében a Rappresentanza gyakorolta a felügyeletet. Természetesen az állami beavatkozások elleni képviselőtestületi tiltakozások egyetlen esetben sem maradtak el.⁶⁹

Így történt ez 1913-ban is, mikor a határrendőrségről, illetve a Magyar Királyság területén tartózkodó idegenekről szóló törvények Fiumében is hatályba léptek, és az időközben olasz állampolgárrá váló Icilio Baccichot, az egykori népszerű alpolgármestert kiutasították a városból.⁷⁰ A közhangulatról sokat elmond, hogy még a kormányzó által kreált Lega Autonoma nevű helyi párthoz tartozó városatyák is visszaadták mandátumukat.⁷¹

A távozók között volt Francesco Vio podestá is, akinek lemondását az Autonóm Párt felől érkező mind intenzívebb kirohanások készítették elő. Viót a *La Voce del Popolo* című napilap Wickenburg kormányzó kiszolgálásával, a köz- és a városi érdekek elárulásával, önös céljainak előtérbe helyezésével gyanúsították. 1913 őszétől az orgánum egyik kiemelt témájának számított a podestá hanyagnak tartott pénzkezelése,⁷² valamint Wickenburggal való, „barátságának” csúfolt kollaborálásának bemutatása. Az egyik legtöbbet hangoztatott vádként azt emlegették fel,

⁶⁹ Ancora la riorganizzazione degli uffici comunali. *La Voce del Popolo*, 6. novembre 1913.; Lo scioglimento della „Banda civica”. *La Voce del Popolo*, 2. dicembre 1913; Chi sono i nuovi riorganizzatori della Banda Civica. *La Voce del Popolo*, 7. dicembre 1913.

⁷⁰ A témáról részletesebben: Ordasi, Ágnes: Borderline Syndrome in Fiume: The Clash of Local and Imperial Interests. *Hungarian Historical Review*, 2022/2. 387–421.

⁷¹ Una seduta storica della Rappresentanza municipale. *La Voce del Popolo*, 14. giugno 1913; Le dimissioni della Delegazione municipale. *La Voce del Popolo*, 1. luglio 1913.; Ordasi Ágnes: Áldozat vagy sem? A fiumei autonómia kérdése F. G. Corossacz polgármestersége idején (1914–1915). *Urbs*, 2017. 145–167.

⁷² Un'intervista. *La Voce di Popolo*, 18. novembre 1913; Francesco Vio vorrebbe lavarsene la mani. *La Voce del Popolo*, 20. novembre 1913.

hogy a város vagyonából tisztos illetményt élvező podestá a kormányzó közbenjárásával igyekezett fiának ingyenes helyet szerezni a haditengerészeti akadémián.⁷³

Egyelőre nem tudni, hogy a hírek mennyire feleltek meg a valóságnak, de az kétségtelen, hogy a Rappresentanza és a polgármester lemondásával a municipális válság újabb szakaszába lépett. Azzal ugyanis, hogy a miniszterelnök a kormányzóra ruházta az események hatására működésképtelenné váló testület valamennyi jogkörét, Wickenburg szinte korlátlan urává vált a városnak, és meg is kezdte a községi adminisztráció átszervezését.⁷⁴ Jelzésértékű, hogy a városatyák az intézmények átvilágításával párhuzamosan egymás után mondtak le állásaikról és a bizottságokban betöltött pozícióikról.⁷⁵

1913 novemberében az átszervezési hullám a városi fogyasztási adóhivatalt is elérte. Bár a helyi olasz nyelvű sajtó az intézmény szilárdságáról és tisztaságáról cikkezett,⁷⁶ alig két héttel később Wickenburg kiküldöttjei egy több milliós adócsalást és egy évtizedek óta tartó visszaélést lepleztek le.⁷⁷ Ezzel egy időben a pincérek és vendéglősök a kormányzóhoz petíciót terjesztettek be, amiben az adóhivatal túlkapasáira és jogtalan megsarcolásukra hívták fel a figyelmet. Elgondolkodtató, hogy a kamara – mint a kereskedők és iparosok hivatalos érdekvédelmi szervezete, valamint mint a városi tanács által kiszabott adók meghatározásában kompetens testület, de különösen mint a saját fenntartását is az (egyenes) adók után illetékből fenntartó jogi entitás – akkor még egyik ügyben sem szólalt fel. A kamara az „igazságtalanságok” elleni megmozdulásra csak 1914 elején szánta el magát. Egészen pontosan akkor, amikor a már átszervezett adóhivatal a borkereskedőkre (és több beltágjukra) kívánt újabb adókat kivetni.⁷⁸

Az események kronologikus sorrendjéből, valamint a kamara jegyzőkönyveiből kitűnik, hogy a rendkívüli állapotok országos elrendelésének periódusa egybeesett azzal az időszakkal, amikor a Lega Autonomát támogató kamarai tagok elkezdték távol tartani magukat a testület rendes üléseitől. Példának okáért így tett

⁷³ Il momento politico-morale che il governo ha eretto al suo fedele Francesco Vio. *La Voce del Popolo*, 24. ottobre 1913.; Il figlio di un povero divolo. *La Voce del Popolo*, 14. dicembre 1913.; I servizi dell'amico. *La Voce del Popolo*, 17. dicembre 1913.

⁷⁴ Una lettera del governatore ai dirigente magistratuale. Due mesi di tempo per riformare da cima a fondo l'amministrazione civica! *Il Popolo*, 25. ottobre 1913.

⁷⁵ Un doveroso atto di dignità. *La Voce del Popolo*, 28. ottobre 1913.; Le dimissioni delle commissioni municipali. *La Voce del Popolo*, 4. novembre 1913.

⁷⁶ Un consiglio cortese al signor Commissario. *La Voce del Popolo*, 29. ottobre 1913.; S'inizia la riforma delle aziende municipali. Giunge a Fiume l'incaricato del Ministero – Il direttore dei civici Dazi sospeso dall'ufficio. *Il Popolo*, 5. novembre 1913.

⁷⁷ HR-DARI-7. 655. d. 4909. ált./1916. (1916. II. 1. 17. a. sz.); L'arresto di un impiegato ai civici dazi per maversazioni. *La Bilancia*, 13. novembre 1913; A fiumei adósikkasztás. *Világ*, 1913. november 16.

⁷⁸ *Per una seduta straordinaria della Camera di commercio*. 24. gennaio 1914.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 174. d. 1087./1914.

Josef Lazarus, Luigi Nicolich és Andrea Ossoinack, illetve épp ekkor halmozódtak fel Celso Rudan dolgai, és betegedett meg Dankl Zsigmond alelnök is.⁷⁹

Mindez két fajsúlyos következményt vont maga után: kérdésessé vált a kamara határozatképessége, illetve feltűnően megnőtt az Autonóm Párt híveinek a számaránya a testületben. Az 1913. november 26-án megtartott utolsó rendes ülésen Adolfo Gotthardi titkáron és a fogalmazó Ferdinando Kastelen kívül csupán 11 tag jelent meg. Közülük legalább heten már ekkor az Autonóm Párt szimpatizánsai közé tartoztak, mások pedig később váltak azzá. Pontosán egy hónappal ezután adta be az elnökség a lemondását.⁸⁰

Valószínűsíthető, hogy Gotthardi a kereskedelemügyi miniszternek írt 1914. január 5-i levelében ezért javasolta, hogy az 1868. évi törvény 22. §-a értelmében zárják ki a kamarai kötelezettségüket legalább fél éve elhanyagoló tagokat, mert így kívánta az Autonóm Párt dominanciáját biztosítani.⁸¹ Hiába. A miniszter nem járult hozzá a kizárásokhoz,⁸² miért is a kamara következő, 1914. február 27-én lebonyolított ülésén a mérsékeltebb álláspontot követő városatyák szintén részt vettek. Jelenlétük a megválasztott elnökség összetételében is leképeződött. Bár Carlo Conighi személyében egy autonóm párti városatya ülhetett az elnöki székbe, a két alelnök, Giovanni Minach és Josip Lazarus már a kormányzó támogatói közé tartoztak.⁸³

A kamarai válság⁸⁴ ezzel látszólagosan megoldódott, ám nem a municipális krízis. A másnap megtartott képviselőtestületi választás az Autonóm Párt szinte teljes győzelmével ért véget, és a testületbe került városatyák közül sokan a kamarában is mandátumot viseltek. Közük volt Francesco Gilberto Corossacz, Mario Mohovich és Adolfo Gotthardi is, akik mindent megtettek, hogy az Autonóm Párt vezérért, Riccardo Zanellát, Wickenburg egyik legnagyobb politikai ellenfelét juttassák polgármesterként a város élére. Az, hogy az uralkodó Zanella helyett végül Corossacz podestává választását szentesítette, az kizárólag a kormányzó és Tisza István miniszterelnök személyes közbenjárásának eredménye.⁸⁵

Gödörből vödörbe

A világháború kitörése nagyarányú átalakulásokat idézett elő a fiumei kamara életében, ami egyszerre vezetett lehetőségeinek beszűküléséhez és felelősségének,

⁷⁹ HR-DARI-7. 590. d. 384. ált./1914. (1914. XXIII. 1. 12. a. sz.)

⁸⁰ Celso már október 24-én benyújtotta a lemondását. HR-DARI-179. 3. 1. 2. 173. d. 8982.a./1913.

⁸¹ HR-DARI-7. 590. d. 384. ált./1914. (1914. XXIII. 1. 12. a. sz.)

⁸² HR-DARI-7. 590. d. 1271. ált./1914. (1914. XXIII. 1. 12. a. sz.)

⁸³ HR-DARI-7. 590. d. 1732. ált./1914. (1914. XXIII. 1. 12. a. sz.)

⁸⁴ Un po' di crisi e alcuni dimissioni alla Camera di Commercio. *Il Popolo*, 6. gennaio, 1914.

⁸⁵ Erről részletesebben: Ordasi, 2017.

kötelezettségeinek megnövekedéséhez. Azt, hogy nemcsak egy elszigetelt helyi jelenségről van szó, alátámasztják a Kassai, valamint a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara felterjesztései és memorandumai.⁸⁶

A kamarák feladatainak jelentős része a hétköznapi élet megváltozott igényeiből, más részük pedig az általános és kötelező érvényű újabb miniszteri rendeletekből következett. A kötelezettségek azonban ekkor már nem a kereskedelem és az ipar fejlesztését, a gyarapodást célozták, hanem a társadalom egybentartására és a gazdaság működőképességének megőrzésére irányultak. A kamarai teendők homlokterébe mindenekelőtt a „kisemberek” egzisztenciális stabilitása került. Ez elsősorban az alapvető fogyasztási cikkek (élelmiszer, tüzelőanyag, ruhanemű, gyógyszer) beszerzésében és elosztásában, a pénzügyi támogatások meghatározásában és odaítélésében, illetve a munka folytonosságának fenntartásában mutatkozott meg.⁸⁷ Fő feladatuk tehát a létbiztonság, a legelemibb szükségletek garantálása lett.⁸⁸ A rendkívüli helyzetben megfogalmazott elvárások teljesítése viszont újabb tárgyi és személyi ismereteket, valamint a társadalommal való még intenzívebb kapcsolattartást, a kamarai hatáskör kitérítését igényelte.⁸⁹ Kérdésként merül fel azonban, jelentette-e vajon a hatáskör bővülése az autonómia kiszélesedését és lehetőségeik gyarapodását is?

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarára fókuszáló korabeli és a kortárs szakirodalom kimondatlanul is hajlik az igenlő válasz elfogadására. Ugyanakkor a fővárosi kamara már a felállítása pillanatától központi szerepet töltött be, és jóval erősebb érdekérvényesítő kompetenciákkal rendelkezett a vidéki testvérintézményekhez képest. Az aránytalanságokra, a főváros dominanciájára a vidékiek rendszeresen felhívták a figyelmet. Példának okáért így tett Gotthardi is, mikor a Kamarai Titkárok Közös Értekeztetén követelte, hogy „történjék gondoskodás, hogy a vidék a fővárossal szemben ne szenvedjen a szétosztásnál hátrányt”.⁹⁰ Igaz, a fiumei testület helyzetét árnyalja, hogy a vidéki kamarákhoz képest viszonylag tágas mozgástérrel rendelkezett a kikötőváros kiemelt nemzetgazdasági és nemzetpolitikai szerepéből adódóan.

Mindazonáltal a fiumei kamara működését már a háború kitörése előtt is számos külső tényező nehezítette. A válság főleg az élelmiszer, a tüzelőanyag és

⁸⁶ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1266./1918.; *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése a világháború első évében. 1914/1915.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1915; *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése a világháború második évében. 1915/1916.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1917.; *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése a világháború harmadik évében. 1917/1918.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1918.

⁸⁷ Erre vonatkozóan lásd HR-DARI-179. vonatkozó évekből származó iratait, illetve például: La seduta confidenziale della Camera di Commercio. *La Bilancia*, 2. ottobre 1914.

⁸⁸ *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése*, 1915; Szávay, 1927.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1261./1918.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1408./1918.

⁸⁹ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1266./1918.; Szávay, 1927. 481–488.

⁹⁰ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 192. d. 1507./1918.

a textilneműek forgalmát és fogyasztását sújtotta. A tej, cukor, hús már a mozgósítás előtt hiánycikké vált, a halászatot pedig előbb korlátozták, majd a tengeri hadműveletek miatt tiltották. A legfőbb gondot a kisiparosok, vállalkozók nyersanyaggal (talpbőr, céna, len, kender, ipari só, erőtakarmány), valamint a lakosság szénnel, zsírral, szappannal, pamuttal és gabonával való ellátása jelentette.⁹¹ A helyi viszonyokat jól szemlélteti, hogy a város lakossága már 1914 júliusában nyílt levélben fordult a podestához az uzsora visszaszorítása, az élelmiszerhiány és az élelmiszerek titkos felhalmozásának megszüntetése, valamint az árviszonyok normalizálása érdekében.⁹²

A szükség és a hiány támasztotta kihívások leküzdése, valamint az újabb források feltárásának és biztosításának a feladata a képviselőtestületen kívül a kamarára hárult. Már csak azért is, mivel a kamara tagjai hivatalból minden olyan helyi és országos szervezetben részt vettek, amelyek az egyes termékek beszerzését, szállítását, elosztását, valamint az árak meghatározását tárgyalták. A kamara tagjainak szintén nagy szerepük volt egyes országos pénzbeli segélyek odaítélésében,⁹³ és nem ritkán saját kezdeményezésükre folyamodtak újabb támogatásokért a miniszterekhez, társintézményeikhez, esetleg bizonyos karitatív egyesületekhez.

A kamarai tagság jelentőségét fokozta, hogy a tagok közül többen a Rappresentanzában is nagy befolyással rendelkeztek és fontos kulespozíciókat töltöttek be. Például Carlo Conighi az építészügyi testületben, Matteo Dumicich műlakatos, Luigi Maroth fémkereskedő, Ignazio Krieger gyümölcskereskedő a Községi Takarékpénztárban, Gotthardi a Civici Dazi és a város pénzügyeit kezelő bizottságban foglalt helyet, Corossacz pedig szinte valamennyi albizottságban képviseltette magát.⁹⁴ Ez nem meglepő, mivel az 1872. évi városi statútum kimondottan széles hatáskört biztosított a fiumei polgármesternek. Jóllehet a község költségvetési előirányzatának megszerkesztését, a közigazgatás közegeinek felállítását, valamint a város vagyonának gazdasági és pénzügyi kezelését és felügyeletét kizárólag a városi képviselőtestülettel együtt végezhetette.⁹⁵

A podestá és a képviselőtestület szoros szimbiózisán fokozatosan lazítottak az élelmézzel kapcsolatos miniszteri szabályozások. Ezek közül a búza, rozs, árpa és kukorica, valamint az ezekből előállított lisztek legmagasabb árának meghatározásáról szóló különleges felhatalmazás, illetve az 8682/1914. M.E. rendelet bírt igazán nagy jelentőséggel. A kormányzat ugyanis az ármegállapító bizottság

⁹¹ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 131./1918; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1406./1918; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1371./1918; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 1800./1918; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 1805./1918; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 192. d. 1698./1989.

⁹² Ordasi, 2017.

⁹³ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 46./1918.

⁹⁴ Il Consiglio municipale elegge le commissioni. *Il Popolo*, 4. aprile 1914.

⁹⁵ *Statuto*, 1872.

feladatait a polgármester által vezetett, ám a saját felügyelete alá tartozó (szűkebb) speciális tanácsra bízta Fiumében és a fővárosban.⁹⁶

Az állam tehát közvetlenül az ellenőrzése alá vonta a helyi piaci folyamatokat, hogy azokat az érdekeinek megfelelően alakíthassa. Ennek ismeretében érthetővé válik, hogy a polgármester miért halogatta a minisztériumi körrendeletek kihirdetését, és miért nem intézkedett az élelmiszerárak szabályozása kérdésében. Továbbá magyarázatot nyer, hogy a helyi kormánypárti lapok miért vádolták azzal a podestát, hogy enged a kamara és a Rappresentanza akaratának, és kiszolgálja a nagyvállalkozók és nagykereskedők érdekeit.⁹⁷

A képviselőtestület és a polgármester viszonyában a fordulat akkor következett be, amikor Corossacz a háborgó közhangulat és Wickenburg nyomásgyakorlása, valamint némi anyagi, formális és informális kompenzáció⁹⁸ hatására végül kénytelen-kelletlen hozzájárult a kormányzó terveihez.

Előbb csak szabad kezet adott Edoardo Springhettinek, a kormányzó által kijelölt vásárbiztosnak a kereskedők visszaéléseinek leleplezésére,⁹⁹ később pedig már maga kezdeményezte a többi városatyá megkerülését. Példának okáért Budapestről és Olaszországból harminc vagon lisztet rendelt, majd szenet és rizst osztott szét a lakosság között a Rappresentanza tudta és beleegyezése nélkül. A városatyák természetesen felháborodottan tiltakoztak Corossacz intézkedései ellen, és kimondták, hogy meghallgatási és véleményformálási joguk mellőzésével a polgármester megsértette a fiumei autonómiát és elárulta a közérdeket.¹⁰⁰

Corossaczt legélesebben Gotthardi és unokatestvére, Dino Rudan támadta, akik még a bizalmatlanság megszavazását is véghez vitték ellene a Rappresentanzában. Noha Rudan indítékai egyelőre nem ismertek, Gotthardinál feltételezhetően több ok is közrejátszott a polgármester megbuktatási kísérletében. Először is az, hogy Corossacz nemcsak beletörődött a városi fogyasztási adóhivatal átszervezésébe, de tevékeny segítséget nyújtott a kormányzónak abban is, hogy az általa kidolgozott új szabályrendeletet (Normativa) megvétőzhassa,¹⁰¹ a hivatal vezetését

⁹⁶ A m. kir. minisztérium 1914. évi 8.682. M.E. számú rendelete, a búzáért, rozsért, árpaért és tengeriért, úgyszintén az ezekből előállított lisztért, valamint a burgonya- és rizslisztért követelhető legmagasabb árak megállapításáról. MRT 1914. 321.

⁹⁷ Le relazioni fra il Comune e la Camera di Commercio. *La Bilancia*, 21. novembre 1914.

⁹⁸ A hajótársaságok szerződése. *A Tengerpart*, 1914. június 27.; A tengerhajózási vállalatok tőkésütséglete. *A Tengerpart*, 1914. február 13.; HU-MNL-OL-K 467. Miniszterelnökök főhivatalos iratai. 17. cs. 75./főhivatalos. 1916.

⁹⁹ Védik a közönséget az élelmiszeruzsorások ellen. *A Tengerpart*, 1914. augusztus 11.; Egy vásárbiztos megrendszabályozása. *A Tengerpart*, 1915. március 9.; Springhet vásárbiztost visszahelyezték. *A Tengerpart*, 1915. április 9.

¹⁰⁰ Perché non parliamo della crisi municipale. *La Bilancia*, 21. gennaio 1915.; La nuova fase della crisi municipale. *La Bilancia*, 28. aprile 1915.; A rappresentanza ülése. *A Tengerpart*, 1915. április 29.

¹⁰¹ HR-DARI-7. 48. d. 424. eln./1915.

pedig személyes riválisára, Vittorio Meichsnerre bízta.¹⁰² Hogy nem csupán egy átlagos politikai konfliktus húzódott a háttérben, jelzi, hogy a kormánypárti olasz nyelvű sajtó és Wickenburg levelei egyaránt fontosnak tartották megjegyezni, hogy Gotthardi nem csak egy egyszerű városatyja, hanem egyben a kamara titkára.¹⁰³

Másodszor, Corossacz és Gotthardi konfliktusát mélyítette, hogy a podestá a hadiállapotra hivatkozva még 1914 novemberében kezdeményezte az 1868:VI. tc. értelmében ötévente megtartandó kamarai választások elhalasztását. Corossacz azzal érvelt, hogy a tisztújítás nem lenne szerencsés, mert „a választásra jogosultak nagy része be van vonulva és így választói jogát nem gyakorolhatná; azonkívül nincsen meg azon nyugaltság, mely választások megejtésére kívánatos”.¹⁰⁴ A polgármester indoklását a testület és a kormányzó is elfogadta, így a kereskedelemügyi miniszter hozzájárult ahhoz, hogy a választásokat alkalmasabb időpontra halasszák el.¹⁰⁵ Sőt, azt is engedélyezte, hogy azon kamarai tagok, akiknek a mandátuma 1914. december 15-én lejárt volna, tisztjükben megmaradhassanak.¹⁰⁶ Megjegyzendő, hogy bár a plenáris üléseken csak elvétve jelentek meg, az 1909-ben megtartott választás eredményeként a kamarában hivatalosan még mindig a mérsékeltbb városatyák voltak többségben.

Ellenkező előjelű, ám hasonló logika állt a Rappresentanza 1915. évi megújítása mögött. Corossacz az újabb municipális válság közepén készségesen együttműködött a kormányzóval, hogy az ismételten diszfunkcionálissá váló testületet feloszlassák, és az újabb választásokat kiírják. A podestá eljárását különösen Gotthardi kifogásolta. Ez alkalommal ő volt az, aki a behívott és fronton harcoló választók nagy számára hivatkozva a községi választások elhalasztását, vagy legalább a katonai szolgálatot teljesítők választási jogának biztosítását követelte. Gotthardi jól tudta, hogy az adott körülmények közt megalakuló Rappresentanzába az Autonóm Párt tagjait helyett a kormányzó saját emberei fognak kerülni. Ezért, amikor kiderült, hogy a választások mindenféleképpen meg lesznek tartva, egy külön választói listát állított össze, amelyből a mérsékeltbb és a magyar képviselőjelölteket gondosan kiszortírozta.¹⁰⁷

¹⁰² Változások a városi tanácsnál. *A Tengerpart*, 1917. december 14.

¹⁰³ HR-DARI-7. 50. d. 1133. eln./1915.; Di un'accusa dell'on. Gotthardi al Magistrato civico. *La Bilancia*, 12. maggio 1914.

¹⁰⁴ HR-DARI-7. 590. d. 7934. eln./1914. (1914. XXIII. 1. 12. a. sz.)

¹⁰⁵ Az újabb választásra a vizsgált korszakban már nem került sor.

¹⁰⁶ HR-DARI-7. 590. d. 7934. eln./1914. (1914. XXIII. 1. 12. a. sz.)

¹⁰⁷ HR-DARI-7. 50. d. 1133. eln./1915.

Az emberi erőforrások

Gotthardi félelmei beigazolódtek: az 1915. július 25-én megválasztott új képviselőtestületbe valóban feltűnő arányban kerültek be a kormányzó direktíváit követni kész városatyák. A testület összetételének befolyásolására Wickenburgnak a háborús helyzet, valamint a választók szelektálása teremtette meg ezt a lehetőséget. Vagyis az, hogy bár tekintettel a köznyugalom megőrzésére, valamint Olaszország hadba lépésére a kormányzó és a belügyminiszter hozzájárultak ahhoz, hogy a katonai szolgálatot teljesítők is gyakorolhassák szavazati jogukat, a választásokat csak azután tartották meg, hogy a politikai okokból különösen inkriminált 19. gyalogezredet elvezényelték, és problémásnak ítélt egyéneket eltávolították a városból.¹⁰⁸ A közállapotokról sokat elmond, hogy az Autonóm Párt vezérének, Riccardo Zanellának a frontra küldését Wickenburg személyesen járta ki Tisza István miniszterelnöknél.¹⁰⁹

A lakosság/szavazók megrostálása a kamara számára sem lehetett érdektelen, mivel az intézkedések leginkább a munkaképes felnőtt férfilakosságot érintették. Márpedig a testület egyik legfontosabb feladata éppen a munka folytonosságának biztosítása volt, ezért a kamara a város humánerőforrása feletti ügyekben mindig is beleszólási joggal rendelkezett. Többek közt ellátták el az üzletek és vállalkozások szakvéleményezését, valamint ők döntöttek a kereskedelmi utazók, a kereskedelmi és iparigazolványok, és a szállítási engedélyek kiállításáról is. A kamara ezen kötelessége kivételesen nagy felelősséget jelentett, mert az engedélyek alapvető egzisztenciális kérdésekkel kapcsolódtak össze, és egy-egy kiállított szakvéleménynek még az ország határain túl is hatása lehetett.¹¹⁰

A kamara érintettségéhez és növekvő felelősségéhez hozzájárult, hogy a háború során mind nehezebbé vált a boltok és üzemek vezetésére képes helyettest találni, valamint megbízható alkalmazotról, kompetens szaksegéderőről gondoskodni. Ezt igazolja Neumann Jenőnének a kamarán keresztül a kereskedelemügyi miniszternek, valamint Maria Lillichnek a Magyar Pamutközponthoz betejesztett olasz nyelvű segélykérelme. Neumanné azért kérvényezte hadikórházban fekvő férje felmentését, hogy a tönk szélére jutott üzletének ügyeit rendezhesse,¹¹¹ Lillich pedig áru rekvirálásán kívül arról panaszkodott, hogy férje katonai behívásával nincs ki a boltját vezesse, és róla, valamint három fiáról gondoskodjon.¹¹²

¹⁰⁸ HR-DARI-7. 52. d. 1676. eln./1915.

¹⁰⁹ HR-DARI-7. 45. d. 502. eln./1914.

¹¹⁰ A kiállított engedélyek 1915 és 1918 közötti ügyforgalmáról l. HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 2187./1918.

¹¹¹ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 2224./1918.

¹¹² HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1228./1918.

A probléma nemcsak a kisebb egzisztenciákat sújtotta, hanem a gyógyszerészeket,¹¹³ valamint az évtizedek óta sikerrel működő nagyvállalatokat is. Ezt támasztják alá ifj. Giovanni Minach fakereskedő és Benvenuto Vezzil élelmiszer-nagykereskedő és egyben kamarai tagok vállalkozásainak kálváriái. Tudniillik a tulajdonos elhunyt, illetve hadba vonulása következtében még nekik is kihívást jelentett az utódlásról gondoskodni.¹¹⁴

A kamarai dokumentumoknak különös súlyt adott, hogy egy-egy „közérdekből feltétlenül szükségesnek” és/vagy „nélkülözhetetlennek és pótolhatatlannak” ítélt tevékenység fenntartásával lehetőség adódott mentesülni a katonai szolgálat alól.¹¹⁵ Az engedélyezésekkel és véleményezésekkel egy újabb eszköz került a kamara kezébe a szelektálásra. Azaz, hogy a gazdaság és közérdek „sáncai” mögé bújva egyes iparosoktól és kereskedőktől megszabadulhassanak, illetve hogy másokat megoltalmazhassanak, vagy akár előnyökhöz juttassanak. Annál is inkább, mert idővel a kereskedelemügyi miniszter még a katonai felmentéseket és a szabadságolásokat, valamint a karpaszományviselési jog engedélyezése iránti kérvények elbírálásához szükséges vélemény kiállítását is a kamarákra bízta.¹¹⁶

A kamara hatásköre tehát fokozatosan kitágult, és szerepe a háború alatt társadalmi, gazdasági és politikai szempontból is felértékelődött. Igaz, ezzel egyben adminisztratív kötelességei, leterheltsége és saját munkaerőigénye szintén megtöbbszörözödték,¹¹⁷ miközben a világháború hatásai, valamint a kormány intenciói alól a testület nem tudta kivonni magát.¹¹⁸ Ahogy Ferdinando Kastelnek és Giovanni Rusiáknak, a titkári hivatal fogalmazóinak a katonai behívásai mutatják,¹¹⁹ a hadkötelesség alól a kamara tagjai sem mentesültek. Sőt, egyesek még az internálást sem kerülhették el.¹²⁰ Köztük említhető a kamara elnöke, Carlo Conighi, akit egyre nyíltabb irredenta nézetei miatt szállítottak Kiskunhalasra.¹²¹

A kamara egyetlen tagja, aki pozíciójánál fogva elvileg némi védeltséget élvezett, az a testület mindennapi érdemi munkáját ellátó, az ügymenet folytonosságáért

¹¹³ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 190. d. 130./1918.

¹¹⁴ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 2396./1918.; HR-DARI-7. 53. d. 1945./1915.

¹¹⁵ *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése*, 1915.

¹¹⁶ *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése*, 1915. 97–101.; HR-DARI-7. 61. d. 66. eln./1918.

¹¹⁷ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 190. d. 565./1918.

¹¹⁸ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1266./1918; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 1302./1918; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 192. d. 2178./1918; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 192. d. 2269./1918.

¹¹⁹ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 2702./1918; Una seduta confidenziale alla Camera di Commercio. *La Bilancia*, 1. ottobre 1914.

¹²⁰ HR-DARI-7. 52. d. 1676. eln./1915.

¹²¹ Varutti, Elío: *Sembra la pace in avvicinamento. Diario dell'artigliere austriaco Carlo Conighi e le cartoline postali del bancario Dante Malusa, internato a Tapiosüly da Fiume nel 1915–1918*. In: Anziutti, Alfio – Fragiacomio, Chiara – Martina, Giancarlo – Polo, Erminio – Varutti, Elío: *Un doul a mi strinzeva il cour*. Tolmezzo: Coordinamento Circoli Culturali della Carnia, 1997.

felelős titkár volt.¹²² Gotthardi története azonban azt példázza, hogy a hallgatóságos védeltséget el is lehetett veszíteni, és a honvédelmi miniszter – akár éppen a köz érdekére hivatkozva – revideálhatta az álláspontját. Gotthardi felmentésének visszavonását Wickenburg indítványozta a kereskedelemügyi miniszteren keresztül, mert a városatyá egyre nyíltabban használta fel titkári hivatalát a kormánypárti(bb) testületi tagok ellen. Gotthardi előbb a híres Ossoinack Luigi Mechanikai Faipar iRészvénytársaság alkalmazottjaitól tagadta meg a katonai szolgálat alóli felmentésre vonatkozó kérvényeik véleményezését, majd sem az Első Tengerparti Gőzpároló Rt. kereskedelmi utazói, sem Arioso Mini ügyvezető igazgató részére nem állította ki a szükséges igazolványokat. Ezzel szemben még informális kapcsolatrendszerét is mozgósította, hogy Zanella felmentését kieszközölje.¹²³

Wickenburg a miniszteri felterjesztés megfogalmazására akkor szánta el magát, mikor Gotthardi már arra sem volt hajlandó, hogy Antonio Dussich kamarai és választott bírósági tagságát, valamint szakértő becsüsi tevékenységét írásban is megerősítse. A kormányzó a kereskedelemügyi miniszternek a titkár magatartását ekképpen összegezte: „Gotthardi politikai szereplését illetőleg van szerencsém tiszteletteljesen jelenteni, hogy nevezett igen kellemetlen népszerű szerepre vállalkozott és okvetlenkedéseivel mint volt városi képviselőtestületi tag, folytonos zavarokat okozott, egyebek közt ő volt az, aki a városi fogyasztási adóhivatal anynyira szükséges szervezését az ezen hivatal igazgatója elleni személyeskedésével és szereplési viszketegésből megakadályozta, s aki a képviselőtestületi tagok tekintélyes részét rávette arra, hogy Corossacz polgármesternek bizalmatlanságot szavazzon. Megjegyzem még, hogy Gotthardit politikailag sem tartják megbízhatónak és a megbízhatatlan fiumei elemek internálása alkalmából kizárólag állásánál fogva, közbenjárásom folytán nem lett internálva.”¹²⁴

Némileg másképp ítélte meg Gotthardi a saját közéleti tevékenységét a kormányzóhoz címzett panaszos, ám mégis esdeklő hangvételű olasz nyelvű félhivatalos levelében. Ebben kifejtette, hogy bár ő maga is a legszentebb állampolgári kötelességnek és megtiszteltetésnek tartja a „patriáért” való fegyveres áldozatvállalást, mélyen sérti, hogy a behívásának politikai okai vannak. Tudniillik tudomása szerint polgári állásánál fogva nélkülözhetetlennek számít, ráadásul politikával soha nem is foglalkozott. Legfeljebb csak amennyi a gazdasági és közzgazdasági kérdésekhez bizonyult szükségesnek, és azt is csupán legjobb meggyőződése szerint, hazafias érzelmeitől vezérelve. Hiszen – így Gotthardi – „voltam és vagyok egy hű alattvalója a Magyar Királyságnak örökösen szerető imádatl (amoritissimi) az anyaország (madrepatria) iránt”¹²⁵.

¹²² Sugár, 1905. 89–94.

¹²³ HR-DARI-7. 50. d. 1133. eln./1915; HR-DARI-7. 50. d. 1478. eln./1915.

¹²⁴ HR-DARI-7. 50. d. 1133. eln./1915.

¹²⁵ HR-DARI-7. 51. d. 1478. eln./1915.

A kormányzó intézkedései ellen a kamara szintén hiába lobbizott és tiltakozott. Gotthardit 1915 nyarától népfelkelőként a Karlovácon székelő fumei cs. kir. tengerészeti hadkiegészítő parancsnoksághoz osztották be,¹²⁶ majd katonai szolgálatát csaknem két éven át a Pilsenben állomásozó cs. kir. 48. gyalogezrednél kellett teljesítenie.¹²⁷ Ez idő alatt a testület ügyeit a kereskedelmi tőzsde titkára, Aldo Rudan¹²⁸ intézte, akit Wickenburg ideiglenes jelleggel kamarai titkárhelyettesé nevezett ki.¹²⁹ Tekintve, hogy a börze jelentős állami támogatásban részesült, illetve hogy többnyire a kormánnyal együttműködni kész városatyák alkották, Wickenburg lépése gyakorlatilag az államhatalom újabb térnyerését jelentette. Már csak azért is, mert a börze elnöki székét 1896 óta (kisebb megszakításokkal ugyan, de) éppen Corossacz foglalta el.¹³⁰

Epilógus: változó kor, változó viszonyok

Gotthardi sorsa Jekelfalussy Zoltán kormányzói hivatalba lépésével vett fordulatot. Az új kormányzó előbb hozzájárult, hogy a titkár 1917 decemberében visszatérhessen Fiumébe, majd 1918 tavaszán levélben folyamodott a kereskedelemügyi miniszterhez Gotthardi a katonai szolgálat alóli bizonytalan időre való felmentése érdekében. Noha a kezdeményezés a kamarától eredt – talán meggyőződésből, talán gesztusgyakorlasként vagy praktikus okokból és számításból –, Jekelfalussy nemcsak pozitívan véleményezte a felterjesztést, de azt patetikus szólamokkal és további indokokkal is kiegészítette. Ennek köszönhetően a miniszternek küldött dokumentumban már olyan fordulatok is felbukkantak, mint a „rövid határidőre szóló felmentéssel járó bizonytalanság”, „a kamarai hivatalnak jövőre kiható tervszerű működésének hátrányos befolyásolása”, „a kamara minden fennakadás nélküli zavartalan működése”, vagy éppen a „közérdek”.¹³¹

A honvédelmi miniszter méltányosnak találta Jekelfalussy kérvényét, és 1918. május 28-i keltezéssel elrendelte Gotthardi felmentését. Valójában Gotthardira két gyakorlati ok miatt volt szükség. Egyfelől, mert a kamara adminisztratív teendői érzékelhetően felszaporodtak a gazdasági kormányintézkedések nyilvántartásával,

¹²⁶ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 226. d. 1929./1915; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 226. d. 1945. és 1948./1915.; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 230. d. 2402./1917.

¹²⁷ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 1247./1918.

¹²⁸ Aldo Rudan Celso Rudan öccse, és egyben Gotthardi, valamint Dino Rudan unokatestvére volt.

¹²⁹ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 226. d. 2090./1915; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 226. d. 3065./1915.; HR-DARI-7. 51. d. 1478. eln./1915.

¹³⁰ A tőzsde küldöttsége a kormányzónál. *A Tengerpart*, 1917. november 23; HR-DARI-7. 64. d. 1046. eln./1918.

¹³¹ HR-DARI-7. 61. d. 403. eln./1918. CCI. 514.

a beszámolók és felvilágosítások elkészítésével,¹³² valamint a korábban felmentett személyek, illetve a háború alatt tönkrement kereskedők és iparosok összeírásának kötelezettségével.¹³³ Másfelől azért, mert a testület komoly személyi problémákkal és munkaerőhiánnyal küzdött. Jelesül, Carlo Conighi meggyengült egészségére hivatkozva már 1916 augusztusában lemondott az elnöki állásáról,¹³⁴ majd nem sokkal később internálótáborba került.¹³⁵

Conighi kétéves távolléte alatt az 1868. évi törvény értelmében az elnöki feladatokat havonként váltakozva az alelnököknek, Franjo Dubokovićnak és Josef Lazarusnak kellett ellátnia.¹³⁶ Jóllehet 1918 áprilisára mégis elkerülhetetlenné vált a tisztújítás, mivel Lazarus legkisebb fia halálára hivatkozva Bécsbe költözött, és visszavonult a közügyek intézésétől.¹³⁷ Ekkor osztrák állampolgársága miatt a kereskedelmi miniszter külön engedélyével Duboković elnökké lépett elő, az ő alelnöki helyét pedig Luigi Maroth fémkereskedő foglalta el.¹³⁸

Az elnökség megújítása nem oldotta meg az ügyvitel problémáját, mivel a testület négy véglegesített hivatalnok közül csak Gotthardi foglalkozott a kamara mindennapi teendőivel. Ferdinando Kastel és Giovanni Rusich fogalmazók a háború kitörése óta katonai szolgálatot teljesítettek,¹³⁹ Eugenio Kusmann, az irodatiszt pedig 1917 decemberének végén 24 év után váratlanul beadta a lemondását.¹⁴⁰ Gotthardi kizárólag a fiatal Urbano Schittar ideiglenes fogalmazó segítségére számíthatott,¹⁴¹ akit – talán éppen szintén autonomista édesapja, Giovanni Schittar és a titkár jó kapcsolata miatt – 1915 februárjában vették fel a kamara alkalmazásába.¹⁴²

Gotthardi közéleti aktivitása némileg mérséklődött a felmentése után, azonban ez nem jelentette politikai meggyőződésének módosulását. Gotthardi olasz orientációjú elkötelezettsége világosan kifejeződött 1918. október 29-én, mikor Giovanni Schittarral együtt részt vett a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács (FONT)

¹³² HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 1093./1918.

¹³³ A fölmentések revíziója. *A Tengerpart*, 1917. július 29; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 884./1918.

¹³⁴ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 228. d. 2076./1916; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 228. d. 2159./1916.

¹³⁵ HR-DARI-7. 63. d. 896. eln./1918.

¹³⁶ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 228. d. 2197./1916.

¹³⁷ HR-DARI-179. 2. 41. kötet. Protocollo. 20. dicembre, 1917.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 191. d. 809./1918.

¹³⁸ HR-DARI-179. 2. 41. kötet. Protocollo. 8. maggio, 1918.

¹³⁹ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 227. d. 1446./1916.; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 228. d. 1587./1916.

¹⁴⁰ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 513./1918.

¹⁴¹ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 227. d. 1446./1916; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 230. d. 3067./1917.

¹⁴² HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 1093./1918.

megalapításában,¹⁴³ illetve akkor, amikor nevét fivéreivel, Oscarrel, valamint (feltételezhetően) Leóval együtt Gottardira változtatta.¹⁴⁴

Gotthardi a FONT-on belüli betöltött pozíciója mellett a titkári állását szintén megtartotta, és a korábbi párthovatartozásuktól függetlenül más kamarai tagok is hasonlóan cselekedtek. Köztük említhető az autonóm párti F. G. Corossacz, Luigi Maroth és Attilio Prodamon, de Antonio Dussich, Luigi Nicolich és Andrea Ossoinack mérsékeltebb városatyák nevével is találkozni lehet a sematizmusokban.¹⁴⁵ Más szóval, a helyi elitcsoportok legmeghatározóbb személyiségei továbbra is részt kívántak venni a város gazdasági, társadalmi és politikai irányításában.

Az általánossá váló bizonytalanság és egzisztenciális krízis következtében nem meglepő, hogy a magyar államhatalom fokozatos kiszorulásával párhuzamosan nőtt a kamara társadalmi és politikai súlya. A testület pozíciójának erősödését segítette, hogy az 1868. évi kamarai törvény hatályban maradt, és tagjai megőrizték mandátumukat (jogi, közigazgatási és személyi kontinuitás), valamint hogy még a legnagyobb bizonytalanság pillanatában is képes volt átfogni a társadalmat, viszonylagos stabilitást biztosítva. A kamara felelősségének bővülése az egyének jogosultságai feletti döntésben és a közjavakból, a forrásokból való részesedés mértékének megítélésében érhető tetten leginkább. Egyre öntudatosabb szerepfelfogását jelzi, hogy magát az egyetlen olyan testületnek aposztrofálta, amely képes az egyének helyzetét reálisan mérlegelni és lehetőségeiket, szükségleteiket felmérni.¹⁴⁶ Így, miután az állami rendőrség összeomlott, már nemcsak szakmai, alkalmassági szempontból véleményezte a kérvényeket és pályázatokat, de az ipar- és működési engedélyekért folyamodók erkölcsi és politikai jelleméről is nyilatkozott.¹⁴⁷

A kedvező kamarai állásfoglalás már önmagában nagy fontossággal bírt az egyének életében, de valódi jelentőségét az adta, hogy a fiemei illetőség megszerzésének egyik alapfeltétele lett. A községi illetőség lényegében a korábbi állampolgári státuszt helyettesítette a világháborút követően Fiumében. Mi több, 1919 áprilisától elengedhetetlen kellékét képezte a bérek, nyugdíjak, illetmények kifizetésének, a vállalkozói és iparendedélyek, a szociális támogatások és segélyek odaítélésének. Vagyis a helyi illetőséggel nem rendelkezők számos közszolgáltatási, közellátási lehetőségtől elestek, és még munkavállalásuk elé is akadályok

¹⁴³ Proclama. Il Consiglio nazionale italiano di Fiume. In: Massagrande, Danilo, L. (a cura di): *I verbali del Consiglio Nazionale Italiano di Fiume e del Comitato Direttivo, 1918–1920*. Roma: Società di studi fiumani – Archivio Museo storico di Fiume, 2014. 13.; Reill, Dominique: *The Fiume Crisis. Surviving in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2020.

¹⁴⁴ Az információkért Ivan Jeličićnek tartozom köszönettel.

¹⁴⁵ Massagrande. 2014.

¹⁴⁶ Jeličić, Ivan – Reill, Dominique – Rolandi, Francesca: Redefining Citizenship after Empire. The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World. *The Journal of Modern History*, 2022. 1–66.; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 2617./1918.

¹⁴⁷ Jeličić – Reill – Rolandi, 2022; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 2617./1918.

gördültek. Ez az állapot nyilvánvalóan kedvezett a megvesztegetéseknek és a túlkapásoknak, amit jól példáz, hogy Gotthardit még azzal is megvádolták, hogy az iparendedélyek kiadásához szükséges kamarai véleményezésért pénzt követelt.¹⁴⁸

Az egyéni túlkapásokon kívül a kamara részrehajló magatartását és szelekciós logikáját leginkább Fiume szűkös erőforrásai és tartalékjai, valamint saját politikai céljai és preferenciái magyarázzák. Tehát az, hogy miként a FONT, úgy a kamara döntései során is a helyi olasz nyelvű, fiumei illetőségű lakosság egzisztenciájának biztosítása és a város olasz („Italianissima”) jellegének bizonyítása kétségtelenül elsőbbséget élvezett. Ez elvileg egyet jelentett a nem kívánatosnak tekintett társadalmi csoportokhoz, nemzetiségekhez vagy politikai pártokhoz tartozó személyek kiszűrésével.¹⁴⁹

A gyakorlat azonban jóval árnyaltabb képet festett. Így, amikor a sztrájkok miatt a gyárak olcsó munkaerőt igényeltek, tömegesen vették fel a délszláv munkásokat, hogy üzemüket fenntarthassák, de „közjő” érdekében sokszor más vállalkozók (sőt, még a FONT tagjai) is megtúrták a kellő szakértelemmel, tapasztalattal, nyelvismerettel, ismeretsséggel rendelkező és pótolhatatlan társadalmi vagy üzleti feladatokat ellátó személyeket. Magyarán, a mindennapok tág teret biztosítottak a diszkrecionális hatalom érvényesülésének.¹⁵⁰

Ezt példázza Adolfo Waizen izraelita élelmiszerkereskedő története, akinek az iparendedélyét a kamara még annak ellenére is meghosszabbította, hogy nem rendelkezett fiumei illetőséggel, és olasz nemzetiségűnek sem vallotta magát. Nem így történt az azonos feltételekkel pályázó Adolfo Goldfinger esetében, akinek a tesztület határozottan elutasította a folyamodványát. Az eltérő döntést valószínűleg az magyarázza, hogy Waizen a kereskedelmi tőzsde kiküldöttjeként szoros összekötetésben állt a kamarával.¹⁵¹

A kamara prioritásainak felállításában a FONT legitimációhiánya is komoly szerepet játszott. A FONT ugyanis nagyhatalmi elismerés nélkül hiába kezdte meg már 1918. november 23-tól a magyar állam jogköreinek az átvételét, ellentétben a kamarával, instabil jogi entitásnak számítot. A nemzetközi elismerésre 1918. december 7-ig kellett várni, mikor is az Antant és az Amerikai Egyesült Államok közös megegyezésével Fiumét szabadállammá nyilvánították.¹⁵²

Ezzel párhuzamosan a kamara életében is alapvető változások mentek végbe. A FONT nagyhatalmi elismerésének napján a kamara elfogadta a megváltozott

¹⁴⁸ Ordasi Ágnes (szerk.): *Egan Lajos naplója. Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920)*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. 253–254. [Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő források].

¹⁴⁹ Jeličić – Reill – Rolandi, 2022; Reill, 2020.

¹⁵⁰ Jeličić – Reill – Rolandi, 2022.

¹⁵¹ Jeličić – Reill – Rolandi, 2022; HR-DARI-7. 46. d. 954. eln./1914.

¹⁵² Massagrande, 2014. 96; Klinger, William: *Germania e Fiume. La questione fiumana nella diplomazia tedesca (1921–1924)*. Trieste: Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2011. 21.

politikai körülményekre hivatkozó Duboković lemondását,¹⁵³ majd két héttel később a testület tagjai az internálótáborból hazatért Carlo Conighit juttatták vissza az elnöki székbe.¹⁵⁴

Az elnöki poszt betöltésének kérdésénél nagyobb hordereje volt annak, hogy a magyar államhatalom fokozatos kivonulásával, illetve a FONT nemzetközi elismerésével a főhatalom birtokosa is megváltozott. Innentől kezdve a kamara már nem a magyar kereskedelemügyi miniszternek tartozott közvetlen felelősséggel, hanem a FONT-nak. Ez a tény a testület működését és orientációját is meghatározta, mivel a FONT direktíváinak megfelelően az egyik legfőbb feladata az önmagában életképtelen Fiume számára egy, az Osztrák–Magyar Monarchia védernyő funkcióit ellátni képes „Hinterland” keresése lett. Ez az adott viszonyok között az Olasz Királyságot jelentette, amiért is a kimondottan törekedtek az itáliai kamarákkal való testvéri viszony kialakítására és kikötőváros olaszországi gazdasági és társadalmi integrációjának megalapozására.¹⁵⁵ A városatyák többsége azonban még a legvehemensebb nacionalista megnyilvánulásaik ellenére is a fiumei autonómiát féltékenyen őrző lokálpatrióta maradt.¹⁵⁶

A helyi elitcsoportok annexiós vágyai illuzórikusnak bizonyultak, sőt szándékuk visszajára fordult. Ennek egyik eklatáns példája Gotthardi sorsa, aki Gabriele d’Annunzio Fiumébe érkezésével – valószínűleg Zanella iránti lojalitása miatt is – egyaránt kikerült a FONT legbelsőbb köreiből és a kamarából is. Noha 1921 áprilisában a kamara titkárságának vezetőjeként még részt vett a Conighi elnökllete alatt összeülő kamarai ülésen,¹⁵⁷ és még az 1925 januárjában megtartott olasz népszámlálási íven is ezzel a titulussal szerepelt, a későbbi sematizmusokban már nem tűnik fel a neve. Gotthardi további életéről annyit lehet tudni, hogy 1927-ben Genovába költözött, ahol hat évvel később elhalálozott.¹⁵⁸

A másik igazán látványos „hanyatlástörténet” a kamaráé. A testület a közgazdasági és politikai problémák begyűrűzésével, illetve Fiume és Olaszország uniójának kimondásával 1924-től fokozatosan háttérbe szorult. A kegyelemdöfést Benito Mussolini fasizmusa és a korporációkra épülő rendszere adta meg a kamarák állami felügyelet alá helyezésével. Ezzel az aktussal az egykor érdemi hatalmi pozíciókat magának tudó, autonómiáját többnyire sikeresen őrző testület a fasiszta olasz állam szerves részévé vált. A kamara állami struktúrában elfoglalt pozíciójának módosulását és társadalmi szerepének torzulását szimbolikusan kifejezte, hogy még nevét is elvesztette. A testületet 1928-ban előbb Fiumei Tartományi

¹⁵³ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 2638./1918.; HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 2686./1918.

¹⁵⁴ HR-DARI-179. 3. 1. 8. 231. d. 2758./1918.

¹⁵⁵ HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 2720./1918.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 2723./1918.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 2794./1918.; HR-DARI-179. 3. 1. 2. 193. d. 2797./1918.

¹⁵⁶ Reill, 2020.

¹⁵⁷ HR-DARI-179. 2. 41. kötet. Protocollo. 12. aprile, 1921.

¹⁵⁸ Az információért Ivan Jeličićnek tartozom köszönettel.

Korporatív Gazdasági Tanácsra (Consiglio provinciale dell'economia corporativa di Fiume), majd az 1937. évi, hatáskörszűkítéssel járó átszervezését követően Fiumei Korporációk Tartományi Tanácsra (Consiglio provinciale delle corporazioni di Fiume) keresztelték át.¹⁵⁹

Összegzés

A kereskedelmi és iparkamarák a 19. század második felétől kimondottan meghatározó szerepet játszottak a Habsburg Birodalom államaiban, hiszen a közigazgatás és a polgári szervezetek közt lebegve egyfajta mezoszintet képeztek. A kamarák a lokális társadalmat átszövő hatalmi tényezőnek számítottak, és a forrásokhoz jutás, valamint az azok feletti rendelkezés jogosultságaival felruházva fontos gazdaságalkító és társadalomformáló kompetenciákkal bírtak.

Nem volt ez másképp a fiumei testület esetében sem. Noha azáltal, hogy a kikötőváros ténylegesen is magyar közigazgatás alá került, és az 1868. évi kamarai törvény hatályát Fiumére is kiterjesztették, látványos átalakuláson ment keresztül. A változások leginkább a kamara személyi összetételét, működési területét és hatáskörét érintették. Innentől kezdve ugyanis, bár a fiumei kamara fennhatósága kizárólag Fiume városára és alközségeire korlátozódott, a liberális szellemű törvény mégis jogainak kibővülését eredményezte. A testület ekkor elsőrendű véleményező, tanácsadó, javaslattevő szervezetté lépett elő, és feladatai a tudástermelésre, és -transzferre, valamint számos közhatósági teendőre is kiterjedtek.

A fiumei kamara jelentőségét fokozta, hogy a Magyar Királyság egyetlen tengeri kikötővárosát kitüntetett nemzetgazdasági és nemzetpolitikai figyelem övezte. Továbbá, hogy a helyi gazdasági és politikai elitcsoportok szorosan összefonódtak, amit a kamara és a Rappresentanza személyi és intézményi szimbiózisa is szemléltet. A két testület azonban nemcsak kiegészítője és támogatója vagy helyettese, de olykor riválisa is volt egymásnak. Éppen ezért az állam részéről elemi kérdésként merült fel a hatalomból, a materiális, szellemi és az erkölcsi javakból való részesedés dilemmája, illetve a városatyák együttműködési hajlandósága. A kormány ugyanis sehol máshol nem volt annyira rászorulva a lokális elitcsoportok támogatására, mint éppen a kikötővárosban.

Mindazonáltal az állami és helyi érdekek közti különbségek egyre súlyosabb következményeket vontak maguk után, a központi hatalom expanziója alól pedig még a kamara sem vonhatta ki magát. A konfliktusok leglátványosabban az olyan válságszituációkban kerültek előtérbe, mint amilyenek a municipális krízisek vagy a világháború és az impériumváltások voltak. Azaz amikor a döntések téjével és a döntéshozók felelősségével együtt mind tágabb tere nyílt az állami

¹⁵⁹ Crnković, 1994–1995. 51–85.; Crnković, 1975.

beavatkozásnak. Ilyen körülmények között úgy tűnik, hogy a kamara bővülő hatásköre inkább jelentette feladatainak és kötelezettségeinek felszaporodását, semmint a testület autonómiájának kitágulását.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1868. évi VI. törvénycikk a kereskedelmi és iparkamarákról.
A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése a világháború első évében. 1914/1915. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1915.
- A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése a világháború második évében. 1915/1916.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1917.
- A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése a világháború harmadik évében. 1917/1918.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1918.
- A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, 1851–1896, I.* Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1896. 23.
- Almanacco Fiumano per l'anno 1855–1859/60.* Fiume: Ercole Rezza Librajó-Editore, 1860.
- Almanacco Fiumano per l'anno 1857.* Fiume: Ercole Rezza Librajó-Editore, 1857.
- Crnković, Nikola: *Sumarni inventar. HR-DARI-179 (PO 1). Trgovačko-obrtnička komora i trgovačka deputacija u Rijeci (Camera di Commercio e d'Industria e Deputazione Mercantile). 1811–1923.* Rijeka: Državni Arhiv u Rijeci, 1975.
- Crnković, Nikola: *Trgovačko-obrtnička komora u Rijeci 1811–1924. Vjesnik istarskog arhiva, 1994–1995/4–5.* 51–85.
- Elezioni le cessate rappresentanze.* 18–19. [Publikálatlan kéziratoss jegyzetfüzet, sd.]
- Jeličić, Ivan – Reill, Dominique – Rolandi, Francesca: *Redefining Citizenship after Empire. The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World. The Journal of Modern History, 2022.* 1–66.
- Klinger, William: *Germania e Fiume. La questione fiumana nella diplomazia tedesca (1921–1924). Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia, Serie prima: Fonti Vol. XIII*
- Trieste: Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2011.
- Le deputazioni regnicolari nella Questione di Fiume negli anni 1868–1869 e 1883–1884.* Fiume: Emidio Mohovich, 1898.
- Magyar Rendeletek Tára. 1868. I.* 573–583. 130. A földmivelés-, ipar- és kereskedelmi magy. kir. miniszternek 1868-ik évi november hó 28-kán kelt rendelete, Magyarország valamennyi törvényhatóságához: a kereskedelmi és ipar-kamarákról szóló 1868-ik évi VI. t. cz. 4-ik és 12-ik §§-ban foglalt szabványok foganatosítása iránt.
- Magyar Rendeletek Tára. 1914.* 321. A m. kir. minisztérium 1914. évi 8.682. M. E. számú rendelete, a búzáért, rozsért, árpáért és tengeriért, úgyszintén az ezekből

- előállított lisztért, valamint a burgonya- és rizslisztért követelhető legmagasabb árak megállapításáról.
- Mihók Sándor (szerk.): *Magyar Compass, 11*. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1883.
- Ordasi Ágnes: Áldozat vagy sem? A fiumei autonómia kérdése F. G. Corossacz polgármestersége idején (1914–1915). *Urbs*, 2017. 145–167.
- Ordasi Ágnes (szerk.): *Egan Lajos naplója. Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920)*. [Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő források]. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. 253–254.
- Ordasi, Ágnes: Borderline Syndrome in Fiume: The Clash of Local and Imperial Interests. *Hungarian Historical Review*, 2022/2. 387–421.
- Ordasi Ágnes: A faipar és fakereskedelem térformáló hatása a dualizmus kori Fiumében. *Századok*, 2023/1. 5–32.
- Proclama. Il Consiglio nazionale italiano di Fiume. In: Massagrande, Danilo, L. (a cura di): *I verbali del Consiglio Nazionale Italiano di Fiume e del Comitato Direttivo, 1918–1920*. Roma: Società di studi fiumani – Archivio Museo storico di Fiume, 2014.
- Reill, Dominique: *The Fiume Crisis. Surviving in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2020.
- Sárközi Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara hivaltörténete. *Levéltári Szemle*, 1967/1. 55–107.
- Sárközi Zoltán: *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Repertórium* [Levéltári leltárak, 48.] Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1969.
- Statuto della Libera città di Fiume e del suo distretto*. Fiume: Emidio Mohovich, 1872.
- Stelli, Giovanni: *Storia di Fiume. Dalle origini ai giorni nostri*. Pordenone: Edizioni Biblioteca dell'Immagine, 2017.
- Sugár Ignác: A Kereskedelmi és Iparkamara. Miskolc: Forster, Klein és Ludvig Könyvnyomdája, 1905. 88–89.
- Szávay Gyula: *A magyar kamarai intézmény és a Budapesti Kamara története*. Budapest: Budapesti Kereskedelmi Kamara, 1927.
- Un vecchio fiumano [Gelletich, Nicolò]: *L'Autonomia di Fiume*. Fiume: Emidio Mohovich, 1901.
- Varutti, Elio: *Sembra la pace in avvicinamento. Diario dell'artigliere austriaco Carlo Conighi e le cartoline postali del bancario Dante Malusa, internato a Tapiosüly da Fiume nel 1915–1918*. In: Anziutti, Alfio – Fragiaco, Chiara – Martina, Giancarlo – Polo, Erminio – Varruti, Elio: *Un doul a mi strinzeva il cour*. Tolmezzo: Coordinamento Circoli Culturali della Carnia, 1997.

- Zachar Péter Krisztián: A szakmai önkormányzatok létrejötte és fejlődése, 1850–1918. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000*. Budapest: L’Harmattan, 2005. 115–126.
- Zachar Péter Krisztián: Kamarai autonómiák a polgári korban. *Múltunk*, 2010/1. 36–61.
- Zachar Péter Krisztián: *A magyar kamarai rendszer mint a mezoszféra meghatározó szereplője*. In: Hervainé Szabó Gyöngyvér – Folmeg Márta (szerk.): *Társadalmi válságok, konfliktusok a jól-lét kontextusában*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, 2014. 25–58.
- Zachar Péter Krisztián: *Gazdaság, politika, érdekképviselés. Fejezetek a magyar és európai gazdasági kamarák történetéből*. Budapest: Heraldika, 2016. 52–54.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- HR-DARI-7. Državni arhiv u Rijeci. Kraljevski gubernij za Rijeku i Ugarsko-hrvatsko primorje (Rijekai Állami Levéltár. Fiumei és magyar–horvát tengerparti királyi kormányzóság iratai)
- HR-DARI-179. 2. Državni arhiv u Rijeci. Trgovačko-obrtnička komora i trgovačka deputacija u Rijeci. Popis knjige (Rijekai Állami Levéltár. Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Kereskedelmi Deputáció Fiumében. Könyvek jegyzéke)
- HR-DARI-179. 3. 1. 2. Državni arhiv u Rijeci. Trgovačko-obrtnička komora i trgovačka deputacija u Rijeci. Popis spisa. Opći spisi. Spisi (druge) trgovačko-obrtničke komore (Rijekai Állami Levéltár. Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Kereskedelmi Deputáció Fiumében. Fiumei Kereskedelmi és Iparkamarák iratainak jegyzéke. Általános iratok. Második Kereskedelmi és Iparkamara iratai.)
- HR-DARI-179. 3. 1. 8. Državni arhiv u Rijeci. Trgovačko-obrtnička komora i trgovačka deputacija u Rijeci. Popis spisa. Opći spisi. Koncepti dopisa i izvješća (Rijekai Állami Levéltár. Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Kereskedelmi Deputáció Fiumében. Fiumei Kereskedelmi és Iparkamarák iratainak jegyzéke. Általános iratok. Levéltervezetek és jelentések.)
- HU-MNL-OL-K 26. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára *Miniszterelnökségi Levéltár; Központilag iktatott és irattározott iratok*.
- HU-MNL-OL-K 467. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Miniszterelnökség. Miniszterelnök féléhivatalos iratai

SAJTÓFORRÁSOK

- (Ered. sürg.) Fiume. *Pesti Napló*, 1872. március 5.
A fiumei adósikkasztás. *Világ*, 1913. november 16.
A fölmentések revíziója. *A Tengerpart*, 1917. július 29.
A hajótársaságok szerződése. *A Tengerpart*, 1914. június 27.
A rappresentanza ülése. *A Tengerpart*, 1915. április 29.
A tengerhajózási vállalatok tőkeszükséglete. *A Tengerpart*, 1914. február 13.
A tőzsde küldöttsége a kormányzónál. *A Tengerpart*, 1917. november 23.
Ancora la riorganizzazione degli uffici comunali. *La Voce del Popolo*, 6. novembre 1913.
Camera di commercio ed industria. *La Bilancia*, 30. dicembre 1871.
Camera di commercio. *La Bilancia*, 28. dicembre 1871.
Chi sono i nuovi riorganizzatori della Banda Civica. *La Voce del Popolo*, 7. dicembre 1913.
Di un'accusa dell'on. Gotthardi al Magistrato civico. *La Bilancia*, 12. maggio 1914.
Egy vásárbiztos megrendszabályozása. *A Tengerpart*, 1915. március 9.
Francesco Vio vorrebbe lavarsene la mani. *La Voce del Popolo*, 20. novembre 1913.
I servigi dell'amico. *La Voce del Popolo*, 17. dicembre 1913.
Il Consiglio municipale elegge le commissioni. *Il Popolo*, 4. aprile 1914.
Il figlio di un povero divolo. *La Voce del Popolo*, 14. dicembre 1913.
Il momento politico-morale che il governo ha eretto al suo fedele Francesco Vio. *La Voce del Popolo*, 24. ottobre 1913.
L'arresto di un impiegato ai civici dazi per maversazioni. *La Bilancia*, 13. novembre 1913.
La nuova fase della crisi municipale. *La Bilancia*, 28. aprile 1915.
La seduta confidenziale della Camera di Commercio. *La Bilancia*, 2. ottobre 1914.
Le dimissioni della Delegazione municipale. *La Voce del Popolo*, 1. luglio 1913.
Le dimissioni delle commissioni municipali. *La Voce del Popolo*, 4. novembre 1913.
Le relazioni fra il Comune e la Camera di Commercio. *La Bilancia*, 21. novembre 1914.
Lo scioglimento della „Banda civica”. *La Voce del Popolo*, 2. dicembre 1913.
Per una seduta straordinaria della Camera di commercio. 24. gennaio 1914.
Perché non parliamo della crisi municipale. *La Bilancia*, 21. gennaio 1915.
S'inizia la riforma delle aziende municipali. Giunge a Fiume l'incaricato del Ministero – il direttore dei civici Dazi sospeso dall'ufficio. *Il Popolo*, 5. novembre 1913. november 5.
Springhet vásárbiztost visszahelyezték. *A Tengerpart*, 1915. április 9.
Un consiglio cortese al signor Commissario. *La Voce del Popolo*, 29. ottobre 1913.
Un doveroso atto di dignità. *La Voce del Popolo*. 28. ottobre 1913.

Un po' di crisi e alcuni dimissioni alla Camera di Commercio. *Il Popolo*, 6. gennaio 1914.

Un'intervista. *La Voce di Popolo*, 18. novembre 1913.

Una lettera del governatore ai dirigente magistratuale. Due mesi di tempo per riformare da cima a fondo l'amministrazione civica! *Il Popolo*, 25. ottobre 1913.

Una seduta confidenziale alla Camera di Commercio. *La Bilancia*, 1. ottobre, 1914.

Una seduta storica della Rappresentanza municipale. *La Voce del Popolo*, 14. giugno 1913.

Változások a városi tanácsnál. *A Tengerpart*, 1917. december 14.

Védik a közönséget az élelmiszeruzsorások ellen. *A Tengerpart*, 1914. augusztus 11.

BÁNYAI VIKTÓRIA – HORVÁTH RITA*

Purimspílek a vészorszak után: hagyományos forma aktuális tartalommal

Purimspiels after the Shoah: traditional form with
contemporary content

ABSTRACT: In our study, we focus on the post-Holocaust Purim performances in Hungary. In those communities, where there were enough surviving children, they performed purim spiels – funny scenes and plays. The programs and the staging of the plays reveal various communal interpretations of the survivors concerning the recent traumatic past and present involving such urgently pressing issues as reintegration, dissimilation, emphasis on religious tradition, and both leftist and religious versions of Zionism. Embedded in the Jewish tradition, yet directly reacting to contemporary events, the performances reflected on the persecutions and the postwar social processes as they had been experienced by the members of individual Jewish communities. The rewritings/reinterpretations of Purim’s origin story, the Book of Esther, thematized sensitive social issues, such as the punishment of war criminals.

KEYWORDS: Holocaust survivor children, Post-Holocaust Jewish survivor culture, She’erit Hapletah (the Surviving Remnant), Purim spielw

A túlélőknek egyénenként és közösségként egyaránt meg kellett küzdeniük azzal a sürgető, bonyolult és fájdalmas kérdéssel, hogy hogyan tovább: hol és ezzel összefüggésben milyen célokkal, jövőképpel éljenek tovább. A szembenézésnek az egyik központi eleme volt a traumatikus közelmúltról való véleményük kialakítása, a következtetések levonása. Lényeges szerep jutott ebben az intenzív és komplex folyamatban a különböző művészi tevékenységeknek, amelyekben a túlélő gyerekek is részt vettek, s amelyek egyszerre funkcionáltak tanúságtételekként valamint pszichológiai traumafeldolgozási és -értelmezési kísérletekként.¹

* Bányai Viktória a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa, e-mail: banyai.viktoria@tk.hu. Horváth Rita irodalmár és történész, független kutató, e-mail: ritakatahorvath@gmail.com

¹ Jelen tanulmány egy nagyobb kutatás részeként született. Kutatásunkban a holokauszt túlélő gyerekek különféle művészeti tevékenységeit vizsgáljuk a közvetlenül háború utáni években.

E tevékenységek ráadásul meghatározó szerepet játszottak egy egész, meglehetősen egységes kultúrhorizont, az úgynevezett európai túlélőkultúra (*Seerit hapleta* = a túlélő maradék kultúrájának) létrehozásában, amely a II. világháborút követő időszakban virágzott a hontalantáborokban és azokon a helyeken, ahová a zsidó túlélők visszatértek.²

Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy a művészeti tevékenységek mennyire fontosak voltak felnőtteknek és gyerekeknek egyaránt. Utóbbiak jellemzően az iskolákban, gyermekotthonokban, ifjúsági mozgalmakban, feltápláló nyaraltatások, táborozások, vallási ünnepek stb. során találkoztak kreatív művészi tevékenységekkel: létrehozóként és befogadóként is. Az akkori gyerekek emlékeiben sokszor felbukkannak irodalomórák, rajzórák során keletkezett vagy elemzett, iskolai vagy vallási ünnepélyeken előadott művek,³ és fenn is maradtak ilyen körülmények között született alkotások (fogalmazások, rajzok stb.), valamint rájuk vonatkozó egykorú híradások, beszámolók is. A gyerek és kamasz túlélők későbbi visszaemlékezéseiben szereplő sokféle kreatív tevékenység a teljesen egyéniektől a túlnyomóan közösségi művészi tevékenységekig tartó skálán helyezhető el.

Az egyik legkomplexebb közösségi műfaj a színházi előadás, ahol az alkotási folyamat is hangsúlyosan közösségi, bár persze egyéni rétegeket is tartalmaz. A színielőadás műfaja, mint a purimspél is, a különböző generációkat egyszerre érinti, hiszen a gyerekelőadások megszervezésében, menedzselésében tevékenyen részt vettek felnőttek is, mind az alkotási folyamatban, mind pedig közönségként. Ráadásul az előadások jellegüknél fogva alaposabban dokumentáltak, mint sok más műalkotás, hiszen a purimi előadások a túlélő zsidó közösség életében jelentős események voltak. Épp ezen jellemzők miatt látjuk úgy, hogy a purimi előadásokon keresztül bemutatható a korszak több fontos, a közösségeket foglalkoztató kérdése.

E tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a történeti kontextusról és a vizsgálat elméleti keretéről részletesen írjunk.

² A holokauszt túlélők kultúrájának elemei között említhetjük a különféle dokumentációs projekteket, a korai történeti kutatást, a memoárok és irodalmi alkotások megjelentetését, képzőművészeti alkotásokat, kiállítások szervezését, emlékművek, emlékkönyvek létrehozását, megemlékezések szervezését stb. E kutatási irány mérföldkönek számító kötetei pl. a következők: Mankowitz, Zeev W.: *Life between Memory and Hope: Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*. Cambridge: Cambridge UP, 2002.; Cesarani, David – Sundquist, Eric J. (eds.): *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. New York: Routledge, 2012. A kifejezés magyarországi használatához l. pl. Benoschofsky Imre (szerk.): *Seerit Jisrael – Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*. Budapest: A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegegyesülete, [1946].

³ Pl. Bárdos Pál: *A második évtized*. Budapest: Szépirodalmi, 1981. 98.; Gyárfás Endre: *Mátyásföld, alkonyuló éden*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2013. 231, 236.; Gergely Ágnes: *Két szimpla a Kedvesben. Memoár*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014. 55–56.; Ember Mária: *El a faluból*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2002. 24–25.; *Interjú Kertész Péterrel*. Centropa Archívum, 2004. <https://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (Letöltés ideje: 2023. február 17.).

1. Purimspíl mint műfaj

A purim ünnep eredettörténetét a bibliai Eszter könyve beszéli el. A perzsa birodalomban, Ahasvéros király uralma idején játszódik a történet. Tehát egy diaszpórahelyzetben, kisebbségben élő zsidó közösség a szereplője, ami a későbbi évszázadokban ismerős alaphelyzet lesz. A gonosz Hámán, a perzsa király egyik főminisztere a birodalomban élő zsidók kiirtására és kifosztására törekszik. A királytól engedélyt kap erre, és sorsvetéssel a végrehajtás napját is kijelölik. (A purim elnevezés a sorsvetés neve.) Azonban Eszter királyné és Mordekhai közbenjárása váratlan, mondhatni csodálatos módon megállítja a tervet, elejét veszi a végrehajtásnak, sőt *ellentétébe* fordítja az eseményeket: megbűnhődnek, megöletnek azok, akik a zsidók ellen törtek. Erre a szabadulástörténetre emlékeznek /emlékeztet az ünnep, amelynek kötelező eleme a szöveg, Eszter könyvének meghallgatása.

A posztbiblikus zsidó hagyomány általános történelemfelfogása szerint „nincs új a nap alatt”, a bibliai archetípusok ismétlődnek minden korban, csak a helyszínek változnak és a szereplők aktuális neve, de a helyzetek, szándékok állandóak. A zsidók kiirtására törő Hámán is örök archetípus, minden generációban előbukkan, mindig új személyben, de azonosan pusztító céllal.⁴ E felfogásnak megfelelően az évről évre hallott szöveget a diaszpórában élő zsidó közösségek saját helyzeteikre vagy közelebbi történelmi eseményekre értették, aktualizálták. Ennek az átértelmezésnek, aktualizálásnak a kora újkortól kezdve háromféle kulturális lenyomatát is ismerjük az európai zsidó közösségekben.

Az egyik az illusztrált Eszter könyvek megjelenése, ami a liturgiai használatban a hagyományos könyvformát, vagyis tekercest (héberül *megilla*) jelent. Ezen a történet eseményeit a saját korukba helyezve ábrázolják. Jellemző példák erre – két időben távoli példát választva – a 17. századi ferrarai tekercs, amely az Izraeli Nemzeti Könyvtár gyűjteményében található,⁵ valamint egy kortárs izraeli alkotó, Itzhak Luvaton 2007-ben készült illusztrált tekerce. Utóbbi szereplői között felismerhetőek George Bush, a király, és lakomaasztalánál helyet foglaló Jasz-szer Arafat, Oszama bin Laden, Szaddam Husszein, Vladimir Putyin, Tony Blair és Jacques Chirac. Az alkotásából közzétett néhány képből nem egyértelmű, hogy Arafatot, bin Ladent vagy Husszeint azonosította-e Hámánnal – a történet végén mindhárman elnyerik büntetésüket.⁶

A második aktualizálási mód a szöveg parafrázálása. Egy-egy közösség ki-üzéstől vagy más támadástól való váratlan, csodás megmenekülésének emlékére

⁴ L. „The Eternal Haman” című fejezetet, Horowitz, Elliott: *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2008. 81–106.

⁵ <https://education-en.nli.org.il/items/megillah-ferrara-1616> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)

⁶ Klein, Yael: Madonna, Blair, Putin and Bin Laden in celebrity Megillah. *Jewish News*, 2017. January 30. <https://www.jewishnews.co.uk/madonna-tony-blair-vladimir-putin-and-bin-laden-depicted-in-celebrity-megillah/> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)

lokális purimok hagyományát teremtették meg, tették évente visszatérő ünneppé helyi szinten. A bibliai történet mintáját követve, egy, a szöveg egészének vagy részeinek átírásával létrehozott elbeszélés kapcsolódott a helyi purim évenkénti ünnepéhez. Érdekes ismét egy kora újkori és egy modern példát említeni. A *Megillat Micrájim* / Egyiptom tekercs a kairói közösség 1524-es fenyegetettségét és szabadulását beszéli el;⁷ a *Megillat Hitler*/Hitler-tekercs pedig a casablancai zsidóság 1942-es megmenekülését, amit a partraszállás hozott el nekik.⁸ Utóbbiban Hitler került a király, Himmler a gonosz tanácsadó, vagyis Hámán szerepébe. Azok az ébresztő hatású szavak, amellyel a bibliai történetben Mordekhaj ráveszi Esztert, hogy ne rejtőzködjön tétlenül, hanem lépjen közbe („Ne képzeld, hogy te [...] megmenekülhetsz a többi zsidó közül! Mert ha te most hallgatsz [...]” Eszter 4,13–14.) pedig az amerikai zsidósághoz intézve hangzanak el.

Az aktualizálás, a saját korra értelmezés harmadik, leginkább naprakész, rugalmas kulturális lenyomata a purimspil műfaja, vagyis az ünnephez kapcsolódóan kialakult dramatikus játék, amely a bibliai történet dramatizálása, sokszor szatirikus, vagy akár obszcén, burleszk, karneváli elemekkel kevert megjelenítése. Ezek beszélt nyelvi, vagyis az askenázi zsidóságban jellemzően jiddis (vagy jüdisch-deutsch) nyelvű előadások voltak, amelyeknek része volt a közösség számára ismert személyek parodizálása, valamint, német területen, zenés elemeket is tartalmazott.⁹ A szereplők hagyományosan a fiatal felnőtt, jesivanövendék korosztályból kerültek ki, iskolások vagy kimondottan gyerekek szerepeltetése modern fejlemény. Ismét csak egy példapár a színrevitel változásaira: a 16–18. századi kelet-európai purimspilek a gonosz Hámánt egyházi személyként, hangsúlyosan keresztény jelképekkel jelenítették meg, sőt, akár egy keresztény fiatal férfit fogadtak fel az eljátszására.¹⁰ A 20. század eleji litván adatok szerint viszont egy újabb ellenség képében, katonai egyenruhában szerepeltették Hámánt. A karneváliságából következően egy napra, ha csak a játék keretében is, de megfordultak az erőviszonyok, a kiszolgáltatottság iránya. A műfaj parodisztikus, szatirikus jellege miatt kinevethető volt a félelmetes, a korlátlan hatalmú elnyomó is.

⁷ A szöveg közlése: Margoliouth, George: *Megillath Missraim, or the Scroll of the Egyptian Purim*. *Jewish Quarterly Review*, 8, 1896. 274–288.

⁸ A szöveg közlése: Gantwerk Mayer, Isaac: *Megillat Hitler; a Purim Sheni scroll for French Armistice Day by Asher P. Hassine (Casablanca, 1944)*. The Open Siddur Project, 2021. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/purim-sheni-readings/megilat-hitler-by-prosper-hassine-casablanca-1944> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)

⁹ Baumgarten, Jean: *Purim-shpil*. In: *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 2010. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Purim-shpil> (letöltés ideje: 2023. február 17.) A purimi előadásoknak nem kizárólag Eszter könyve szolgálhatott alapjául, léteztek József történetét vagy Dávid és Góliát viadalát feldolgozó előadások is.

¹⁰ Horowitz, 2008. 86.

A purimspílek magyarországi hagyományával kevés kutatás foglalkozik: elsősorban vallásnéprajzi szempontból,¹¹ valamint kisebb részben színháztörténeti megközelítésben, a jiddis népi színjátszás, illetve a *marsalikok*¹² tevékenységének még kevésbé feldolgozott anyagát kutatók.¹³ A nyelvi asszimiláció folyamatában a 19-20. század fordulójától a purimi előadások is fokozatosan magyar nyelvűvé váltak.

2. A büntetés-bűnhődés témája

A purim ünnepe tehát lehetőséget adott, de egyben *kényszerített* is minden nemzedéket a közelmúlt vagy a lokális múlt eseményeinek átgondolására Eszter könyvének és a purimspílek hagyományán keresztül.¹⁴ A vészkorszakot követő időszakban ez különösen fájdalmas volt, hiszen a megmenekülés, az üldözés ünnepbe fordulása nem következett be. „Hámán” terve, minden zsidó kiirtása ugyan nem valósult meg, de a veszteségek olyan mértékűek voltak, hogy a kevés túlélő is mélyen sérült volt, traumatikus veszteségekkel küzdött. Ebben a kontextusban nagy hangsúlyt kapott az elkövetők megbüntetésének kérdése, a büntetés-bűnhődés témája, ami a bibliai történet zárásának is kiemelt és zavarba ejtően kiterjedt mozzanata.

A kérdéskör érzékeny voltának megértéséhez hozzá kell tenni, hogy a „boszszúszomjas zsidó” figurája – részben Shylock alakjának irodalmi hagyományából, részben Luther örökségeként épp Eszter könyvének protestáns bibliaértelmezésből¹⁵ táplálkozva – a modern politikai antiszemitizmus, majd a háborús antiszemita propaganda egyik kedvelt toposza volt.¹⁶ A háború utáni Magyarországon az áldozatok

¹¹ L. Tátrai Zsuzsanna: Purimi szokások. In: Kriza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest: Akadémiai, 1990. 149–155.

¹² Marsalik (a német marschalc-ból) a zsidó örömmünnepek – esküvők, hanuka, purim – ceremóniamesterei, tréfacsinálói, a dramatikus játékok alkotói és betanítói.

¹³ Halász Tamás: A purimspíltől Thália szentélyéig. *Magyar Zsidó Szemle*, 6-7, 2010. 195–207. és Peremiczky Szilvia: *Zsidó dráma, színház és identitás*. Budapest: Ráció, 2019. 43–46.

¹⁴ A holokauszt emlékezet ritualizálásának jelenségét, illetve tágabban a hagyományban gyökerező értelmezés magyarországi megnyilatkozásait – az 1946-os purimra is utalva – tárgyalja Grüll Tibor: Az új Hámánok szelleme: A hiányzó paradigma a Magyar holokauszt-értelmezésben. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért*. Budapest: MAZSI-HISZ, 2002. 243–246.

¹⁵ Bush, Frederic W.: The Book of Esther: Opus non gratum in the Christian Canon. *Bulletin for Biblical Research*, 8, 1998. 39–40.

¹⁶ Carruthers, Jo: Esther and Hitler: A Second Triumphant Purim. In: Lieb, Michael – Mason, Emma – Roberts, Jonathan – Rowland, Christopher (eds.): *The Oxford Handbook of the Reception History of the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 515–528.; Magyarország vonatkozásában: Karsai László: „Shylock is Whetting his Blade”. Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: Bankier, David (ed.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem: Yad Vashem, 2005. 293–312.

sok esetben élték meg a nagyon várt, jogi keretek közötti igazságtétel elmaradását. Miközben a politikai igazságszolgáltatás anomáliái csalódottságot keltettek a zsidó túlélők körében, a népbírói tárgyalásokban való szerepvállalásukat így is sokan a „zsidó bosszú” megjelenésének tekintették, és ez szélsőséges reakciókat váltott ki.¹⁷

A bibliai elbeszélésben a főbűnöst akasztással, mégpedig nyilvános akasztással büntetik, aminek ábrázolási hagyománya is kialakult a már említett illusztrált tekerceken. A kivégzési mód azonos volta is erősítette a párhuzamot a bibliai és a modern „Hámánok” között. Emblematikusak voltak az első hivatalos, népbírói ítélet nyomán végrehajtott háborús bűnös kivégzések, amelyekre Pesten február 4-én, az Oktogonon került sor. A 401. különleges büntető munkásszázad keretéhez tartozó Rotyis Péter főtörzsőrmestert és Szívós Sándor szakaszvezetőt végezték ki. A lámpavason lógó felakasztott háborús bűnösök (a valóságban is, fényképeken is) részei voltak az újra meginduló életnek. Mindez az akkori fővárosi gyerekek számára is ismert volt. Az akkor öt éves Kőszeg Ferenc visszaemlékezésében említi meg az Oktogonon látott kivégzetteket.¹⁸ Az 1945 kora nyarán a PIH Zsidó Leánygimnáziumában tanuló 13 éves lányok által készített, és Kertai Klára tanárnő által megőrzött rajzok között kettőn is megjelenik a felakasztott nyilasok ábrázolása.¹⁹

A bűnösök megbüntetése mint a normalitás helyreállításának és az áldozatok erkölcsi kompenzálásának eszköze a vészkorszakot közvetlenül követő időszak egyik kulcskérdése volt a túlélő közösség számára. Ennek kimenetele hosszú távú következményekkel járt mind az új identitás kialakulására, mind pedig a „menni vagy maradni” döntésére is.

Négy példa segítségével szeretnénk bemutatni, hogy a háború utáni évek purimi előadásaiiban hogyan ragadható meg az aktualizálás folyamata, milyen változatok, milyen skálán dokumentálhatók. Elsődlegesen a darabok zárására koncentrálnunk, ahol a bibliai történetben a bűnösök bűnhődése és az áldozatnak szánt túlélők továbbélése áll a középpontban.

3. Négy végződés – három közösségi stratégia tükré

Az első példánk – 1947 purimjáról – a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) Fiú- és Leánygimnáziumának közös előadása, amelyben Racine *Eszter* című darabját vitték színre. Az előadás helyszíne a Royal Színház volt, és a sajtóbeszámolók szerint a nézők között foglalt helyet Stöckler Lajos, a PIH elnöke, Bassola Zoltán és Bóka László közoktatásügyi államtitkárok, Szávay Nándor tankerületi főigazgató és

¹⁷ Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat, 2012. 117, 126.

¹⁸ Kőszeg Ferenc: *Múltunk vége*. Pozsony: Kalligram, 2011. 178.

¹⁹ Bányai Viktória – Horváth Rita: „They Drew What Was In Them: The Past, the Present.” *S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 10, no. 2, 2023. 63–65.

Kardos László miniszteri tanácsos is.²⁰ Milyen üzenetet közvetíthetett szűk két évvel az üldözések vége után ez a reprezentatív előadás, és milyen szerepe volt ebben az európai irodalom egyik klasszikusától választott darabnak?

1. kép. A Debreceni Zsidó Gimnázium Racine előadásának szereplői, 1942₁

Racine *Eszter könyve* feldolgozása eredetileg iskolai célra készült: 1689-ben, az előkelő francia családok leányainak nevelésére létrehozott Saint-Cyr leánynevelő intézetben mutatták be. Csak a 18. században került át hivatásos társulatok műsorába. A zsidó hagyomány szempontjából kiemelten fontos bibliai történetet megjelenítő dráma az európai műveltség elemévé vált, formai megoldásaiban – a görög drámákból átemelt kórus szerepeltetésével – is illeszkedve az antik színházi hagyományhoz. Épp ezért választotta Salamon Jehuda Rapoport, a kettős kulturális beagyazottság modelljét hirdető zsidó felvilágosodás jelentős alkotója is 1827-ben Racine darabját héber nyelvű verses adaptációja (*Seerit Jehuda*) alapjául. Racine műve tehát egyszerre hordozott európai kulturális rangot, és épült bibliai történetre, sőt, egyes elemeiben annak késő ókori zsidó értelmezési hagyományára is.²² A két

²⁰ Eszter. *Új Élet*, 1947. ápr. 3. 20.

²¹ A kép forrása: Ádám Mária: Ádám (Rothmann) Emil tanár-karnagy-zeneszerző élete és munkássága. *Hacofe*, 1, 2010. <https://www.or-zse.hu/hacofe/vol1/adammari-adamemil.htm>. (Letöltés ideje: 2023. február. 17.) Ugyanott az 1947-es előadásról is látható egy apró, gyenge minőségű kép.

²² A dráma bizonyos elemei egyértelművé teszik, hogy Racine nem csak alapos bibliaismerettel bírt (más bibliai könyvek beleszövése egyes megszólalásokban), hanem kortárs keresztény

kulturális hagyomány összekötése pedig erőteljes jelentést hordozott a neológ zsidóság számára, megjelenítve azt az integrációs alapeszményt, miszerint lehetséges egyszerre mélyen gyökerezni, otthonosan mozogni, mindkét kultúrában.

A dráma első magyar nyelvű fordítását, szintén iskolai előadáshoz, a Debreceni Zsidó Gimnázium egyik tanára, Bencze László készítette el 1941-ben.²³ A gimnázium évkönyveiből 1941 és 1942 purimján tudunk Racine-előadásokról.²⁴ A fordítás megjelentetése és az előadások sokaknál elismerő fogadtatásra találtak, értve a választás üzenetét. Az iskola évkönyve mások mellett Benedek Marcell sorait idézi: „Racine Eszter-e úgy hat rám, mint egy sírból kinyúló kéz, amely megállásra inti a vesztébe rohanó, örült világot... Az a pusztta tény, hogy ez a darab egy negyed évezred után is él, gondolkodóba ejthetné azokat, akik szellemi erőket materiális fegyverekkel akarnak legyőzni.”²⁵ Abban a döntésben, hogy ugyanezt a darabot vették színre reprezentatív módon 1947 purimján a PIH fiú- és leánygimnáziumában, biztosan jelentős szerepet játszott, hogy a debreceni tanári karból ekkor már hárman is Budapesten tanítottak, épp az előadások létrehozásának motorjai: Bencze László a fordító, Gonda László a rendező és Rothmann (Ádám) Emil a zeneszerző.

Racine drámájának cselekménye és karakterei részben klasszikus dramaturgiai okokból (a történet végébe csöppenünk bele, az előzményeket csak utalásokból ismerjük meg), részben a megszólaló szereplők számának növelése céljából (például a szolgáló lányok), részben pedig – mint már említettük – más források beépítése miatt csak többé-kevésbé követik Eszter könyvét. A holokauszt utáni neológ közösség számára jelentést hordozó legfontosabb különbséget a bibliai elbeszélés (valamint hagyományos értelmezése) és Racine darabja között a dráma zárásában látjuk.

A Racine által elmondott történet addig a pontig jut el, hogy Hámán kerül arra a bitófára, amit Mordekhajnak készítettett, és a kivégzést hírül hozza a király egyik szolgálja. Ezután mindössze három rövid megszólalás zárja a darabot a cselekvő szereplők részéről: Mordekhaj arra emlékezteti a királyt, hogy Hámán halálával még nem hárult el a veszély a zsidóság feje felől; a király megígéri, hogy új parancssal rendezi helyzetüket, és Eszter Istent dicséri a gondviselésért. A darab ténylegesen a kar énekével zárul, amelyben a veszedelem elmúltát, „a Gonosz”

hebraisták – Matthew Poole, John Lightfoot és Richard Simon Richard – munkáiból ismerte az ókori zsidó értelmezési hagyományt is (targum, midrás). Salomon, Hermann Prins: Racine, Jean. In: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 17. Thomson Gale, 2007. 51.

²³ Racine, Jean: *Eszter. Tragédia 3 felvonásban*. Fordította Bencze László. Debrecen: Debreceni Zsidó Gimnázium, 1941.

²⁴ Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1940–41 tanévről*. Debrecen, 1941. 13–14.; Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1941–42 tanévről*. Debrecen, 1942. 8.

²⁵ Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1940–41 tanévről*. Debrecen, 1941. 8.

bukását, a szabadság visszatértét, Eszter bátorságát, az Örökkévaló hatalmát zengik.²⁶ Ám levegőben maradnak feszítő kérdések, amelyeket a bibliai elbeszélésben még a három főszereplő rendezett el: Mi történik Hámán szövetségeseivel, akikkel együtt tervezte a zsidók kiirtását? Megtartja-e a király az ígérését, tudja-e garantálni a zsidók védelmét? Hogy folytatódott *mindezek után* az életük a birodalomban?

Az előadás fogadtatásából úgy tűnik, a többségi társadalom épp azt támogatta, hogy érjen véget a történet a főbűnös példás megbüntetésével. Dr. Vörös István tanfelügyelő, aki korábban éles kritikát gyakorolt a fiúgimnázium nevelőmunkájában tapasztalt cionista szellemiséggel kapcsolatban, a darab megtekintése után – az értekezleti jegyzőkönyv tanúsága szerint – elismerően állapította meg, hogy „Igazgatója s lelkes tanári kara – szívében elbékélten híven az írás szelleméhez »Csak a szeretet örök« tevékenyen kiveszi részét a szellemi újjáépítés áldozatos munkájából. (...) Az igazgató urnak az előadást bevezető szavaiból s a darab eljátszásából azt láttam, amit annyiszor hirdetünk s vallunk, magyarságszeretetünk s vallásos áhitatunk harmonikus együttéléssel igazítja életünket s a demokrácia igazi élésében mind a két érzés egyformán kap helyet – a lelki újjáépítésben.”²⁷ A vissza-illeszkedés, sőt, még inkább az új társadalmi rendbe való beilleszkedés közösségi stratégiáját az szolgálta tehát, hogy a túlélők bizonyos kérdéseket nem tesznek fel, a főbűnösök 1947 tavaszára már lezajlott népbíróági pereit után „szív[ük]ben elbékélten” nem várnak további számonkérést.

Második példánkul egy makói előadást választottunk 1948 purimjáról. Itt teljes szövegkönyv nem áll rendelkezésünkre, csak egy viszonylag részletes tudósítás, ami az orthodox – eredetileg cionizmusellenes, de a háború után már inkább cionista – Agudat Jisrael magyarországi szervezetének ifjúsági periodikájában, az *Ahdut*ban jelent meg egy purimi körkép részeként. Az előadást az Agudat Jisrael makói leánycsoportja vitte színre.

„A csengő megszólalt. A függöny felgördült s 60 Pirchot [lány] ott állt agudista chulca-egyenruhájában, kibontott degellal [zászlóval] és ajkukon felhangzott a pirchot-induló, a »*Kulánu chávérót [Mindannyian társak vagyunk]*«. Ennek elhangzása után színre került az »Asszimiláns Mordecháj« c. purimi vígjáték, melyben előadták a chávérák, hogy Mordecháj az ősi történettől eltérően kibékült Hámánnal. Ezen mindenki csodálkozott. (De mivel purim volt, belenyugodtak.)»²⁸

²⁶ A drámát a Hehaluc cionista szervezet által kiadott, az 1946-os Purimra összeállított szöveggyűjtemény is tartalmazta, szintén Bencze László fordításában. Azonban az 1946-os kiadásban a zárókar szövege nem szerepel. A gyűjtemény összeállítói feltehetően nem tudtak azonosulni annak optimista kicsengésével. Az 1946-os kiadást l. *Hechaluc nesefonyag 1. Purim (5706), II. kötet*. Hehaluc kiadás 1946. 1–32.

²⁷ Tanfelügyelői értekezlet jegyzőkönyve. 1947. május 21. BZSH Scheiber Sándor Gimnázium és Általános Iskola irattára, PIH Leánygimnázium értekezleti jegyzőkönyvek 1946/47.

²⁸ Friedmann Chájá tudósítása. *Ahdut*, 21–22. 1948. 13.

Ahogy a tudósítás is jelzi, a mindenki számára jól ismert történettől való eltérés csodálkozást, talán inkább megrökönyödést váltott ki. Mi állhat ennek a meglepő feldolgozásnak a hátterében? Makó az öt legnagyobb vidéki zsidó közösség egyikévé vált a háború után: a túlélők nagyobb számához hozzájárult, hogy innen sokakat a Bécs környéki munkatáborokba deportáltak, nem pedig Auschwitzba. Mivel a vészkorszakban a városvezetés a helyi intézkedésekben messze túlteljesítette a kötelező, törvényben előírt diszkriminációs elvárásokat, a túlélők kérvényezték népbíróság felállítását Makón, de kérésüket elutasították.²⁹ Ezt helyi pártpolitikai érdekek magyarázták. A város korai, már 1944. szeptember 26-án bekövetkező szovjet megszállása után kommunista kézbe kerülő városvezetés a szélsőjobboldali pártok napszámos és más alacsony egzisztenciájú tagjait a saját oldalára állította, saját társadalmi bázisát teremtette meg belőle. A munkaszolgálatból és deportálásból hazatérő zsidókat már ez a helyzet fogadta. Az eseményeket gyerekként megélt Bárdos Pál (1936–2017) így idézte mindezt fel:

„Lehet, hogy volt példa az egyéni bosszúra – bár kollektív bünt aligha lehet megtorolni –, de én főleg arra emlékszem, hogy az igazoló eljárások során majdnem minden nyilas talált magának zsidó mentőtánút. Emellett Makó felszabadulása után Kolonics városparancsnok Mezőhegyesre internálta az exponált nyilasokat – azok pedig úgy védekeztek, hogy beléptek a kommunista pártba. Ez, amikor mi hazatértünk, már kész tény volt. A makói zsidók nagy része is – [...] – a kommunista pártba lépett be. Ott pedig nézheték egymást zsidók és nyilasok.”³⁰

„Negyvenöt előtt tényleg voltak Makón cionisták. Aki közülük életben maradt, még negyvenötben úgy elment, hogy a zsidókkal kegyetlenkedő leventeparancsnok perét meg kellett szüntetni: nem maradt tanú.”³¹

Azonban abban, hogy az elmaradt igazságtétel 1948-ban is ilyen intenzíven foglalkoztatta a közösséget, minden bizonnyal a háború utáni folyamatok is jelentős szerepet játszottak. Szintén politikai érdek állt a gettósítás után „megszerzett” ingóságok, például a terménykereskedelem újraindításához nélkülözhetetlen lovak visszaszolgáltatásának elmaradása mögött.³² A zsidó kereskedők elleni erőszakos tüntetéseket – 1946 tavaszán – egyenesen a kommunisták szervezték, és a zsidóellenes érzelmek felszítása vérvádhisztériába (gyerekhúsból készült virsli híreszteléséhez), majd az egyik zsinagóga felgyújtásába torkollott május végén. Ám az elkövetők megnevezése és megbüntetése ezúttal is elmaradt. A purimi előadás abszurd zárá-

²⁹ Weber, Petru: A háborús bűnösök megtorlása a második világháború utáni Romániában és Magyarországon. *Korall*, 2007/28–29. 140.

³⁰ Bárdos, 1981. 24.

³¹ Bárdos, 1981. 95.

³² Pelle János: *Az utolsóvérvádak. az etnikai gyűlölet és politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest: Pelikán Kiadó, 1995. 172–173.

sa azt az abszurd politikai / társadalmi elvárást fordítja le a hagyomány nyelvére, hogy a város zsidóságának elfogadón kellene viszonyulnia az újra és újra rátámadó „Hámánokhoz”, sőt, kibékülni velük. Ez az abszurdítás, ami még a karneváli kifordítottságban is meghökkentő, az elvárás vállalhatatlan voltát sugallja. Minderre az esemény cionista szervezőinek egyértelmű válasza a kivándorlás volt.

Más, szintén cionista ifjúsági szervezeti keretben létrejött purimi előadások hasonlóan határozott állásfoglalással, azonban sokkal direkter, mondhatjuk úgy is, didaktikusabb módon közvetítették azt az üzenetet, hogy az egyetlen helyes válasz a történetekre, az újbóli és újbóli üldözések megelőzésére, a *galut* (a diaszpóra) végleges elhagyása: *La-sana ha-baa Birusalajim!* (Jövőre Jeruzsálemben!) Ezzel a purimkor hagyományosan el *nem* hangzó felkiáltással zárul a Hechaluc³³ kiadásában 1946-ban megjelent füzetben *A mi purimunk* című commedia dell’arte stílusban előadandó gyermekdarab.³⁴

A történet elbeszélése ebben a feldolgozásban is félbeszakad azon a ponton, ahol a király felismeri Hámán gonosz voltát, és elhatározza megbüntetését. A Hámánt alakító gyermek – szerepe szerint – gyorsan meg is szabadul álarcától, kijelentve, hogy azért teszi, nehogy valóban el kelljen szenvednie a büntetést, azaz felakasszák. A félbeszakadt történet folytatása lényegtelennek is válik a színen szerszámokkal, kosarakkal megjelenő halucokhoz, vagyis országépítésre készülő ifjakhoz képest. A galutbeli gyerekek először csodálkozva figyelik, jelmeznek tekintik a halucok viseletét, munkaeszközeit. Amire azok így reagálnak: „Igen, ezt a jelmezt vettük fel, de nem vetjük le Purim után sem. Soha többé! [...] De nem ám! Mert a lelkünk is hozzá öltözött ehhez a ruhához. Mi drága hazánk munkásai leszünk!”³⁵ A jelmezek valódiságának kontextusában válik érthetővé az az utasítás, hogy a Hámánt alakító gyerek vegye le az álarcát, hiszen a darab és a valóság közötti különbséget a darab vége maga törli el, hangsúlyozva azt, hogy a bibliai történet nem aktualizál, hanem maga az érvényes valóság.

Miután a darab minden szereplője csatlakozik a halucokhoz egy közös táncban – haszid óra helyett immár hangsúlyosan „palesztinai” órában –, hangzik el a már idézett, pészah ünnepéhez tartozó, zárómondat: *La-sana ha-baa Birusalajim!* Ahogy a halucokat alakító gyerekek szavai sugallják, „drága hazá”-nak már nem Magyarországot kell tartania a túlélőknek, hanem a szentföldi hazát. A távozni készülőök szempontjából valóban jelentőségét veszíti a történet vége: nincs, nem is kell válasz azokra a kérdésekre, hogy a király kitart-e elhatározása mellett, Hámán és támogatói elnyerik-e büntetésüket, helyreáll-e a nyugalom.

³³ Hechaluc (héberül: az úttörő), a 19. század végén Oroszországban alapított baloldali cionista mozgalom. Holokauszt utáni magyarországi működéséről lásd: Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000.

³⁴ *A mi purimunk*. In: *Gyermek-purim 5706* (Hechaluc cofe cair füzetek). Budapest, 1946. 19–25.

³⁵ *A mi purimunk*, 1946. 25.

Negyedik példának a PIH Fiúárvaházának előadását választottuk. Ez a négy előadásból a legkésőbbi, 1951 purimján adták elő. A szereplőket megörökítő képen elől a két főszereplő ül: a Délibáb utcai leányárvaházból érkezett, Esztert alakító lány és a Hitlernek maszkírozott fiú. Az álló szereplők között többen is katonai egyenruhát viselnek. Az előadásra visszaemlékező egykori árvaházi növendékek a hátul középen álló tanárhoz, Braun Tamáshoz kötik a darab írását, betanítását. Kertész Péter több évtized távolából így emlékezett erre:

„Ezekben a darabokban én is játszottam valamilyen szerepet. Ilyen sajtóságos rigmusokat írt, egy kicsit asszociált is, tehát aki rossz volt a bibliai történetben, Hámán, arról egy kicsit, mit tudom én, Hitlerre vagy Szálásira lehetett asszociálni. A Mordehájról, aki jó volt, arról mindig a jó zsidóra lehetett asszociálni. Braun olyan szövegeket írt ezekre a hagyományos melódiákra – most hirtelen eszembe jutott, hogy – *Van a Markó utca sarkán egy kis palota, Führerkém, ha boldogtalan, jöjjön el oda! A kapuja mindig zárva, Bogár János magát várja!* Bogár János az állami ítéletvégrehajtó volt.”³⁶

A darab a purim gúnyolódó, tiszteletlen, karneváli hagyományára helyezte a hangsúlyt. A kigúnyolás lehetősége, eszköze hozzájárul a traumák pszichológiai feszültségének legalább időleges csökkentéséhez, és megjelent a holokauszt utáni gyászfeldolgozás egyik lehetséges módjaként is.³⁷ Az eddig elmondottak fényében a – mai füllel – talán nem gyerekeknek való tartalom is értelmet, igazolást nyer, főképp hogy más visszaemlékezésekből további példákat is ismertünk a korabeli gyermek-ifjúsági kultúrából, például dalok gúnyolódó, csúfolódó átköltésére. Wieder Györgyi emlékei szerint a magyarul „Hegyek között, völgyek között” szöveggel ismert dal héber szövege, annak fonetikus, magyar fül számára való hangzása ihlette a következő átköltést: „*Béna keze, béna lába kész a horogkereszt / Hitlert meg a Mussolinit megette a fene...*”³⁸

A gúny az erkölcsi győzelmet adhatja meg a veszteséget elszenvedőknek, a kiszolgáltatottságot átélőknek, azonban nem pótolja a helyreállítás, az igazságszolgáltatás valós lépéseit. De 1951-ben már nem is volt valódi választási lehetőség távozás vagy maradás között, hiszen a kivándorlás legális lehetőségei lezárultak. Ilyen módon az árvaházi pamflet annyit tett, amennyit tehetett: könnyített az árván, félárván maradtak lelkén.

³⁶ Interjú Kertész Péterrel, 2004.

³⁷ Ezrahi, Sidra DeKoven: Hogyhogy nevetni – ilyen tudással? *Múlt és Jövő*, 2005/4. 13–30.

³⁸ Gombocz Eszter: Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészorszak árváinál. In: Lénárt András – Kovács Tamás (szerk.): *Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után*. Budapest: HDKE, 2021. 12.

2. kép. Kosztümös fénykép az árvaházi előadás szereplőiről (Darvas Gábor tulajdona)

4. Konklúzió

A purimspilek tehát komplex módon tették lehetővé a holokauszt utáni zsidó lét átgondolását. A bibliai történet maga, együtt a korábbi purimok történeteivel és feldolgozásaikkal, bonyolult, önmagukra és egymásra is reflektáló értelmező metanarratívákat eredményeztek. A korszak feszítő kérdései voltak, hogy az Eszter könyve központi témái – a megszabadulás, illetve meg nem szabadulás, a zsidók szerepe, a bűnösök megbüntetése, stb. – milyen módon állnak össze értelmezési keretté ennek a zsidók többsége számára megszabadulás nélküli purimnak a kapcsán.

A Hehaluc által 1946-ban kiadott szöveggyűjtemény összeállítói és a gyűjteményhez tanulmányt író Scheiber Sándor is azt hangsúlyozták, hogy a purim az egyetlen ünnep a zsidó hagyományban, ami a galut életének ünnepe, annak minden belső feszültségével.³⁹ Úgy látszik, hogy a holokauszt utáni purimok – a korábban elképzelhetetlenül sok áldozatot követelő „megszabadulás” miatt – a visszailleszkedés illetve elvándorlás, az alija, illetőleg a galutban maradás kérdését vetették fel a legélesebben a túlélők számára.

³⁹ Ben Dániel: Megnyitó beszéd anyag. In: *Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706), I. kötet*. Hechaluc kiadás, 1946. 1–3.; Scheiber Sándor: Purimi népszokások, népköltészet és népművészet. In: *Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706), I. kötet*. Hechaluc kiadás, 1946. 14.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám Mária: Ádám (Rothmann) Emil tanár-karnagy-zeneszerző élete és munkássága. *Hacofe*, 1, 2010. <https://www.or-zse.hu/hacofe/vol1/adammari-adame-mil.htm>. (Letöltés ideje: 2023. február. 17.)
- Bányai Viktória – Horváth Rita: „They Drew What Was In Them: The Past, the Present.” *S:I.M.ON. Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 10, no. 2, 2023. 50–72. DOI: 10.23777/sn.0223/art_vbrh01
- Bárdos Pál: *A második évtized*. Budapest: Szépirodalmi, 1981.
- Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest: Gondolat, 2012.
- Baumgarten, Jean: Purim-shpil. In: *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, 2010. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Purim-shpil> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)
- Ben Dániel: Megnyitó beszéd anyag. In: *Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706)*. I. kötet. Hehaluc kiadás, 1946. 1–12.
- Bush, Frederic W.: The Book of Esther: Opus non gratum in the Christian Canon. *Bulletin for Biblical Research*, 8, 1998. 39–54.
- Carruthers, Jo: Esther and Hitler: A Second Triumphant Purim. In: Lieb, Michael – Mason, Emma – Roberts, Jonathan – Rowland, Christopher (eds.): *The Oxford Handbook of the Reception History of the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 515–528.
- Ember Mária: *El a faluból*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2002.
- Ezrahi, Sidra DeKoven: Hogyan nevetni – ilyen tudással? *Múlt és Jövő*, 2005/4. 13–30.
- Gantwerk Mayer, Isaac: *Megillat Hitler, a Purim Sheni scroll for French Armistice Day by Asher P. Hassine (Casablanca, 1944)*. The Open Siddur Project, 2021. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/purim-sheni-readings/megilat-hitler-by-prosper-hassine-casablanca-1944> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)
- Gergely Ágnes: *Két szimpla a Kedvesben. Memoár*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2014.
- Gombocz Eszter: Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészkor-szak árváinál. In: Lénárt András – Kovács Tamás (szerk.): *Hogyan tovább? Zsidó családok Magyarországon a háború után*. Budapest: HDKE, 2021. 8–19.
- Grüll Tibor: Az új Hámánok szelleme: A hiányzó paradigma a Magyar holokauszt-értelmezésben. In: Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért*. Budapest: MAZSIHISZ, 2002. 229–247.
- Gyárfás Endre: *Mátvásföld, alkonyuló éden*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2013.
- Gyermek-purim 5706* (Hechaluc cofe cair füzetek). Budapest, 1946.

- Halász Tamás: A purimspiltől Thália szentélyéig. *Magyar Zsidó Szemle*, 6-7, 2010. 195–207.
- Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706), I-II. kötet.* Hehaluc kiadás, 1946.
- Horowitz, Elliott: *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2008.
- Interjú Kertész Péterrel.* Centropa Archívum, 2004. <https://www.centropa.org/hu/biography/kertesz-peter> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)
- Karsai László: „Shylock is Whetting his Blade”. Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: Bankier, David (ed.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem: Yad Vashem, 2005. 293–312.
- Klein, Yael: Madonna, Blair, Putin and Bin Laden in celebrity Megillah. *Jewish News*, 2017. January 30. <https://www.jewishnews.co.uk/madonna-tony-blair-vladimir-putin-and-bin-laden-depicted-in-celebrity-megillah/> (Letöltés ideje: 2023. február 17.)
- Kőszeg Ferenc: *Múltunk vége*. Pozsony: Kalligram, 2011.
- Margoliouth, George: Megillath Missraim, or the Scroll of the Egyptian Purim. *Jewish Quaterly Review*, 8, 1896. 274–288.
- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000.
- Pelle János: *Az utolsóvérvádak. az etnikai gyűlölet és politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest: Pelikán Kiadó, 1995.
- Peremiczky Szilvia: *Zsidó dráma, színház és identitás*. Budapest: Ráció, 2019.
- Racine, Jean: *Eszter. Tragédia 3 felvonásban*. Fordította Bencze László. Debrecen: Debreceni Zsidó Gimnázium, 1941.
- Salomon, Hermann Prins: Racine, Jean. In: *Encyclopaedia Judaica*, vol. 17. Thomson Gale, 2007. 50–51.
- Scheiber Sándor: Purimi népszokások, népköltészet és népművészet. In: *Hechaluc neseanyag 1. Purim (5706)*, I. kötet. Hehaluc kiadás, 1946. 13–50.
- Tátrai Zsuzsanna: Purimi szokások. In: Kriza Ildikó (szerk.) *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. Budapest: Akadémiai, 1990. 149–155.
- Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1940–41 tanévről*. Debrecen, 1941.
- Vág Sándor (közr.): *A Debreceni Zsidó Gimnázium Évkönyve az 1941–42 tanévről*. Debrecen, 1942.
- Weber, Petru: A háborús bűnösök megtorlása a második világháború utáni Romániában és Magyarországon. *Korall*, 2007/28–29. 134–145.

SZEMLE

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

Szerbiai kisebbségek örökös kényszerpályán

Serbian minorities forever on a forced path

ABSTRACT: Although there are many works on minorities in Serbia, there is rarely a comprehensive work on the subject in Serbian history. In Zoran Janjetović's book, the difficulties, problems and focal points of minority studies in Serbia are examined, with a special focus on the Hungarians of Vojvodina.

KEYWORDS: Serbian history, sources, minorities in Serbia, Hungarians, Albanians, Hungarians in Vojvodina, Yugoslavia's nationality policy

Ebben a szakirodalmi műhelytanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy egy friss, vaskos, sok tekintetben hatalmas és eredeti vállalkozás kapcsán egyrészt rámutassunk azokra a dilemmákra, amelyekkel a szerb történettudomány foglalkozik a szerbiai kisebbségek, azok kutatása kapcsán, másrészt kiemeljük néhány olyan problémát, amelyek új összefüggésekbe helyezhetik a vajdasági magyarok korabeli helyzetét.

A középgenerációhoz tartozó Zoran Janjetović *Konfrontacija i integracija – Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964* [Konfrontáció és integráció – Nemzeti kisebbségek Szerbiában 1944–1964]¹ c. kötete ugyanis számos, eddig feltáratlan levéltári forrás beemelésével világít rá a jugoszláviai szocializmus első két évtizedének problematikus szerb(iai) kisebbségi/nemzetiségi politikájára, ám több ponton kérdéseket is felvet. Mint látni fogjuk, több esetben kritikával illethető a forráskezelés, a szóhasználat, de kétségeink merülhetnek fel egyes pontokon az értelmezést illetően is. Mindez azonban nem befolyásolja döntő mértékben a könyv számos erényét, ezért is érdemes végigtekinteni a problematikát, akár párszempontot is beemelve. Különösen figyelemre méltó a kötet, mert a szerző a szerb történettudományosságban azon ritka kivételek közé tartozik, akik megértő

* A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa.

E-mail: horvath.gyorgy@hun-ren.tk.hu

¹ Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2022.

módon állnak a témához, különösen a vajdasági nemzetiségek esetében, míg a koszovói albánokat tekintve támadhat némi hiányérzetünk, ami a balkáni, vagy akár tágabban a dél-kelet-európai történetírás örök Achilles-sarkára is rámutat – a másik megértésének hiányára, vagy a másik „hiányosságainak”, vagy akár „bűneinek” felnagyítására is. Hangsúlyozzuk, Zoran Janjetović érzékelhetően más úton jár, ezért is érdemel külön figyelmet e vállalkozása.

A mai szerb történelemtudományról

Korántsem állítható az, hogy a szerb történelemtudomány az utóbbi évtizedekben ki sem bújtt volna a nacionalizmus köpönyege alól. Ugyanakkor legkorábban a nyolcvanas évektől az egyik, ha nem a legmarkánsabb irányzata máig – az ún. nemzeti írókkal együtt, élükön a nemzet atyjának tartott, azóta elhunyt Dobrica Ćosić-tyal – bevette a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiát, és minden a szerbek Jugoszláviában és különösen Koszovón való veszélyeztetettsége, elnyomottsága tézise a bizonyításának rendelődött alá. Ugyanakkor már – ha nem korábban – a kilencvenes évektől létrejött egy (vagy éppen több) szaktudományos történeti, szociológiai és kulturális antropológiai irányzat, amelyek különösen a háborúellenességgel összefüggésben erősödtek meg. Ezek a nemzeti-nacionalista közbeszédben a liberális, nyugati érdekeket kiszolgáló, hazaáruló jelzőket is megkapták.²

Így tehát az egyik mainstream narratíva az ún. akadémiai közegben máig is maradt az, amely a szerb nemzeti prizmán át szemléli a történeket, igazolja a kilencvenes évek délszláv háborúit, és mondani sem kell, se szeri, se száma a Koszovó szerb voltát bizonyítani kívánó műveknek. Emellett azonban az egyetemi szféra és a hozzájuk nem kapcsolódó állami, de függetlenségüket óvni kívánó kutatóintézetek és műhelyek közt szép számmal akadnak, amelyek más úton járnak. Ez látszik a folyóiratokban és a könyvszakmában, de a médiában, a közéletben is, noha a hatalom és támogatói számára ezek, különösen az utóbbi másfél évtizedben – amely időszak Aleksandar Vučić autokrata-populista uralmával jellemezhető –, aligha kívánatosak.

Itt jegyezzük meg, az egyszeri nem szerb nemzetiségű olvasóban működhet a gyanú hermeneutikája, vagy az előítélet (amely gyakran megalapozott tapasztalat is lehet), hogy amennyiben cirill betűs kiadványról van szó, ez rögtön azt sejtetheti, *nackós* munkáról van szó, bár ez koránt sincs így, mert gyakran egy latin betűkkel nyomtatott könyv is lehet a túlfűtött nemzeti diskurzus része. Abból tehát, hogy az itt bemutatandó kötet éppenséggel latin betűs, még nem következik semmi.

² A kilencvenes években magyarul jelent meg ilyen jellegű munkákból egy társadalomtudományos válogatás, ezek java a történelmi előzményekkel is foglalkozott, és mára mindez már *történelem: Viszolygás a várostól*. Összeáll., bev. Szerbhorváth György, Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

A nagy nemzeti értelmezés mellett tehát számos kiváló művel találkozhatunk, legyen szó akár a 20. századi vagy azelőtti nemzeti identitás kérdéseiről, a mindennapi életéről, a populáris kultúráról, a nőkről stb.³ Am hiányérzetünk támadhat, ha a Szerbiában élő kisebbségekre gondolunk.⁴ Természetesen rengeteg publikáció akad, amelyeknek épp Koszovó kapcsán érinteniük kell az albán kisebbség ügyét (bár az számszerűen ebben az érásban mindig, illetve egyre inkább nagyobb többségbe került a tartományban), s nem állíthatjuk, hogy szerb történészek ne foglalkoztak volna akár a magyarokkal, a németekkel, a zsidókkal, és – gyakorlatilag a számarányukhoz mérten – egyre kevésbé a többiekkel. A német és a magyar történettudomány is hozzáette a magáét, sajnos a vajdasági magyar történettudomány – szakemberek híján, illetve aki akad, az ma leginkább Magyarországon él és alkot – egyre inkább háttérbe szorult.

Ezért is örvendetes tehát, hogy a fiatalabbnak avagy középkorúnak mondható történészgenerációhoz tartozó, 1967-ben Zágrábban született Zoran Janjetović hatalmas, hajsza híján 800 oldalas összefoglaló munkát tett le az asztalra 2022-ben a szerbiai nemzeti kisebbségekről. A kötet alcíme ugyan az 1944 és 1964 közti két évtizedet jelzi tárgya időkorlátjaként (1963-ban hozták meg az új, az országot decentralizáló jugoszláv alkotmányt), ám 180 oldal, azaz a kötet törzsszövegének a negyede (ha nem számoljuk a 75 oldalnyi szakirodalmat és névmutatót) foglalkozik az 1918 előtti előzményekkel, a két világháború közti időszakokkal, a kisebbségek helyzetével a II. világháború alatt, illetve a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) ekkor kialakuló nemzetiségi politikájával, továbbá a kisebbségek és a JKP viszonyáról 1944-ig. Az időszak ilyen lehatárolása persze megoldja azt a kérdést,

³ Az újabbak közül kiemelném a *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. [Jugoszlávia történelmi perspektívában] c. kötetet (Perović, Latinka szerk.: Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017.), amelyben nemcsak Jugoszlávia gazdaságáról, a politikai eseményekről, a szétesés okairól olvashatunk, de minden köztársaságról és tartományról is egy-egy esettanulmányt, viszont külön a kisebbségekről/nemzetiségekről nem. Itt emelném ki a vajdasági Milivoj Bešlin nevét, aki számos tanulmányában, kötetében foglalkozik Jugoszlávia, Szerbia és a Vajdaság, ezen belül az autonómia és a nemzetiségek helyzetével is. Legutóbbi kötete: Bešlin, Milivoj: *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*. [A modern Szerbia eszméje a szocialista Jugoszláviában] 1. kötet. Novi Sad – Beograd: Akademika knjiga – IFDT, 2022. Koszovó témájához, illetve mítoszához bőséges bibliográfiával I. Čolović, Ivan: *Smrt na Kosovu Polju*. [Halál Rigómezőn.] Beograd: Biblioteka XX. vek, 2016.; A jugoszláv politikai mitológiák és a popkultúra kapcsolatáról I. Perica, Vjekoslav – Velikonja, Mitja: *Nebeska Jugoslavija – Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*. [A mennyei Jugoszlávia – a politikai mitológiák és a pop-kultúra interakciói.] Beograd: Biblioteka XX. vek, 2012. és Vučići: *Koka-Kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.; A szerbek magánéletéről I. Popović, Marko – Timotijević, Miroslav – Milan Ristović: *Istorija privatnog života kod Srba*. [A magánélet története a szerbeknél.] Beograd: Clio, 2003. A Clio kiadó e vállalkozását további történelmi tanulmánykötetek követték.

⁴ Itt most arról a Szerbiáról beszélünk, amely előbb a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, majd az első, ún. királyi, utóbb a szocialista Jugoszlávia része volt – eltérő területi formákban –, és amelyhez Koszovó tartomány is tartozott.

hogy 1944–45-ig Jugoszláviában mint olyan nem volt Szerbia, pontosabban a közigazgatási egységek mások voltak, például az 1930-as években a banovinák határai egészen másképp alakultak, mint utóbb a szocialista köztársaságoké és tartományoké (a királyi diktatúra alatt különben sem volt speciálisan szerbiai kisebbségi helyzet). Az előzmények módszeres bemutatása azonban nagyon is jót tesz a kötetnek és főleg az olvasónak, hogy folyamatában láthassa a szerb elitek, a mindenkori hatalom, illetve a JKP nemzetiségi politikájának, a kisebbségekhez való viszonyának alakulását, változásait, egész problematikáját. Arról nem is szólva, hogy 2005-ben a szerző már publikálta a jugoszláviai nemzetiségi kisebbségek 1918 és 1941 közötti helyzetéről szóló könyvét *Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* [Cárok gyermekei, királyok nyája – Nemzeti kisebbségek Jugoszláviában 1918–1941] címmel,⁵ de kötetet jelentetett meg a vajdasági németekről is.⁶

A források hitelessége

E sorok írójában viszont a könyv olvasása során hamar felmerült, hogy a Janjetović által használt egyes levéltári források mennyire hitelesek, és ha nem azok, adekvátak-e egyáltalán, vagy csak amolyan histográfiai, „kultur”-történeti érdekességek. Kétségtől elémény olvasgatni az idézeteket a régi pártiratokból, titkosszolgálati jelentésekből, hiszen mára végképp porossá vált nyelvezetük is rögtön ama időszakba teleportál bennünket. Ám a pártértekezletekről vagy a rendőrségtől és titkosszolgálatról származó papírhegyek kapcsán gyakran az az érzésünk merült fel, hogy a végül némi pálinkával befejezett nap után a jegyzőkönyvvezető, majd a párttitkár halovány emlékek alapján összegezhette az elhangzottakat, vélhetően azokat eltorzítva, egyfelől a fenti elvárásoknak kívánva megfelelni, másfelől saját éberségüket is bizonyítandó. A titkosszolgák pedig vég nélkül gyártották a (fel)jelentéseket, már csak azért is, hogy igazolhassák, szükség van rájuk. Vagyis olykor ész nélkül eget-szelet összehordtak, ha volt annak valóságalapja, ha nem. Valamit csak jelenteni kellett, konfabulálva, s mindezt megspékelve az elvárt ideológiai maszlaggal, és ha már kisebbségi/nemzetiségi kérdés: mindenben nacionalizmust, sőt, sovinizmust és irredentizmust látva. Kordokumentumként tehát izgalmas olvasmányok ezek, de olykor igen nehéz kibogozni, hogy amit a magyarokról írtak – ti. mit gondol erről vagy arról „átlagban” a többség, vagy éppen mit nyilatkoznak ők magukról –, annak mi lehetett a valóságalapja, mert sok minden olykor erős túlzásnak, ilyen módon hiteltelennek tűnik. Vagyis nem azt kapjuk, hogy egy-egy kisebbség tagjai mit gondoltak vagy

⁵ Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2005.

⁶ Janjetović, Zoran: *Nemci u Vojvodini* [Németek a Vajdaságban] Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2009.

akartak tenni, hanem hogy a szerb többség, vagy akár az adott kisebbség lojális pártkatonája mit vélt és mit akart látni és láttatni.

Íme csak egy példa. A Vajdasági Kommunista Szövetség (VKSZ) tartományi bizottságának (komitet) plénumán és a Jugoszláv Kommunista Szövetség (JKSZ) Nemzeti kisebbségek komissziójának ülésein a vajdasági magyar irodalom helyzetét tárgyalgatták, és a referátumban, illetve a jegyzőkönyvben azt hangsúlyozták ki, hogy ezen írók Magyarországon vagy a nyugati magyar emigráció köreiből akarják kiadni műveiket. A szerző így foglalja ezt össze: „Ebben a kontextusban mondták el, hogy harcolni kell a sovinszta tendenciák és törekvések ellen, hogy mindenáron megteremtsék a magyarok kulturális egységét [az államhatárokon át]”. Az efféle tendenciák megengedése megakadályozná, hogy a magyar kisebbségi irodalom a jugoszláv irodalom részévé váljon.” (657.) Arról is szó esik, hogy Szabadkán a magyar írók elégedetlenek voltak a Testvériség-Egység kiadóval, bár ennek egyik oka a Szabadka és Újvidék közti rivalizálás is volt (teszi hozzá a jelentésíró vagy a szerző – de ezt nem tudjuk). A szervek ugyan üdvözölték a magyar könyvek behozatalát, mert az az olvasást és írást serkentette, de a kevés olvasni való elégedetlenséget szült az értelmiség és az egyetemisták körében, mivel pénz alig akadt a magyar írók könyveinek kiadására, s akik éppen a pénzszüke miatt fordultak a magyarországi és az emigráns magyar kiadókhöz.

Mindez így, egészében hihetetlennek tűnik. Nyilván minden kisebbségi írónak az az álma, hogy anyaországában is megjelenjenek a művei, de a nyolcvanas évekig kevés vajdasági magyar író vágya valósulhatott meg, már csak a színvonal miatt sem. Az emigráns körök és a vajdasági magyar írók közti ötvenes évekbeli kapcsolatokról meg azért nem tudunk semmit, mert ilyen kapcsolatok vélhetően nem is voltak (lehetségesek). A szóban forgó időszak után, az *Új Symposion* hatvanas évekbeli megjelenését követően beszélhetnénk ilyesmiről (ami már nem e könyv tárgya), viszont ekkor meg éppenséggel inkább tiltott magyarországi írók jelentették meg itt írásukat (így a *Híd*ban is) – és nem fordítva.

Azt is nehéz elképzelni, hogy mely vajdasági magyar írókról lehetett volna szó a hatvanas évek közepéig. A legjelesebb, Herceg János némi hallgatás után annyit publikált Jugoszláviában, amennyit akart (más kérdés, miért nem fordították őket szerbre, szerbhorvátra – véleményem szerint azért, mert a felpörgő délszláv szintéren a minőségük csapnivalónak számított, de legalábbis nem érte el azt a minimális szintet, amitől érdeklődésre tarthatott volna számot). Továbbá a *Hid* folyóirat is gyakran anyaghiányban szenvedett, dilettánsok lepték el a terepet – ennek vetett véget részben az *Új Symposion* épp a szocreál, a traktorköltészet elleni támadásával. Azaz mintha az idézett pártszervek – konkrétumok nélkül – szalmát csépeltek volna az ötvenes években.

⁷ Zoran Janjetović beszúrása.

Más példákat is felhozhatnánk, a szerző például készpénznek vesz olyan pártjelentéseket az ötvenes évekből, miszerint a vajdasági, illetve a horvátországi és szlovéniai magyarok dialektusa közt akkora a különbség, hogy utóbbiak nem értik a vajdasági magyar tanárokat, akiket oda küldenek. (560.) Ha az ilyesfajta jelentéseknek nem lettek volna következményei az oktatásban, úgy ezt a vice kategóriába sorolhatnánk, ahogyan más eseteket is, ami arra utal, hogy e jegyzőkönyveket erős forráskritikával kell(ett volna) illetni, akármiről is van szó. Ugyanakkor igen „üditő” ezeket – pontosabban az idézeteket, összefoglalókat – olvasni ama korból, amelyben a kisebbségi ügyekben helyben olyan információkat gyártottak a döntéshozóknak, amelyek jót nem is hozhattak az érintetteknek. Történhetett ez így már csak amiatt is, mert a kisebbségiek között alig akadt párttag, arányuk többnyire nem érte el az adott közösség egy százalékát sem – és főleg nem voltak kommunisták a falvakban, kisebb településeken, ahol a kisebbségiek úgy a bosszút, mint az újabb gazdasági sanyargatást (padlássöpítés, extra adók, vagyonelkobzás, kényszermunkára hurcolás) átélve csak tovább rettegtek, de legalábbis tartottak az új hatalomtól. Ez azonban nemcsak a magyarokra vagy a kisszámban megmaradt németekre volt igaz, hanem a szlovákokra, románokra és a ruszinokra is a számosabb vajdasági kisebbségek közül. Figyelemre méltó az is, hogy magának a könyvnek is milyen kevés a vajdasági magyar szereplője, ami jelzi, hogy a II. világháború után a magyarok közül alig került ki befolyásos pártvezető. Ennek közismert az oka: miközben a két világháború közt a mai Vajdaság területén elsősorban a magyarok legaktívabb kommunisták, ők szinte mind a mozgalom mártírjaiként végezték a II. világháborúban. A magyarok közül kevesen mentek el partizánnak (az 1944 őszen megalakult Petőfi brigád megalakulása előtt, amelybe viszont a legtöbben kényszerből vagy félelemből vonultak be, nem pedig önként, mint azt utóbb a mítosz terjesztette), és a kevés számú túlélőből váltak páran az új pártelit részévé, bár főleg díszként, a lassan kialakuló nemzetiségi aránykulcs jegyében. Csak a hatvanas évektől, a generációváltás után kerültek be magyarok a vezető testületekbe.

A szakirodalmi források kapcsán ki kell emelnünk, hogy a szerző jelentős mértékben támaszkodik Slobodan Bjelica *Sporovi oko autonomije Vojvodine, 1961–1974*. [Viták a Vajdaság autonómiája körül]⁸ c. munkájára (amelynek a most ismertetett kötet publikálása óta második kötete is megjelent). Bjelica kötete külön bemutatást érdemelne,⁹ egyfelől ő is hatalmas levéltári munkát végzett (elsősorban a Vajdasági Kommunista Szövetség anyagait dolgozta fel), másfelől ő elsősorban a párton belüli, a különféle, így a belgrádi és az újvidéki, a Vajdaságon belüli szerb/szerb elit közötti vitákat dolgozta fel, továbbá a jugoszláv pártközpont és a belgrádi

⁸ Beograd: Službeni glasnik, 2015.

⁹ Ettől azért is eltekinteni, mert részben bemutattam e vitákat kötetem egyik fejezetében: Szerbhorváth György: Kinek az aranykora? – a Vajdaság autonómiája a szocializmusban. In: uő.: *Nem tudták, hogy tudják*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram, 2021. 70–113.

(szerbiai), illetve újvidéki centrumok közötti ellentéteket mutatta be. Mondhatni, Jugoszláviában, Szerbiában és még a Vajdaságban is egy sajátos „többpártrendszer” alakult ki már az első évtizedekben is, tehát a kommunista centralizáció nem volt olyan mértékű, mint a szocialista blokk más országaiban (legalábbis ez az érzésünk a viták élességét és tétjét látva). Kiemelhetjük továbbá, hogy e kötetből is látszik, 1945 után az első két évtizedben mind a szövetségi és a köztársasági, mind a vajdasági politikai életben a magyar politikusok szerepe inkább szimbolikus volt, elsősorban egykori partizánok, kommunisták kerületek funkcióba, de érdekkijáró erejük csekélynek volt mondható. Jellemző, hogy az újvidéki Magyar Tanszék létrehozását 1959-ben az akkor Zágrábban élő Sinkó Ervin járta ki – őt sem Bjelica, sem Janjetović nem említi meg –, és ezt a szájhagyomány és a visszaemlékezések annak tudják be, hogy jó kapcsolatokat ápolt Titóval, mert (párt) funkciói nem voltak.

A szóhasználat lehetséges problematikussága

Szintén kétségesnek tűnik olykor Janjetović szóhasználata, amennyiben helyenként nehéz kikövetkeztetni, hogy konkrét idézetről vagy inkább már a szerző értelmezéséről, véleményéről van szó. Ha először lapozunk bele a könyvbe, feltűnik, hogy az albánokra gyakran a siptar (siptár) kifejezést használja, márpedig ha ezt ma egy szerb nemzetiségű polgár szájából halljuk akár a magánszférában, akár a közéletben, a médiában vagy éppen a történelemtudományban, szinte biztosak lehetünk benne, hogy a beszélő-író minimum etnocentrikus gondolkodású – sőt –, de mindenképpen pejoratív a szó jelentése. A vita persze folyton felmerül: a *siptáro* szerint maguk az albánok is így nevezik magukat, illetve országukat (magyarul ez lenne a szkipetárok, illetve saját nyelvükön a nemzet a shqiptar, az állam pedig a Shqipëria). Ám a szerb politikában és köznyelvben ez többnyire egyértelműen lenéző jellegű szitokszó. Janjetović azonban már az elején leszögezi, hogy azért használja semleges szinonimaként a siptárt, mert ez a korszakban általánosan elterjedt volt, és semlegesebb konnotációval bírt, mint manapság, és főképp azért, mert a korabeli nyilvánosságban és az általa átnézett levéltári iratokban is ez a megnevezés volt forgalomban. A szerzőnek annyiban igaza van, hogy az 1968-as alkotmány módosításokkal ismerték el az albán nemzetként, és ekkor váltották fel a siptár szót az albánnal – de erről nem ír. A fiatal koszovói albán történész-nő, Mrika Limani ezt említve viszont egy tanulmányában még hozzáfűzi, hogy a siptár szót ma csak pejoratív értelemben használják.¹⁰ A koszovói és általában az albán nemzetépítés kapcsán persze ma is vita folyik, itt most csak azt az adalékot

¹⁰ Limani, Mrika: *Kosovski Albanci u Jugoslaviji – borba za autonomiju*. [A koszovói albánok Jugoszláviában – harc az autonómiáért.] https://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c7.html (Letöltés ideje: 2023. november 6.)

említenénk meg, hogy az I. világháború után az új királyi, jugoszláv hatóság nem ismerte el nemzetként/nemzetiségként a koszovói albánokat, hanem muzulmánoknak nevezte őket (míg az albán nacionalisták attól tartottak, a lakosságot törökké asszimilálják). A húszas évek domináns belgrádi értelmiségi köreiben pedig úgy tartották az arnautákról szóló elmélet jegyében, hogy a koszovói albánok valójában szerbek, akik albánul beszélnek. Ez 1928-ban változott meg, amikor hivatalosan is nem szláv lakosságnak nevezték ki őket, akik megkaphatták a jugoszláv állampolgárságot.¹¹

Ugyanúgy értéksemlegesen használja a szerző a korszakból átvéve vagy idézve a *folksdeutscher* kifejezést szerb átiratban (*folksdojčer*) a jugoszláviai (bácskai, bánáti stb.) németekre vonatkozóan – mindez már önmagában is jelzi, hogy bátran, de felkészülten is lép e balkáni aknamezőre, hisz e megnevezést egykor akár a náci szinonimájaként is használták, vagy így is értették rájuk.

A szerző a szerb történelemtudomány domináns vonulatával ellentétben nagyon is megértő, azaz igyekszik az lenni a szerbiai kisebbségekkel szemben – különösen a II. világháborút illetően. Ez nem könnyű vállalkozás, hisz a szerbiai kisebbségek többsége, illetve egy-egy részük nyíltan a tengelyhatalmakat szolgálta, kollaborált velük, vagy legalább csendestársként viselkedett, kihasználva azt, amit lehet (ugyanakkor arról nem sok szó esik, hogy a szerb elit egy része, illetve a csetnikek is kollaboráltak, sőt). Mégis, noha leginkább idézetnek tűnő megjegyzésekről van szó, az irredenta és a revizionista szó – ha mégoly rosszul hangzik magyarul is a szintén megosztott magyar történelemértelmezések tengerében – ilyen gyakori, sommás használata, amikor a jugoszláv-szerb hatalom ezt éjjel-nappal és bárkire használta, akit ellenségnek vagy akár csak gyanúsának tartott, nem tesz hozzá a megértéshez. Különösen annak fényében, hogy ha már e szavakat használjuk, irredentizmusban (a szülőföldnek tartott elveszett területek visszaszerzésének vágyában) vagy revizionizmusban (ami itt általában a határrevíziót vagy újabb és újabb határok meghúzását jelenti) a 20. de a 21. századi, szerb politikai elit is dobogós helyen lehet nemzetközi összehasonlításban. A saját, etnikailag erősen kompakt területeken, szülőföldjükön élő kisebbségiek esetében tehát az értelmezés szintjén inkább dobálódzásnak, semmint magyarázatnak tűnik a „revizionizmus” és az „irredentizmus” folyamatos kiemelése, mint ami a kisebbségiek mindenkori illojalitását, államellenességét bizonyítja. Különösen úgy, amikor a szóban forgó időszakban egy szimpla magyar nóta eléneklése – részegen a kocsmában – is hasonló vádakot vont maga után, rendőrségi-bírósági következményekkel. Mindennek ma ugyebár az az aktuálpolitikai vonatkozása, hogy a szerb hatalom, nyomában a médiával, ma a koszovói albánokat nevezi egytől egyig irredentáknak (mintha a független

¹¹ Limani, Mrika: Protiv kolonijalnog statusa – Kosovo u Jugoslaviji. [A gyarmati státus ellen – Koszovó Jugoszláviában.] In: Perović, 2017. 251–278. 257.

Koszovót nem ismerte volna el számos állam, így nagyhatalmak is), aminek szintén csak valamiféle lelki „értelme” van, akár a lesiptározásnak.

Némiképp zavarba ejtő az „elmaradott” jelző használata is. Az, hogy a szerb kommunista elit az „albánok kulturális elmaradottságáról” beszélt, értve ezen az analfabetizmus hatalmas arányát, az iskolák, tanárok stb. hiányát, ugyanakkor a törzsi viszonyokat, a bégek-agák hatalmát – általában a régi hagyományok továbbélését –, vagy hogy az iparban alig voltak foglalkoztathatók stb., az a szerb szupremácia megszerzése és megtartása tekintetében még érthető is (persze csak a maga nemében és korában), hisz a szocialista modernizáció erőltetését a kulturális-politikai fölényrel is igazolni kellett. A szerző ugyan megemlíti a német kisebbség fejlettségét, részben olykor a magyarokét is, minthogy köztük volt a legtöbb ipari munkás, de önmagában az „elmaradott” jelző használata a mai Szerbia területére visszavetítve a 20. században nem túl termékeny, lévén a szerb vidék (a Szávától-Dunától délre lévő) is borzasztóan „elmaradott” volt, például az írástudatlanság vagy általában az iskolázottság terén, nem kevésbé az iparosodást vagy az urbanizációt nézve, bár itt éppen a 20. század hozott előrelépést a szerb társadalom esetében. Minthogy az elmaradottság mint olyan nincs részletesebben, szociológiailag értelmezve, lebontva, az egyszerű olvasóban óhatatlanul működni kezd a szépszissel átítatott fantázia, hogy minderről egy albán vagy éppen magyar, német történész hogyan beszélne saját etnikai prizmáján keresztül?

További hasonló példa a *sitnosopstvenički* szó használata (ha nem idézetről van szó) a horvát, ruszin, szlovák, illetve a főleg falun élő kisebbségek kapcsán, ily módon: „Az önző mentalitás, amely az ilyen archaikus közösségekben születik, megnehezítette a modernizációs, ateista és univerzális ideológiák, mint a kommunizmus betörését.” (697.) Ugyanis a szónak elég széles a jelentéstartalma, jelenthet partikuláris, szűklátókörű, magának való, kicsinyesen önző hozzáállást; valakiket, akik csak saját (párt)érdekeiket nézik. A kommunizmus több évtizedes bukása után az értelmezés szintjén ez nemcsak rosszul hangzik, hanem negatívan ítélt meg egy közösséget (amely ráadásul a kommunista ideológia ellenében volt „ilyen”), ráadásul rágógumiként nyúló, semmitmondó kifejezés is. Az, hogy valakik ragaszkodtak életmódjukhoz, hagyományaikhoz, vallásukhoz, saját közösségükhöz egy kívülről beható ideológia és hatalom ellenében, akármennyire is „elmaradottak” voltak (ráadásul a Vajdaságban a jugoszláviai átlaghoz képest 1941-ig semenyire), sőt, a hatalomhoz csatlakozó értelmiségi nemzettársaikat sem kedvelték – minthogy azok gyakran agresszívan igyekeztek „átnevelni” őket, mint a többséghez tartozó pártkáderek –, nos, mindez ma semmiképpen sem negatívum.¹²

¹² Ne feledjük, hogy a 19. századtól, az Oszmán Birodalom visszahúzódása és megszűnte után számos útirajz, de a korhoz mérten tudományos igényű munka jelent meg a mai Bosznia-Hercegovináról, Szerbiáról, Észak-Macedóniáról, Albániáról, és azok hangsúlyos eleme volt az elmaradottság, akár csak a primitívnek tekintett viszonyok hangsúlyozása (az életmódtól kezdve a közösségszervezésen át az útviszonyokig és higiéniáig). A balkanizáció a széthullás

Ráadásul a többséggel pusztán etnikai alapon való összehasonlítás nem feltétlenül termékeny, például ha vannak (lennének) adatok, érdemes volna összevetni azokat mondjuk az „elmaradott” nyugat- vagy közép-szerbiai szerb falvak adataival a párttagok arányának tekintetében, lévén ott meg a nacionalista csetnik-mozgalom volt erős a II. világháború alatt. Ha pedig utána sokan átálltak, ti. csetnikből komunisták lettek, úgy ott is érdemes lenne az opportunizmus fogalmát használni (mert a kötetben az idézetektől függetlenül néha ez történik, szintén a végtelenségig felhívva ezt a fogalmat és az értelmezés kereteit is). Azt persze jogosan hangsúlyozza ki többször a szerző, hogy a földnélküli magyarok közül sokan léptek be a nyilas pártba, vagy kerültek a hatása alá – minthogy az ígért földet – (107., 216. és 277.), mégis fogas kérdés, hogy a lekáderezés után az amúgy is nincstelen, iskolázatlan magyarokat egyáltalán felvették volna a JKP-be. Meg kell jegyezni, az egész szocialista időszakra vonatkozóan a szerző többször megemlíti, hogy a kommunista kisebbségpolitika többnyire katasztrofális hatással volt a nemzetiségekre, azaz politikájuk ilyen értelemben vereséget szenvedett, a közösségeket nem tudták nemhogy felemelni felzárkóztatni sem a többséghez. Így attól függetlenül, hogy az idézetek miatt olykor úgy tűnik, Janjetović *megértő* próbál lenni, igyekszik pozitív fényben feltüntetni e politika modernizációs hatásait is, szó sincs szerezmenyosdatásról, amennyiben a JKSZ politikája gyakorta a szerb nemzetpolitikát szolgálta. Tehát veszteségként mutatja be a német és a török kisebbség gyakorlatilag teljes eltűnését, vagy hogy a zsidók is csak egy kis etnikai-vallásos csoportként maradtak meg, míg mások, mint a vlachok, végképp szerbbé asszimilálódtak.

Kutatás, megértés, kihagyás

Mindazonáltal ezek inkább csak apróbb, bár nem lényegtelen megjegyzések, mint-hogy a történettudomány talán túl sokszor pörög saját farka körül, főleg, ha ráharap az etnikai túloldal értelmezéseire is. Ugyanis a kötet alapvetően a megértésre és az újraértelmezésre, egy új összegzésre törekszik, mégpedig az eddig fel nem tárt levéltári anyagok révén is: úgymint a belgrádi Jugoszlávia Archivuma, az újvidéki Vajdaság Archivuma, a belgrádi Szerb Külügyminisztérium diplomáciai archívuma, a belgrádi Szerb Állami Archivum, a zágrábi Horvát Állami Archivum, a zombori Történelmi Levéltár, a berlini Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes és a belgrádi Katonai Levéltár anyagaira támaszkodva. Ezen és természetesen a szerb (szerbhorvát) nyelvű szakirodalmon kívül jelentős mértékben támaszkodott a (korabeli) német szakirodalomra, illetve angol nyelvű munkákra, ám a szerbiai kisebbségi történészek munkáira csak fordításban. A magyarok közül így A. Sajti Enikő

szinonimája lett, a Balkán pedig az elmaradottságé. Innen nézve is korszerűtlen az elmaradottság szó használata e kontextusban adatok és értelmezésük nélkül.

két, angolra fordított munkáját idézi, Rehák László négy, korabeli szerb nyelvű munkáját, és elvétele egy-egy vajdasági (származású) magyar történész művét. Öröm az örömben, mondhatjuk, hogy Bárdi Nándor és Márton László egy angol nyelvű tanulmányát ötször is idézi. Ám mindez jelzi is a téma feldolgozásának egyoldalúságát: a szerb történészek (java) ugyanúgy nem ismeri(k) a kisebbségek nyelvét, ahogyan egyre kevésbé ismerik a fiatalabb vajdasági (származású) magyar történészek a szerb többségét, ami a további elmélyültebb kutatásokat és a dialógust, vagy akár vitát is nehezíti, sőt, lehetetlenné teszi. Ezen átfogó monográfia mégis nagy lépés afelé, hogy legalább a szerb közvélemény érdeklődőbb része más és tágabb képet kapjon a szerbiai kisebbségek történetéről.

Különösen érezhető a szerző azon igyekezete, hogy a nyelvi „egyoldalúság” ellenére beemelje és akceptálja az albán, magyar, német stb. kisebbségi történelmi szempontokat. Az pedig aligha írható a számlájára, hogy a kisebb létszámú etnikumokról – mint a szlovák, román, ruszin, vlach, bolgár – alig akad releváns szakirodalom, és inkább csak a pártdokumentumokra hagyatkozhatott. A történelmi felvezetőben ugyanakkor arányos terjedelemben foglalkozik a zsidókkal, illetve röviden közvetlenül 1945 utáni sorsukkal – utána sajnos nemigen volt vagy lenne miről írni Szerbiát illetően, ahol antiszemita jelenségek alig akadnak.

Más kérdés a cigányoké (itt is megjegyzi, ezt a kifejezést használja, mivel csak az utóbbi két évtizedben vált bevettebbé a roma szó a szerb nyelvben is), akiktől a 20. században még a kisebbségi, majd a nemzetiségi voltot is megtagadták. Releváns szakirodalom szinte nincs, egykori számukat, arányukat sem tudjuk, csak hozzávetőlegesen a problematikus népszámlálási adatok alapján,¹³ s emiatt Janjetović úgy döntött, hogy velük külön nem foglalkozik. Szó esik a II. világháború alatti üldöztetésükről, de kb. semmi más – talán többet érdemelne a téma e könyvben is, mert így már megint, újra és újra mintegy a társadalmon kívülre helyeződik e népcsoport. Persze, egy nyolcszáz oldalas monográfián nem túl megtermékenyítő számon kérni, miért nem foglalkozott ezzel meg azzal, miért nem hangsúlyoz ki ezt vagy azt stb., de azt hiszem, a szerbiai cigány/roma kisebbség kihagyására az nem elégséges indok, hogy formailag nem voltak etnikai kisebbség, hanem jó esetben anyanyelvük alapján sorolták be szerbnek, magyarnak, albánnak, töröknek, bosnyáknak...

A szerző alapkiindulópontja egyébként az, hogy amíg a két világháború közti időszakban a királyi „burzsoá” hatalom egyes délszláv nemzeteket, a Crna Gora-it, a bosnyákokat és a macedónt nem ismerte el, és a nemzeti kisebbségek fontosságát is

¹³ A 2011-es szerbiai népszámlálás során 147 604-en vallották magukat romának, 2002-ben pedig mintegy tizedével kevesebben, 131 935-en. A mintegy 6,65 millió lakosságú Szerbiában az adatok értelmezését nehezíti Koszovó helyzete (az Észak-Koszovóban összeirt szerbek és mások száma), és természetesen a Nyugat-Európába és máshová ideiglenesen emigrálók vagy állandó jelleggel elköltözők száma. A romák esetében megemlíthető a Nyugatra menekülés, majd a visszatérés (visszadeportálás) jelensége is.

csökkenteni akarta, addig 1945-től a szocialista rezsim a nemzeti egyenlőtlenségek felszámolására és a nemzeti kisebbségek helyzetének javítására törekedett a szocialista modernizáció jegyében, mint ami az új állammodell igazságosságát is bizonyítja úgy a külföld irányában, mint a környező országokban élő délszláv kisebbségekkel folytatott elnyomó, asszimiláló politikával szemben is.¹⁴ Zoran Janjetović előszavában azt is kihangsúlyozza, hogy a szakirodalmi feldolgozás hiányosságai és a levéltárak egy részének rendezetlensége miatt műve alapvető keretét az képezi, hogyan viszonyult a kommunista hatalom a kisebbségi kérdéshez, milyen főbb problémákkal találkoztak, miféle megoldásokat kínáltak, és ezekből mik valósulhattak meg. E lehatárolással szemben mégis azt mondhatjuk, nem csak terjedelmét illetően van szó jelentős könyvről.

A II. világháború időszaka

A II. világháborúról szóló rész (89–152.) az olvasónak számos újdonságot hozhat a vajdasági kisebbségek, illetve a koszovói albánok helyzetéről, hozzáállásukról a megszálláshoz, a kollaborálásról vagy az ellenállásról, illetve a felszabadulásról (kinek mikor milyen néven). A magyarokról és a németekről már korábban is több narratívát ismerhettünk meg: az elmenekült németek közvetlenül a II. világháború után elkezdték dokumentálni, megírni a történetüket, mivel az NSZK ebben már az ötvenes évektől támogatta őket (más kérdés, hogy ez igen apologetikus irodalom lett, mely – menekült voltukat az előtérbe tolva – leginkább az áldozatiságukra helyezte a hangsúlyt, a jugoszláviai németek által elkövetett bűncselekményekkel nem foglalkoztak). A jugoszláv kommunista, ún. népfelszabadító narratívát azóta pedig nagyrészt át- és felülírta a szerb (és a magyar) történettudomány is, ezért a szerző ütközteti az értelmezéseket és az adatokat is. A számháborúba ugyanakkor óvatosan megy bele, folyamatosan megkérdőjelezi a forrásokat, és sem nem kicsinyíti, sem nem becsüli felül az ártatlan áldozatok vagy éppen a háborús bűnösök számát. (A levéltári anyagokból épp azon korabeli jelentéseket emeli ki, amelyek arról szólnak, hogy a helyi szerb kommunisták arra panaszkodnak, a túlzásba vitt 1944-es vérbosszú miatt bizalmatlanok a magyarok a párttal szemben.) Ahogyan az áldozatok mellett az elmenekülők és a maradók számát is gondosan mérlegeli, egymással „szembesíti” a különféle, gyakran tényleg légből kapott számokat. (Az talán túlzás, ahogyan Cseres Tibort három oldalon át pellengérezi ki a bácskai vérbosszú kapcsán 1991-ben megeresztett negyvenezres szám miatt, mert noha Cseres

¹⁴ Az 1953-as népszámlálás adatai szerint Szerbiában élt a jugoszláviai nemzeti kisebbségek 70%-a, míg 20%-uk Macedóniában, azaz a többi négy köztársaság igen homogén volt. (16.) A szerző nem teszi hozzá, hogy ez Bosznia-Hercegovinában aligha volt mindez így értelmezhető, mivel ott se a szerbeknek, se a horvátoknak, se a bosnyákoknak nem volt abszolút többsége, ráadásul a bosnyákokat jugoszlávokként írták össze.

becslése anno felkapottá vált, ám az utóbbi húsz évben már nem tartható, és alig tulajdonít valaki jelentőséget az írónak a témában. Vö. 208–210.)

E sorok írója számára mindenképpen újdonság volt az, amit a ruszinok, szlovákok és románok II. világháborús helyt(nem)állásáról ír, vagy éppen a vlachokéről és bolgárokéről, minthogy a délszláv kommunista sablonban a szláv kisebbségek kollaborálását rögtön elfelejtették, megbocsátották, és rögtön integrálni kívánták ezeket a közösségeket az új szocialista társadalomba. Még meglepőbb az albánok viszonyulásáról olvasni, mert az igen sokféle és bonyolult volt. Még inkább arról, ahogyan a titóista politika rögtön a büntetés és a jutalmazás taktikáját alkalmazta az albánok esetében, ellentétben a kollektív bűnössé nyilvánított németekkel és részben a magyarokkal, pedig az albánok körében csak nyomokban volt jelen az ellenállás (az is az olaszokkal szemben Nagy-Albánia megvalósítása érdekében), és kommunista, illetve népfelszabadító partizán is alig akadt köztük. Nehéz is megítélni, hogy a II. világháborúban volt-e még olyan terület Európában, ahol ennyire szövevényessé vált a szövetségekötés és az ellenségeskedés – a kötet mindenképpen e téren hoz újat az olvasónak, és ha csak feleannyira is tárgyilagos, mint a vajdasági vonatkozásokban, amit jómagam inkább meg tudok ítélni, máris félévnyire van a Balkánon túl eddig megismert avagy megismerhető és elképzelt történettől; sikeresen levetkezve az etnocentrizmust. Albán történészek bizonyára jobban kihangsúlyoznák azokat a rémtetteket, a gyilkosságokat és a rablásokat, a falvak népének elűzését, amiket mások követtek el ellenük, de Janjetović arra helyezi a hangsúlyt, hogy kollaborálás ide-vagy oda, az albánok elsődleges célja a korábbi, királyi jugoszláv hatalomtól való megszabadulás és Nagy-Albánia megteremtése volt. Ugyan az SS-be is sokan beléptek – nem mindenki önkéntesen –, ám a németek fegyelmezetleneknek, használhatatlanoknak tartották őket, akik csak saját vezetőikre hallgatnak, és önös érdekeiket nézik. Figyelemre méltó adat, hogy a mai Koszovó területére vonatkozóan a legmagasabb becslések is összesen tizenezerre teszik az ottani albán, szerb stb. áldozatok számát, ami kevesebb, mint ahány áldozata volt csak a magyarok elleni 1944–45-ös vérbosszúnak. Eközben él a Vajdaságról almint békés multietnikus vidékről alkotott kép, szemben az albánok és szerbek lakta, brutális, véráztatta vidékről...

Kitelepülés és ellenállás

A kötet első harmada részletesen tárgyalja a két világháború közti időszakot is, már itt bemutatva azt, ami végig egyfajta vezérmotívum marad – a Vajdaságot illetően hatványozottan –, a kisebbségek kényszerpályáját, bár olykor megértőbbnek tűnik a királyi jugoszláv, amúgy nagyon is elnyomó kisebbségpolitikát illetően (ami ahhoz képest persze lehetett volna rosszabb is – ha ez bárkit is vigasztalhatott volna). Helyenként újszerű az is, ahogyan végigelemzi a Jugoszláv Kommunista Párt

nemzetiségi politikáját, amely a tengelyhatalmak megerősödésével változott meg, immár a lenini-sztálini utat választva, lehetségesnek látva a kisebbségek bizonyos fokú autonómiáját. Ez a változás 1945 után messzemenőleges hatással bírt, de a JKP vezető politikusai már előtte is belebonyolódtak abba, hogy a jugoszláv királyságot szét akarják-e verni az országgal együtt, vagy – ahogyan az történt – e földrajzi keretekben (sőt, akár Bulgáriával, Albániával, akár még – az esetleg kommunistává váló – Görögországgal is szövetségre lépve) képzelik el Jugoszláviát, azaz az új, balkáni (kon)föderációs államot. Azt, hogy a kisebbségeknek – mikor melyiknek – hol a helye, azt végül többnyire a II. világháborús hozzáállásuk határozta meg.

A könyv figyelemre méltó és talán legértékesebb részei az egyes etnikumokról alkotott sablonok demitologizálása. Különösen érdekes ebben a vonatkozásban a Vajdaság, ahol a nemzetek és nemzetiségek, de főleg a kisebbségek közti viszonyt mindig is idillikus, bukolikus és példamutató színben tüntetik fel. Ennek kapcsán szó esik a magukat bunyevácoknak tartók és a horvátok (!) megosztottságáról, vagy a ruszinokéről (ennek kisszámú elitje vélte leginkább úgy, hogy ők valójában ukránok, a többség viszont ruszinnak tartotta-tartja magát), a különféle egyházak hatásáról e kérdésekre. Szóba kerül a szlovákok és csehek részleges kitelepülése az anyaországba, és általában a ki- és betelepítési tervek. Arról, hogy a Vajdaságba betelepülő – vagy betelepített – szerbek és montenegróiak és az őslakos szerbek közt milyen konfliktusok voltak, már eddig is sokat tudhattunk, de ez a komplex vajdasági kérdéskör ezúttal kibővül a Szerbia többi részén, különösen a Koszovón uralkodó állapotok leírásával (így a Koszovóra visszavágyó szerb telepések ügyével). Se szeri, se száma a közép-kelet-európai vagy balkáni mércékhez képest is bonyolult eseteknek. Például az különösen érdekes, ahogyan Koszovón zajlottak az identitáspolitikai csaták, így a törökök kitelepülése kapcsán az, hogy ki számít töröknek/albánnak; például egyes hodzsák, azaz a helyi muzulmán papok, vallási tanítók szerint minden muzulmán török (tehát nem albán). Ráadásul csak Macedóniából telepedhettek ki egy időben a törökök (vagy akik újonnan annak vallották magukat), ezért előbb oda kellett áttelepülniük azoknak, akik emigrálni akartak Törökországba. Ugyanez az identifikációs kérdés merült fel az 1953-as népszámláláskor (a kitelepülés ekkor vált lehetségessé, már akinek), így a hodzsák azzal ijesztgették a népet, hogy aki nem vallja magát töröknek, azt megkeresztelik és szerbbé teszik – így nekik, a muzulmánoknak (ti. az albánoknak) is az „iszlám bölcsőjében” (sic!) kell élniük, mint minden muzulmánoknak. (517.) Más hodzsák pedig a maradást preferálták. A Nagy-Albániát szorgalmazó nacionalisták is a kitelepülés ellen voltak. Koszovó kapcsán szintúgy sokat olvashatunk a fegyverek beszédésének örök problémájáról, ami az erőszak spirálját folyamatosan fenntartotta és erősítette. A fegyverekre aztán mindkét oldalon „szükség” volt úgy az 1968-as egyetemista lázadásokkor (illetve leverésükkor), mind az 1981-es albán demonstrációk során (ezt a Jugoszláv Néphadsereg már tankokkal tudta csak elfojtani), hogy et a helyzet a 90-es években egyfajta totális háborúhoz vezessen: milliónyi menekülttel, pogromokkal, népirtással.

A háború utáni ellenállásról szólva találunk vajdasági (magyar) adalékokat is, de a történelmi források hitelessége itt is kérdéses. A „szervek” sokat foglalkoztak a katolikus egyházzal, mert – így ők – több ifjúsági keresztes, keresztény (križar) ellenzéki szervezet jött létre, amelyek az ifjúsági munkaakciók ellen fejtettek ki propagandát. Sőt, 1947-ben egy bizonyos Josip Tot vallási alapon terrorista csoportot hozott létre. (334.) Ám erről csak ennyit olvashatunk. Feltételezem a név és a dátum alapján, hogy az ekkor bebörtönözött Tóth József temerini plébánosról van szó – aki aztán élete végéig Kishegyesen szolgált –, ám sem a vonatkozó szakirodalom (amely, ha nem is levéltári források, ám visszaemlékezések alapján), sem a helyi emlékezet róla semmi ilyesmit nem jegyzett fel vagy nem tartott számon, Tóth atyáról mindvégig azt vélték, hogy magyarsága és papi volta miatt börtönözték be. Ha terrorizmussal vádolták volna, vélhetően sokkal súlyosabb büntetést kap, talán halálra ítélik, vagy legalább a Goli Otok-i büntetőtáborba internálják, és nem a požareváci börtönbe. Ha pedig csoportot hozott volna létre, a többi tagról is csak kiderült volna valami.

Ugyanúgy sommás megállapítás, hogy az ekkortájt újraeledő – immár a hatalom által megengedett –, több ezres létszámú magyar kulturális egyesületek az antikommunizmus „fellegvárai” lettek volna. Meglehet, a tagok java antikommunista érzelmű, pontosabban hatalomellenes lehetett, de ezek az egyesületek jellemzően dalárdák vagy színjátszó csoportok voltak.

A magyarok és a Kominform

Hasonlóan vitatható az, ahogyan Zoran Janjetović pusztán a titkosszolgálati és egyéb jelentések alapján ír arról az időszakról (1948-tól kb. 1953-ig), amikor Tito konfrontálódott Sztálinnal, illetve Jugoszlávia a szovjet blokkal (az ún. Kominform-időszak). Felidézi, hogy egy beépített „agent provokator” úgy találta, hogy a vajdasági magyarok túlnyomó többsége nyugati orientáltságú és az anyaországban kiépülő új rendszer ellen van, 90 százalékuk pedig segíti a Jugoszláviába átdobott magyar ügynököket, nacionalizmusukból eredően. Továbbá 1953-ban, amikor Jugoszlávia megtalálta a *modus vivendit* a nyugati hatalmakkal, a magyarok fele a Nyugat hatása alá került (ismét nem derül ki, hogy ez a szerző véleménye, vagy csak a jelentések alapján idézi), noha 1948-ban (látszólag) még az Informbiro hatása volt az erősebb. Így értelmiségük java is „nyugatias”-nak számított a szemükben (itt jelezném, ez olyan kisszámú volt, hogy név szerint is felsorolhatták volna őket), és főleg a zentai és a topolyai járásban. Érdekes, hogy a szerző nem hívja fel arra a figyelmet, hogy ha a magyarok túlnyomó többsége nyugati orientáltságú volt, akkor később mégis miképpen került a felük (újra?) a Nyugat hatása alá.

Nyilvánvalóan sok magyar reménykedett a határmódosításban, a visszacsatolásban, történt volna ez akár a szovjetek, vagy aztán akár a Nyugat hatására, de

hogy ez a többséget, sőt, a túlnyomó többséget jelentette volna ama înséges időkben, amikor az információáramlás is enyhén szólva korlátozott volt, kétségesnek tűnik. Egy másik jelentés kritikátlan beidézése pedig ismét az anekdotázás, még inkább a rossz vicc kategóriájába illik – már csak amiatt is, mert a pontos „mintavételi” elemszám nincs megadva –, ti. hogy egy „fedett rendőrségi” „ankét” szerint 1953-ban a vajdasági magyarok 48,33%-a védte volna az országot, 20,33%-uk nem, 7,93%-uk pedig nem védte volna a szovjet támadás ellen, továbbá 20,78%-uk opportunistá volt (?!), 2,68%-uk pedig nem nyilatkozott. Csak kisebb részük adta volna fel a magyar ügynököket, hovatovább 14,85%-uk a szocialista Magyarországra mondott igent, míg 60%-uk a kapitalistára. Önmagában a két századig tartó százalékszámolás is meglehetősen meglehetősen, mert ki sem lehet következtetni, hány embert kérdeztek meg a rendőrség emberei, és természetesen elképzelni sem tudjuk, hogy ama időkben élő ember ilyen kérdésekre válaszolt volna a „közvéleménykutatóknak”, vagy azt, hogy a „fedett rendőrök” milyen cseles módon húzták ki belőlük a válaszokat (ha tudhatnánk, az bizonyára értékes hozzájárulás volna a közvéleménykutatás módszertanához...). Mégis, a szerző ezen „adatok” alapján von le következtetéseket a magyarok hozzáállásáról, illetve az új hatalom politikájának sikertelenségéről. (397–340.)

Oktatás és nacionalizmus

Ember legyen a talpán, aki akkor vagy éppen most pontosan tud tájékozódni arról, ki kivel és miért is tartott, milyen motivációi voltak az egyes kisebbségeknek, azok vezetőinek. Így 1948-ben a koszovói albánok számára sem volt világos, ki mellé álljanak, hiszen a szovjeteket – mint oroszokat, azaz szlávokat – eleve nem szívtelték, hasonlóképpen a kommunistákat se, a kettő kombinációját, azaz az orosz kommunistákat meg hatványozottan nem. Mindeközben a kommunista Albánia a Kominform mellé állt, noha az ottani párt nem is volt annak tagja, továbbá Jugoszlávia esetleges szétesése a párt szétesésével járt volna, így vélhetően a szerb hegemonia megszűntével, ami lehetővé tette volna a koszovói albánok elszakadását. Erre játszott rá Albánia is, kémeket verbuváltak, nagyon sok koszovói albán azon az oldalon kötött ki, ergo ha nem is formálisan, de a Kominform pártjára állt. A szerző szerint ekkor jött létre a későbbi minta: az elégedetlen albánok illegális csoportokat szerveztek az albán(iai) titkosszolgálat segítségével, a nacionalista és a sztálinista csoportok pedig látszólagosan összeolvadtak; a marxisták valójában opportunisták voltak, s valójában mindannyian irredenták. Janjetović – vagy a korabeli iratok – szerint (ismét hangsúlyozom, sokszor nem világos, ki a beszélő) a relatíve kisszámú hivatalnok mellett különösen a tanárok jártak az élen mindebben, azaz a revizionizmusban és opportunizmusban: „Megfigyelték, hogy a legiskolázottabbak a legrosszabbak.” (387.) A jugoszláv/szerb hatalom viszont a tanárhány miatt

– noha még Albániából is érkeztek anyanyelvi oktatók – épp az oktatásba fektetett be az ötvenes évektől, a gazdaságba viszont nem. Ez Janjetović szerint azt hozta magával, hogy paradox módon a hatalom az oktatás fejlesztésével az albán szélsőséges szeparatizmust és sovinizmust erősítette meg, s minthogy munkahelyek nem létesültek, így a munkanélküliek is radikalizálódtak. (388.) Talán hajmeresztőnek tűnő állítások ezek, akár összeesküvés elméletnek is vélhetjük, bár némi logika van benne, ti. hogy a szocialista modernizáció bumerángxént ütött vissza. Ám nyilvánvalóan jó lenne ismerni a másik oldal, és általában a nem szerb véleményeket erről a történetről, mert azt elég nehéz első ránézésre elhinni, hogy a szerb hatalom káderei éjjel-nappal az albán iskolák létrehozásán dolgoztak...

A párt furkósbotja, ami bumerángxá vált

Hogy a párt (amely csak olykor volt maga Tito a szlogen ellenére) a sztálini útról letérve újabb és újabb kísérletekbe, reformokba vágott bele, az közismert. Csak említsük meg a nemzetközi szinten is híressé vált, 1950-től elkezdett öngazgatási rendszert, mely később inkább hírhedtté vált, és maga alá temette Jugoszlávia gazdaságát. Itt is a bumerángxeffektust hangsúlyozza a szerző: a Vajdaságban a katonai beavatkozástól tartva kezdetben sem a mezőgazdaságot, sem az ipart nem fejlesztették (a kisebbségiek, a magyarok pedig ez utóbbiban számarányuk felett dolgoztak), sőt, elhurcolták máshová a gyárakat. A párt szándéka, hogy a fejlettebb vidékek – így a Vajdaság – húzzák maguk után a fejletleneket, szintűgy bumerángxént ütött vissza, főleg, hogy kifosztották a tartományt. A párt akár jónak mondható szándékai – a kisebbségi oktatás fejlesztése és az elmaradott vidékek támogatása – tehát visszafelé sült el, akár a koszovói albánokról, akár a vajdasági kisebbségekről, így a magyarokról volt szó. Az iskolázottabbak ugyanis még nehezebben helyezkedtek el, a jobb pozíciókhoz ráadásul hiányzott a többségi nyelv tudása is. Emiatt váltak frusztrálttá, és úgy vélték, nacionalista kizárás áldozatai, olvashatjuk a könyvben. A nacionalizmus pedig megadta a kívánatos választ a helyzetükre – azért szegények, mert az adott kisebbség tagjai, nem pedig azért, mert az adott vidék szegényebb. Ez annyiban volt igaz a Vajdaságban, ha másképpen is, hogy a dezindusztrializációval, a befektetések elmaradásával kerültek hátrányos helyzetbe a kisebbségiek, de a szerbek egy része is – emiatt alakult ki a vajdasági szerb autonomista mozgalom. (389–390.) A szerzőnek mindebben persze részben igaza van, de mindehhez lehetne mit hozzátenni: mint láttuk, a jugoszláv/szerb hatalom, a párt, a titkosszolgálat és a rendőrség valójában az egész korszakban (s nem csak a könyv tárgyát képező időszakban, hanem a szocializmus bukásáig) kíméletlenül, rendőrállami és a diktatúrákra jellemző módon harcolt a kisebbségek vélt vagy valós revizionizmusa, nacionalizmusa, sovinizmusa ellen (a többségi ellen kevésbé, főleg a nyolcvanas években egyáltalán nem). Csak egy apróbb, ám annál

jellemzőbb eset, amiről maga a szerző számol be: amikor 1951-ben Szerbiában is betiltották a nőknek a feredzsa, magyarán a fejet (de az arcot nem feltétlenül) eltakaró kendő, ruha hordását, ez sok helyen heves ellenállásba ütközött, a hatalom helyi emberei pedig a hodzsákkal, azaz a közösségek vallási képviselőivel egyezkedtek. Persze sok nő már csak a családi nyomás miatt sem merte levetni a kendőt – ami miatt meg őket vádolták meg sovinizmussal. (446.) Hogy ez azonban mennyire visszás – és semmi köze a sovinizmushoz –, azt a szerző viszont már nem kommentálja.

Meglehet, a Jugoszláviából a hatvanas években meginduló tömeges elvándorlás oka elsősorban gazdasági volt, de különösen a horvátok és az albánok esetében legalább ekkora jelentősége volt a politikai okoknak, és természetesen a kettő szétválaszthatatlanságának (a magyarok esetében viszont inkább csak gazdasági okokról beszélünk). Janjetovićnál ezek a hangsúlyeltolódások megjelennek például akkor is, amikor a zsidók kivándorlásáról ír, akiknek jó része is emigrált, miután a holokauszt után még egyszer kifosztották őket, egyrészt az államosítással, másrészt úgy, hogy a távozók csak meghatározott súlyú csomagot vihettek magukkal (kezdetben 150 kg-ot a második hullámban viszont csak húszat), és pénzüket is át kellett váltaniuk, hogy aztán az ne érjen semmit. A szerző szerint azonban ők szabad akaratukból távoztak (Jugoszlávia 1948-ban rögtön elismerte Izraelt, pont, amikor kitört a informbűrés konfliktus), és kiemeli, hogy a Zsidó Egyházközségek Szövetsége is támogatta az elvándorlást, hogy a jugoszláv szocializmusról szóló propagandát terjesszék a Közel-Keleten. (452.) Ez nem hogy furcsán hangzik, hanem éppenséggel egy másik típusú propaganda, aminek nem lehet hitelt adni. Az igaz, hogy a brit ellenkezés ellenére Jugoszlávia kezdetben megengedte, hogy más országokból érkező zsidók keresztülhaladva innen emigráljanak, de hozzá kell fűzni: ha egy jugoszláviai zsidó később visszatért volna, azt szigorúan nem engedték meg neki. Ez csak az egyik ismert részlet, ami a zsidók újabb diszkriminációját jelentette. Egy lábjegyzetet az is megérdemelt volna, hogy Szerbiában, különösen Belgrádban már a 19. században – ahol a zsidók a 10., más források szerint legkésőbb a 12. századtól kezdve töltöttek be jelentős szerepet az iparban, kereskedelemben, persze koroktól függően változó szinten és módon – adminisztratív intézkedéseket hozott ellenük a hatalom 1842-ben. Ekkor Európában még egyedülálló módon (a zsidók többsége el is hagyta az országot, ami az európai nyilvánosságban megbotránkoztatást is keltett), és a szerb király csak a nagyhatalmak nyomására mondta ki egyenlőségüket országa elismerése érdekében. De az ígélet ellenére erre csak tíz évvel az 1878-as berlini kongresszus után került sor, ahol az egyenlősítést feltételként szabták.¹⁵ Hovatovább a II. világháború során zsidók táborba zárása, majd kiirtása már 1942-ben megtörtént, a szerb kollaboráns kormány

¹⁵ Minderről lásd egy újabb könyvben: Jovanović, Nebojša: *Beogradski Jevreji*. Beograd: Laguna, 2023.

és a rendőrség hathatós közreműködésével. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert mindezt ugyan a szerb történettudomány is dokumentálta, feldolgozta, ám ma is élő az a kvázi tudományos, s még inkább politikai diskurzus, miszerint – s ez különösen a kilencvenes években volt élénk – a szerbek sorsa olyan, mint a zsidóké, a szerbek pedig mindig is filozemíták voltak.

Anyanyelvi jogok, gazdaság, oktatás

A kötet, különösebben újat nem mondva, de bemutatja 1945-öttől a hatvanas évek közepéig a jogi környezet változásait: az alkotmányos keretek módosulásait, a koszovói és a vajdasági autonómia kialakulását, az ennek kapcsán folyó harcot, ami a Vajdaságban inkább a szerb autonómisták és az inkább Belgrádhoz hű centristák közt folyt, míg Koszovóban ez albán-szerb vita, konfliktus volt. Janjetović ma már sokakkal együtt vallja, hogy pusztán mítosz volt a nemzetiségek egyenlősége a szocialista Jugoszláviában – az első évtizedekben különösen –: papíron (az alkotmányban, törvényekben, rendeletekben) ugyan biztosították a nemzetiségi (kisebbségi) jogokat, de azok a való életben elsikkadtak. A hatalom nem törődött velük, a rosszabbik esetben szabotálta, továbbá hamar jelentkezett az a máig létező kulcsprobléma, hogy hiába a jogok és köteleességek, ha ezek megvalósításához/szankcionálásához nincs elég nemzetiségi/kisebbségi szakember (tanár, jogász, fordító stb.), illetve többnyelvű többségi sem.

A szerző alaposan, újabb dokumentumokra támaszkodva mutatja be, hogyan változott az ötvenes évektől a pártpolitika: felismerve, hogy a kisebbségek lakta térségekben fejleszteni kell az ipart, mert az elmaradottság a bástyája és a gerjesztője a nacionalizmusnak. A paradoxonokra is felfigyeltek (legalábbis nekik ellentmondásosnak tűnt), ti. hogy nem elég az anyanyelvi oktatók képzése, azaz az visszaüt, mert azok visszatérve elmaradott vidékükre a „reakciós kispolgári törekvéseket” fogják majd erősíteni. De a kisebbségeknek más szerep is jut: párhuzamosan a jugoszláv nemzet létrehozásával a nemzetiségek feladata lesz az anyaország felé vezető hídszerep erősítése is. (469.) A JK SZ alsóbb szintjein is megjelent az (ön)kritika: igaz, hogy az iskolákban a kisebbségiek alig tanulják meg a többségi nyelvet, így kevés hivatalnok kerül ki közülük; fejleszteni kell a rádióadásait (mert az külföldre irányuló propagandának is jó lesz), kádereket kell képezni stb. Ekkor tehát az elnyomás már nem a nemzetiségek ellen irányult (az általában volt jelen a rezsim életében), tagjait inkább integrálni akarták, és csak a „renitens” értelmiségieket stb. kellett megregulálni.

A munkanélküliség már az ötvenes évek elején problémát jelentett, különösen a koszovói albánok körében – noha a nők integrációjára törekedtek a munka világában is, miközben még a férfiaknak sem jutott munkahely, ám a szerbeknek és a montenegóriak lakosságárányosan pedig több (és jobb), az állami szerveket ők

lepték el. A szűk és torz magasabb iskolázottság paradox módon növelte a hátrányok újratermelődését és növelését, mert az albán fiatalok anyanyelvükön csak tanárnak vagy bölcsészszakon tanulhattak, így nem alakult ki a műszaki értelmiség, amely a gazdasági fejlődés motorja lehetett volna. Részben ugyanez igaz a magyar, illetve a többi vajdasági nemzetiségre is.

Szintügy érdekes adalékokat kapunk a Vajdaság gazda(g)ságáról: például, hogy 1956 első felében egyes vállalatok nem tudtak fizetést adni, míg a többi is csak a 60%-át. Eközben a magyarok közt volt a legmagasabb a munkások aránya (a magyarok 18%-a), így Szabadkán is, ahol a lakosság 47%-a ekkor még magyar volt – miközben elhurcolták a gyárak javát, nem fektettek be, és a párt is attól tartott, hogy a szociális elégedetlenségből hamar nacionalista lesz. (482–489.) Zentán pedig azért elégedetlenkedtek, mert miközben a munkások túlnyomó többsége magyar volt, a vezetők többsége viszont szerb. A városból a háború után 15 év alatt 15 gyárat költöztettek el, miközben csak kettő épült. A főleg magyarok lakta járásban 5-600 munkanélküli volt az ötvenes végén, Kanizsán (ma ismét Magyarkanizsa) pedig az átlagkereset a vajdaságinak a fele (!) volt. (483.) Nem is csoda, hogy a hatvanas években megindul a kivándorlási hullámban – a migránsok egy része nem vendégmunkásnak állt, hanem végképp elment – a magyarok aránya a jugoszláv átlagot kb. száz százalékkal múlta felül.

A tájékozottabb magyar olvasónak már kevesebb újat hoz az oktatási helyzet bemutatása. Hogy a magyarok iskolázottsági szintje nőtt, ám a többséghez képest mégis inkább elmaradt, már a kortársaknak feltűnt. Azonban itt is újabb demitologizáló eseteket ismerhetünk meg, mert miközben a rezsím azt a képet festette le a sikerrel még a magyarországi hatalom vagy a közvélemény szemében is, hogy működik a testvériség-egység ideológiai gyakorlata, valójában szegregált iskolák is léteztek. Így Péterrévén, ahol egyébként ma jelentős számú magyar anyanyelvű roma él, a magyarok az iskola egyik, a szerb diákok a másik kapuján jártak ki-be. A kötetből az is jól látszik, hogy a korabeli pártvezetők, még ha szerbek is voltak, valamiképpen nagyon is a proletár internacionalizmus szemszögéből látták a (máig) akut problémákat: ha a kisebbségiek nem tanulják meg a többség nyelvét, nem tudnak továbbtanulni, ami tovább növeli a szociális egyenlőtlenséget, ami önmagában is konfliktusokat eredményezhet, az pedig végül a nemzetiségi feszültségeket is. Ezt Koszovó kapcsán, sajnos csak elméleti szinten, nagyon pontosan detektálták, s láttuk, háború lett a vége. A Vajdaságban „csak” a nemzetiségek stagnálása, marginalizálódása vagy további lecsúszása lett az eredmény.

A kötet hiányossága ugyanakkor, hogy nem foglalkozik a szerbiai kisebbségek vertikális szerveződési lehetőségeivel, pontosabban azok hiányával. A vajdasági magyarok esetében tudjuk, hogy a kultúra területén ez 1953-ig, nyomokban pedig 1956-ig lehetséges volt, így ernyőszervezetként működhetett a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség 1945 és 1948 között, majd két évig a Magyar Osztály, végül a Vajdasági Magyar Kultúrtaács, de végül ezt is megszüntették. A kultúra területén – ez

elsősorban a helyi művelődési egyesületeket jelenti – a területi elvet érvényesítette a JKP, majd a JKSZ, azaz egy egyesületbe kényszerítették a szerb és magyar (stb.) csoportokat a településeken. Hogy ez miként történt például a koszovói albánok esetében, azt sajnos itt nem tudhatjuk meg – ahogyan számunkra az is érdekes, Jugoszláviában milyen kettős mércét alkalmaztak, erről kik milyen szinten döntöttek (vagy harcolták ki maguknak), hiszen például Horvátországban végig a szocialista éra alatt működhetett az ottani magyarok szervezete. Miután 1948 után felszámolták a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetséget, s tovább már nem volt lehetőség a nemzeti kisebbségek társadalmi és politikai érdekképviseleti szervezeteinek létrehozására, addig Horvátországban már 1949. november 29-én megalakult a Horvátországi Magyar Kultúr- és Közoktatási Szövetség, mely 1967. június 4-én a ma is működő Horvátországi Magyarok Szövetsége nevet vette fel. A szövetség elsősorban az oktatás, a művelődés és a tájékoztatás intézményes megszervezése terén játszott vezető szerepet”.¹⁶ Hozzá kell fűznünk, hogy a horvátországi magyarok alacsony száma és aránya miatt a tét ott kisebb volt, mint a vajdasági magyarok vagy különösen a koszovói albánok esetében, de a téma talán többet érdemelne. (Bár jelezzük, a vajdasági vonatkozásokról sokat megtudhatunk Slobodan Bjelicának a már említett, kétkötetes munkájából.)

Az első lebuktatott magyar besúgó?

A kötetből számos, mondhatni anekdotikus részt lenne érdemes még felidézni a szerbiai kisebbségek politikai és közéletéből vagy akár a mindennapjaiból. Végül egyet emelnék ki, mivel úgy tűnik, meglebbe az első vajdasági magyar ügynök, aki dokumentálhatóan az volt. A magyar, keletnémet, román stb. ügynökügekkel ellentétben a délszláv térségben ez az utóbbi évtizedekben nem, vagy másképpen volt téma, noha méreteiben a megfigyelések (sőt, „a megfigyelők megfigyelőjének megfigyelése”) volumene aligha maradt el a szovjet blokkban megvalósulttól. A rendszer azonban másképp működött. Mendemondákat eddig is hallottunk a korabeli jelesebb vajdasági magyarokról is, akik állítólag így vagy úgy besúgtak, de bizonyos szinteken – például a médiák főszerkesztői, a tanszékvezetők stb. – már hivatalból is bejártak a pártközpontba „értekezni”, azaz jelenteni. Faluszinten is tudni való volt, ki az, aki a bukszus mögül figyel azokat, akik vasárnap templomba jártak – ez például a tanárok, de mások esetében is kirúgással járhatott. Dokumentált ügynökről ez idáig viszont nem tudunk, csak feldobott nevekről hallhattunk.

A kisebbségi egyházakról szóló részben – mely szintén számos újdonsággal szolgál, és kiváló összefoglaló nem csak a témához értőknek – olvashatunk

¹⁶ Mák Ferenc: Magyarok Horvátországban. *Magyar Kisebbség*, 1997/3–4. <https://epa.oszk.hu/02100/02169/00007/M970321.htm> (Letöltés ideje: 2023. november 3.)

a vajdasági református egyház sorsának alakulásáról, amelynek központja Feketi-csen, azaz Bácsfeketehegyen volt, avagy van (minthogy ezen az egyházon belül is folyton folyt vagy folyik a belső hatalmi harc). Itt olvashatunk Csete István püspökről, aki Ágoston Sándort követte az egyházvezetői poszton 1960-ban. Utóbbiról itt egyébként az szerepel, hogy konzervatív és nacionalista volt, ami a két világháború közt megnehezítette a dolgát a hatalommal, de a nem magyar, azaz német reformátusokkal is. („A szemére vetették, hogy sem németül, sem szerbül nem tud, és hogy a zsidók barátja. – 679.) A II. világháborúban azonban nem kompromittálódott, és noha az új hatalommal szemben arrogánsan viselkedett, „sohasem lépte át azt a vonalat, ami miatt a hatalom megkereserítette volna az életét”. (Uo.) Csete viszont „a II. világháború alatt kitűnt a magyar megszálló erőkkkel való együttműködésével, a bűntények igazolásával, Németország magasztalásával és a szerbek elítélésével”. (Uo.) Itt ismét nem világos, hogy Janjetović a jelentéseket idézőjel nélkül idézi-e, vagy azokat összefoglalja, vagy éppen az ő értékítélete-e (is) ez. Majd: „Vélhetően éppen ezért lett később az UDB [Uprava državne bezbednosti, azaz az Állambiztonsági Hivatal – Sz. Gy. megj.] munkatársa, amely örömmel verbuvált a kompromittáltak köréből. Ez segített neki Ágoston halála után püspökké választásában, és amikor lejárt hatéves mandátuma, hogy ismét megválasszák – ezúttal életfogytiglan. Ellentételezésként értesítette a hatalmat az egyházában történekről, együttműködött minden kérdésben, és nem voltak túlzó kérései, emiatt a hatalom és a református egyház viszonyai javultak a mandátuma alatt.” Azt is olvashatjuk, hogy az UDB-től Csete pontos instrukciókat kapott, hogyan viselkedjen és milyen kérdéseket (ne) tegyen fel a Vallási Kérdések Szövetségi Bizottsága előtt. (Uo.) Egyébként Csete nem élete végéig maradt püspök, hanem 1982-ig, és 1996-ban hunyt el – ami sokadszorra veti fel a források hitelességének kérdését.

Ha megnézzük a lábjegyzetet, kiderül, hogy Jakovljević Radmila Radić két-kötetes, 2002-ben kiadott, *Država i verske zajednice* [Az állam és a vallási közösségek] c. kötetére¹⁷ hivatkozik, tehát úgy tűnik, ez a leleplezés két évtizedes, de a vajdasági magyar közösség nem tudott erről – így én sem. Ahogy mondani szokás, a téma tisztázása érdekében további kutatásokra lenne szükség, hisz azt nem tudjuk, Csete kikről mit jelentett, mennyiben igaz az, hogy megszarolták, vagy pusztán karrierizmusból működött közre a szolgálatokkal.

Zárásképpen

E hatalmas kötetben ugyan vannak üresjáratok, így a kisebbségek kulturális életéről, a sajtóról, a könyvkiadásról stb. szóló részek sem újat nem mondanak, sem a problémákra nem mutatnak rá különösebben. Ennek ellenére elmondható, hogy

¹⁷ Radić, Radmila: *Država i verske zajednice*. INIS, Beograd: 2002.

hihetetlenül nagy munka, amely minden elismerést megérdemel, s inkább az a kérdés, hol van a többi történész? Mint a szerzőtől megtudtam, tíz évig kutatott a levéltárakban, s ama kérdésemre, tervezi-e az 1964 és 1990 közötti időszak feltárását is, középkorúságára hivatkozva azt mondta, erre nincs ideje, ereje, lehetősége. Íme, egy nagyszerű lehetőség a többi történésznek.

Zoran Janjetović ugyanis, a fentebb jelzettek ellenére (elsősorban a forráskritika hiányára gondolok), a szerbiai kisebbség/nemzetiségtörténet, így a vajdasági magyarok történetének olyan alapos, újabb és újabb elágazásokat, alagutakat jelző, vagy akár meg is nyitó munkát tett le az asztalra, ami miatt mi csak hálával tarthatunk, miközben némi szégyenérzet is munkálkodik bennünk, mert kiderül, mennyi mindent nem tudunk magunkról. S meglehet, ha így megy tovább, nem is fogunk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bjelica, Slobodan: *Sporovi oko autonomije Vojvodine*. Beograd: Službeni Glasnik. I. kötet: 2015. II. kötet: 2021.
- Janjetović, Zoran: *Konfrontacija i integracija – Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*. Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2022.
- Jovanović, Nebojša: *Beogradski Jevreji*. Beograd: Laguna, 2023.
- Limani, Mrika: Kosovski Albanci u Jugoslaviji – borba za autonomiju. [A koszovói albánok Jugoszláviában – harc az autonómiáért.] https://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c7.html (Letöltés ideje: 2023. november 6.)
- Limani, Mrika: Protiv kolonijalnog statusa – Kosovo u Jugoslaviji. [A gyarmati státus ellen – Koszovó Jugoszláviában.] In: Perović, 2017. 251–278. 257.
- Mák Ferenc: Magyarok Horvátországban. *Magyar Kisebbség*, 1997/3–4. <https://epa.oszk.hu/02100/02169/00007/M970321.htm> (Letöltés ideje: 2023. november 3.)
- Perović, Latinka (ur.): *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017.
- Radić, Radmila: *Država i verske zajednice*. Beograd: 2002.

KRITIKA

BALOGH ISTVÁN*

A Kner-univerzum megelevenedik

Erdész Ádám (szerk.): *Levelek a Kner család életéből 1938–1948*.
Budapest: Magvető Kiadó, 2023. 742 oldal

Békés vármegye kultúrtörténetében emblematikus helyet tölt be két, országos jelentőségű nyomdászcsalád. A gyomai Knerek és a békéscsabai Tevanok a 20. század első felében a magyar nyomdaipar és könyvművészet megkerülhetetlen szereplőivé váltak, akiknek munkásságát azonban csak az utóbbi években, évtizedekben kezdik szélesebb körben megismerni. Ehhez szolgálat egyedülállóan értékes forrásokat a Kner család leveleit közlő, imponáló terjedelmű kötet, amely a Magvető Kiadó Tények és Tanúk sorozatában jelent meg.

Felmerülhet a kérdés: mi lehet a magyarázata annak, hogy épp ezen a vidéken fejlődött ki a vidéki Magyarország nyomdatörténetének e két meghatározó központja? A Knerek és Tevanok – egyaránt felvidéki eredetű zsidó családként – tipikus utat jártak be, amíg eljutottak a török kor végére felduzzadt népességű északnyugat-magyarországi vármegyékből a Dél-Alföldre. A 19. századot megelőzően az Alföld középső részén, a privilegizált jáász, kun és hajdúsági kerületek mellett Békés vármegyében sem engedélyezték a zsidóság letelepedését nagyobb számban, erre csak az 1840. év XXIX. tc. után nyílt lehetőség. Az itteni zsidó hitközségek alapítói főképp a már több generáció óta az országban élő családokból, az asszimilációt támogató Pest környéki, makói, aradi, hevesi, bihari közösségekből érkeztek. A 19. század második felében a Pest és Szolnok irányából Arad felé haladó vasút megépítése, a mezőgazdaság és ipar fellendülése jelentős hatást gyakorolt Békés vármegye községeinek fejlődésére, és elősegítette a városiasodást. A zsidóság az alföldi agrárvidéken ezekben az évtizedekben egyedülálló lehetőséget kapott: a polgárosodás és egyben a magyarosodás meghatározó szereplőjévé válhatott. Utóbbi ugyancsak fontos szempont volt, hiszen nemcsak a kisebb falvakban, hanem a lassan urbanizálódó nagyközségekben is számottevő szlovák, román, szerb vagy német anyanyelvű lakosság élt.¹ A Kner és Tevan családoknak

* A szerző az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem főiskolai docense.
E-mail: baloghi@or-zse.hu.

¹ Például 1880-ban a legnépesebb, 32 ezer lakosú Békéscsaba, valamint a 22 ezer lakosú Szarvas 74, illetve 60%-a szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. Forrás: https://mtatki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php (Letöltés ideje: 2023. december 1.)

a magyar kultúra közvetítőiként és ápolójaként betöltött szerepe ebben a környezetben különösen hangsúlyos volt, a kihívásról következőképp írt Tevan Andor: „Az Alföld legmélyén kultúrát csinálni és művészi könyveket teremteni, majdnem oly fantasztikus feladat, mint az északi sarkon narancsligetet kitenyészteni.”² Nem véletlen tehát, hogy magyarságukra büszke polgárként, elkötelezett lokálpatriótaként tekintettek magukra, és ennek szellemében élték életüket, végezték hivatásukat – amiként az Kner Imrének a kötetben közölt megrendítő, konfessziószerű leveleiből is kitűnik.

A Kner családban a könyvkészítéshez való kötődés mély beágyazottságát jelzi, hogy – egyébiránt nem gyakori – nevüket is foglalkozásukkal kötötték össze, a szlovák „knihář” (könyvkötő) szóból vezették le. Az ősök emléke a gyalogosan vándorló, vásárló könyvtár és könyvkötő alakjában pedig több mint egy évszázada él tovább a Kner-kiadványok logójában. A gyomai nyomdát 1882-ben alapította meg az akkor 22 éves Kner Izidor, aki kiváló üzleti érzékkel fejlesztette vállalkozását. Felismerte a hazai közigazgatási rendszer egyre növekvő nyomtatványigényében rejlő lehetőséget, és saját mintatárának köszönhetően néhány évtized alatt országos megrendelői hálózatot épített ki. A vállalat, amelynek vezetésébe fiatalon bekapcsolódott a legidősebb fiú, Kner Imre, 1914-ben már százötven munkásnak adott biztos megélhetést. Ebben az időszakban kezdődött meg a művészi igényű könyvkiadás, amelyben Kner Imre partnerei barátai, Kozma Lajos építész-grafikus és Király György irodalomtörténész voltak. Az általuk életre hívott új könyvművészeti stílusirányzat szellemében jelentették meg a Kner Klasszikusok, a Monumenta Literarum és az Északi sorozatok köteteit, valamint a Goethe-trilógiát. A korabeli hivatalos Magyarország kultúrpolitikája nem vett róla tudomást, de a nemzetközi közönség nagyra értékelte munkásságát. Párizsban 1937-ben a nemzetközi kiállítás nagydíjával jutalmazták. A könyves szakma határozta meg a család szinte minden tagjának pályaválasztását és életútját. Kner Imre öccse, Endre a nyomda gazdasági-pénzügyi vezetője lett, Erzsébet elismert budapesti könyvkötőműhelyt hozott létre, Albert a budapesti Hungária Hírlapnyomda művészeti vezetőjeként szerzett nevet, mielőtt kivándorolt volna Amerikába, és az unokák közül is sok elismert szakember került ki. A családban a könyv szeretete a magánéletben is természetességgel jelent meg, sőt, többen közülük szerzőként is jelentős munkásságot fejtettek ki, ezek közé tartoztak a Kner Izidor derűs életrajzáról tanúskodó aforizmagyűjtemények, Kner Imre tanulmányai. A holokauszt során a család súlyos áldozatokat szenvedett. A túlélő családtagok újraindították a nyomdát, de 1949-ben államosították azt. Ezt követően a Békés Megyei Nyomdaipari Vállalat gyomai telephelyeként működött, majd a Békési Nyomda néven üzemelő, ugyancsak államosított békéscsabai Tevan Nyomdához csatolták. A vállalat

² Tevan Andor: *Narancsliget az Északi-sarkon. A nyomda könyvkiadásának történetéből*. Békéscsaba – Gyoma: Kner, 1989. 9.

1964-ben ismét felvette és azóta is megőrizte a Kner nevet, ezzel szemben a Tevan név fokozatosan eltűnt a köztudatból. Kner Erzsébet követte öccsét Amerikába, az itthon maradt családtagok pedig igyekeztek alkalmazkodni a változó idők által teremtett körülményekhez. Utódaik között kül- és belföldön további elismert grafikusokat találunk. A Knerek emlékének fenntartása a szocializmus évtizedei alatt különösképp Haiman Györgynek, Kner Izidor unokájának, a magyar nyomdászat és tipográfia meghatározó alakjának volt köszönhető.

A család kiterjedt munkásságának tudományos igényű kutatásával mintegy négy évtizede kezdett foglalkozni Erdész Ádám, aki 1980-tól a Békés Megyei Levéltár munkatársa, 2005-től 2021-ig, nyugdíjba vonulásáig az intézmény igazgatója volt. Az elmúlt évtizedek során a Kner-univerzum legalaposabb ismerőjeként jelentős tanulmányok sorát közölte. Ezekből több, a család eredetével, a nyomda alapítását megelőző generációk által bejárt úttal, a vállalat kibontakozásával, valamint a családtagok kapcsolatrendszerének bemutatásával foglalkozó írása jelent meg a 2017-es *A Kner család és más történetek* c. kötetben.³ A publikációk sorába illeszkedik, és rendkívüli értékű forrásegyüttese révén annak kiemelkedő tagja a jelen kötet, amely az eltelt évtizedek sokasága miatt szinte valószínűtlen hagyatékfeldezés révén születhetett meg. A Békés Vármegyei Levéltárban, a Kner nyomda iratai között található egy jelentős, a családtagoktól és baráti körüktől származó – részben már publikált – leveleket tartalmazó gyűjtemény, azonban a levelek legtöbbször keresztül csak a párbeszéd egyik oldala rajzolódott ki. A Szerző kutatótársa, Robert Elton Brooker Amerikában, Kner Albert hagyatékában rábukkant a családi levelek egy másik, jelentős csoportjára, amelyet digitalizálva juttatott el Erdész Ádámnak. Ezzel egy időben pedig egy további forrásegyüttes, Haiman Hugóné Kner Ilona levelei is hozzáférhetővé váltak a kutatás számára.

A kötetben ezekből a gyűjteményekből válogatva 120 levél található, amelyek révén, több mint hetvenöt évvel a legkésőbbiek keltezése után, kirajzolódhatott a Kner család és baráti körének egymással folytatott diskurzusa a zsidótörvények kezdetétől egészen 1949-ig. A levelek térben Chicago, Budapest és Gyoma között utazva beszélnek el, hogyan élték meg íróik a 20. századi történelem legsúlyosabb időszakát. A gyűjtemény két azonos terjedelmű részből áll, az első hatvan levél 1938–1942, a második hatvan pedig 1945–1949 között íródott.

A vaskos kötet lapjai gyorsan leperegnek, a sodró lendületű levelekben megelevenedő világ beszippantja az olvasót. Kner Izidor utódai méltók voltak az elődökhöz, a családtagok valóban olvasmányos, érdekesítő leveleket írtak, a gondos válogatásnak köszönhetően pedig koherens történetfonalat követhetünk végig. A legkorábbi levelek az első zsidótörvény születésének időszakából, 1938 végéről származnak. A nyitó levél, amelyet Kner Imre írt Budapesten tanuló fiának, Mihálynak, képet ad Kner Imre műveltségéről, a magyarságával kapcsolatos

³ Erdész Ádám: *A Kner család és más történetek. Tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 2017.

felfogásáról, kettejük meghitt kapcsolatáról, valamint arról a naivitásról, amely ekkoriban szinte a teljes magyar zsidóságot jellemezte. Kner Izidor, akit gyermekei „Kedves Apaként”, tisztelettel és szeretettel említenek, ekkor már három éve a gyomai zsidó temetőben nyugszik, a családban betöltött meghatározó szerepe azonban emlékének felidézésén keresztül is kitűnik. A levélváltás ebben az időszakban főként a Gyomán élő Kner Imre és Endre, valamint a Budapesten lakó Albert között folyik. A téma elsősorban a zsidóellenes rendelkezések nyomán fokozódó bizonytalanság, a „menni vagy maradni?” kérdése, valamint a családi nyomda működése és jövője. Kner Imre és családja álláspontja egyértelmű: „Nem kísérletezünk a kivándorlással, és nem csinálunk fantasztikus terveket, kedves Miklósom. Meghánytuk-vetettük ezt a dolgot, s arra a meggyőződésre jutottunk, hogy nem lehet csinálni semmit, de nem is akarunk elmenni innen. Mi itt élünk, itt vannak eltemetve mindazok, akiket szerettünk, akiktől származunk, a nyelv, a táj, a gyermekkori első benyomások és élmények mind-mind idekötnek. Nem tudnánk élni másutt, és ha máshol kellene élni, az nem érdekelne bennünket.”⁴ E sorok előrevetítik a későbbi tragédiát, amellyel szemben ez a magyar identitásához, szülőföldjéhez kötődő zsidó család teljességgel tehetetlennek bizonyult. De nem csak ők, azok sem hitték, hogy mindez megtörténhet, akiknek meglett volna a lehetősége a menekülésre, és ehhez kiváló nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeztek, mint Richter Gedeon vagy Budai-Golberger Leó, és mégis a maradás mellett döntöttek, ami a pusztulásukhoz vezetett. Kner Albert azonban hosszas vívódás után élt a számára kínálkozó alkalommal, amerikai állampolgárságú felesége révén családjával 1940 áprilisában kivándorol az Amerikai Egyesült Államokba, és Chicagóban kezd új életet. A következő másfél év üzenetváltásai ellentétes tendenciákat mutatnak be: az amerikai leveleken keresztül képet kapunk arról, hogyan találja meg a helyét a számára új viszonyok között, eközben Magyarországon fokozódik a zsidóellenesség, és a zsidónak minősített családtagok életkeretei egyre jobban beszűkülnek az idő előrehaladtával. Ennek előterében mégis rendezetnek, már-már idillinek tűnő mindennapokról számolnak be a levelek: nyaranta fürdőzés a Körösben, evezés a Dunán, kirándulás a visszacsatolt magyar területekre. A területnövekedés közvetlen, pozitív hatással van a Kner Nyomdára: növekszik a megrendelők száma – kompenzálva a zsidótörvények miatt elpártolt ügyfeleket –, így Kner Imre bezárkózik, és minden idejét munkával tölti. Kner Albert és családja eközben megszereti Amerikát, szakmailag sikeres, aggódva figyeli az európai híreket, de időnként egy pillanatra őt is elfogja a honvágy: „... ha hátra fekszem néha a Michigan-tó partján, és bámulom a felhőket, sokszor Gyomán képzelem magam a Körös partján.”⁵ Az ütemes levélfolyam egyszerre, váratlanul elfogy. 1941 decemberében az Egyesült

⁴ 3. levél, Kner Imre Móricz Miklósnak, 17.

⁵ 48. levél, Kner Albert Kner Imrénnek, 207.

Államok hadba lépésével megszűnt a postaforgalom a két ország között. A következő fejezetben már 1945-öt írunk, a kettő között pedig ott az elbeszéletlen intervallum, amelyben lezajlott a magyar zsidóság és benne a Kner család nagy részének elpusztítása.

A második rész az 1945–1949 közötti időszak leveleit közli, amelyekből viszszaemlékezőleg rajzolódik ki a holokauszt során átéltek, immáron az új idők fényében megfogalmazott reflexiókkal kiegészülve. Kner Endre 1943 januárjában, a Don-kanyarban, munkaszolgálatosként tűnt el. Kner Izidor özvegyét és Kner Imrénét 1944 nyarán Auschwitz-Birkenauban, Kner Imrét németországi deportálása során ölték meg, fiuk, Mihály, szüleinek elvesztése után képtelen volt új életet kezdeni, a munkaszolgálatból visszatérve, 22 éves korában öngyilkos lett. A kötet egyik legmeggrázóbb levele az ő búcsúüzenete, amelyet 1945. december 5-én írt. Az egész család számára vonatkoztatási pontot képező gyomai családi ház kiürülése, „Kedves Anya”, Kner Izidorné meggyilkolása után a családi viszonyok szétzilálódnak, a törődés, segítőkészség mégis mindenhol jelen van. A háború utáni időszakból Kner Albert főképp a Budapesten életben maradt nővéreivel, Kner Erzsébettel és Haiman Hugóné Kner Ilonával való levélváltásait olvashatjuk, kiegészülve néhány, a következő generációt képviselő levéllel, többek között az Auschwitz-túlélő Kner Zsuzsától, Kner Imre lányától, és Haiman Györgytől. Ezen keresztül kirajzolódik a családtagok eltérő személyisége, az átéltekhez való különböző viszonya. Míg Kner Erzsébet a vészkorszakban megtapasztalt segítő szándékból merít erőt, addig nővére lényegében belehal kisebbik fia elvesztésébe. Megindító sorokon keresztül mutatják be az üzenetek az Amerikába kijutottaknak a szeretteik iránti aggodalommal eltelt éveit és lelkiismeretfurdalását: „Megvert az Isten, mert eljöttem, és elhagytalak Benneteket, az az érzésem, mindez nem történt volna, ha én ott vagyok, tudom, örültség, de én így érzem” – írta Kner Albertné első háború utáni levelében.⁶ A háború utáni levelezés sok érzékletes részlettel mutatja be a nyilas rémuralom és az ostrom utáni újrakezdet nehézségeit, kezdetben a legtöbb családtag a kivándorlást fontolgatja, de végül csak Kner Erzsébet szánja rá magát. A kijutás azonban továbbra is csak kevesek számára lehetséges, a hosszadalmas procedúra miatt a levelezés még évekig tart. Kner Albert eközben sikeres szakemberré válik, ebből az időszakból származik a hátsó borítón közölt – a kötetre végig jellemző, párhuzamosan haladó, de ellentétes hangulatvilág közül a pozitívat példázó, annak egyfajta esszenciáját megragadó – idézet, amely az itthonról alig érzékelhető amerikai dimenzióba enged bepillantást, a fejlődésbe és a jövőbe vetett hitet illusztrálja. A világ folyamatait látva Kner Albert a távolból is reálisan vázolja fel a Magyarországon várható változásokat: „... akár akarjátok, akár nem, a középosztálynak otthon is egész újra kell tanulni mindent, mert az élet, amire mi is még emlékszünk Pestről, vagy megszűnt már teljesen, vagy meg fog szünni

⁶ 65. levél, Kner Albertné Haiman Hugónénak, Kner Erzsébetnek és Sugár Imrénének, 294.

igen rövid idő alatt.”⁷ Ennek bekövetkeztéről a könyv azonban már nem számol be, a levélfolyam Kner Erzsébet kivándorlásával véget ér.

A leveleket a bennük megszólaló vagy az emlegetett családtagokat ábrázoló fényképek gyűjteménye követi, a kapcsolatok megértését több családfa segíti. A válogatás a szerkesztő körültekintő munkája révén válik befogadhatóvá és érthetővé, azáltal, hogy a leveleket lábjegyzetekben ellátta a szükséges magyarázatokkal, s a rövid életrajzi adalékokat is közlő névmutató révén segít eligazodni a gyakran beceneven emlegetett személyek között. Az utószó képet ad a levelezés háttéréről: bemutatja a történet főszereplőit, és fontos kiegészítéseket közöl a megértésükhöz, ennek köszönhetően a kötet végére érve valóban megelevenedik az olvasó számára az egykori Kner-univerzum.

A keménytáblás, védőborítós, 742 oldalas könyvet Kner Antikva betűtípusból szedve a Gyomai Kner Nyomda Zrt. nyomtatta, a nyomda alapításának 141. évében.

⁷ 113. levél, Kner Albert Kner Erzsébetnek, 584.

BENCsik PÉTER*

„Totális” hétköznapiak

Apor Péter: *A hétköznapi hatalom. Politikai nyelv, szaktudás, társadalmi cselekvés*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. 186 oldal [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések]

Apor Péter a történész középgeneráció ismert, nemzetközileg jól beágyazott kutatója. Doktori tanulmányait Firenzében végezte, majd az Exeteri Egyetemen dolgozott. Hazai felsőoktatási intézmények mellett Londonban is oktatott, jelenleg a Bölcsészettudományi Kutatóintézet tudományos főmunkatársa Budapesten. Több mint tizenöt éve vesz részt nemzetközi kutatási projektekben Kelet-Közép-Európa országainak 20. századi történelmével kapcsolatban, elsősorban az 1945 utáni államszocialista korszakról. Legújabb kötete szintén ebbe a sorba tartozik, hiszen a fűlszöveg szerint „azt vizsgálja, hogyan lesznek a hétköznapi élet egyes területei az uralom, az elnyomás és az egyenlőtlenségek fenntartásának forrásaivá. Tágabb európai összefüggésrendszerbe helyezve bevezet [...] az 1945 utáni szovjet típusú hatalomgyakorlás kérdéseibe”.

A kötet azonban nem monográfia vagy kismonográfia, habár első ránézésre annak tűnhet. Valójában olyan tematikus, válogatott tanulmánykötetről van szó, amelynek fejezeteit a szerző korábban már publikálta – habár nem világos, hogy ez az összes fejezetre igaz-e, vagy vannak kifejezetten a könyvben elsőként megjelent írások is. Mindenesetre a szerző nem jelzi egyértelműen, hogy mely tanulmányok és hol jelentek meg korábban. Erre csak indirekt módon utal az előszóban, ahol jelzi, hogy több fejezet a 2000-es évek közepén készült – az egyik tanulmánnyal magam is találkoztam az *Aetas* folyóirat szerkesztőjeként 2009-ben. Néhány esetben az internetes hivatkozásoknál az utolsó megtekintés dátuma ugyancsak egy évtizeddel korábbi keletkezésre utal. (Például: 48., 160.) Monografikus jellegről már csak azért sem beszélhetünk, mert az egyes fejezetek eltérő merítésűek: bár zömmel széles körű nemzetközi összehasonlításokról van szó (a második fejezet esetében ráadásul nem is csak kelet-közép-európai, hanem összeurópai jelleggel), ugyanakkor az iskolaügyről szóló fejezetek helytörténeti jellegűek. Emellett

* A szerző történész, a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének munkatársa. E-mail: bencsikp@yahoo.com

a hétköznapi élet rendkívül színes, sokrétű problémáinak korántsem a teljességét tárgyalja a kötet. Ugyanakkor Apor Péter a hétköznapi élet történetiségének újszerű és rendkívül figyelemre méltó megközelítését adja, amely további kutatásokat fog inspirálni.

Ha van a kötetben újonnan írt fejezet, az talán a legelső, amely a téma – vagyis a hétköznapi élet és a hatalom közötti összefüggések – elméleti és módszertani kérdéseit boncolgatja. Apor nézete szerint a hétköznapi élet vizsgálata 1989 után gyorsan a történeti kutatások meghatározó területe lett, mégpedig azért, mert a levéltárak megnyitása után kiderült, hogy az őrzött iratok „alig-alig alkalmasak a korabeli társadalmi valóság hiteles ábrázolására”, mivel ideologikusak, hamisak, megtévesztők; „az ilyen jellegű források alapján megírt társadalomtörténet [...] végső soron csupán reprodukálja a diktatúra hatalmi nyelvét”. (16–17.) Noha ez a veszély valóban fennáll, több történész igazolta már, hogy a rendkívül problémás állambiztonsági iratokból is lehet hiteles képet nyerni társadalmi kérdésekről.¹ Sok társadalomkutató ennek ellenére az antropológiai, néprajzi, illetve az *oral history* forrásokhoz fordult, hogy feltárja a szocialista társadalmak „hitelesebb”, „való-dibb” képét, és sokan úgy vélték, ráleltek „az ártatlanság hatalomtól érintetlen szigetére” is. (34.) Más történészek – köztük a totalitarizmuselmélet hívei – szerint viszont a pártállami rendszerek mélyen beavatkoztak az emberek hétköznapijaiba. Apor Péter szkeptikusan viszonyul mindkét attitűdhöz, és Foucault nyomán amellett érvel, hogy „a hatalom valójában a társadalom mélyéről, »alulról eredk«”. (40.) Konkrétan oly módon, hogy a társadalom különféle kiscsoportjain belüli küzdelmek alakítják ki az egymás életébe való beleszólás lehetőségét, s az így kialakult hierarchiákat a hatalom fel- és kihasználja saját uralmának biztosítására. Ennek vizsgálata leginkább mikrotörténeti jelleggel lehetséges.

A második fejezet érzésem szerint kilóg a kötet tematikájából. A jövő tervezésével kapcsolatban fejtegetések nem tartoznak a hétköznapi élet témájához, még akkor sem, ha ezek a tervek – vagy inkább azok megvalósulása – befolyást gyakorolnak a mindennapokra. A jövőre vonatkozó nagyívű elgondolások, tervezések természetesen a (hideg)háború utáni rendszerváltó fordulatokhoz kapcsolódnak, így a fejezet – sajátos módon fordított kronológiai sorrendben – elsősorban az 1989, 1945 és 1918 utáni elképzeléseket tárgyalja. Apor véleménye szerint a „jövő megtervezése [...] széles körű hatalomgyakorlási módokat hozott létre”, amivel a társadalom minden szegmensét erőteljesen befolyásolta. (50.) E fejezet – kivételesen – a nyugat-európai fejleményeket is tárgyalja, sőt, Európán kívülre szintén kitekint. Jól látható mindebből, hogy a hosszú távú tervek nemcsak a keleti blokk államainak sajátosságai voltak, hanem világszerte jelentős volt a „jövőtudományok” hatása. A tervezés természetesen nem korlátozódott a gazdasági szférára,

¹ Ennek módszertani háttéréről lásd Farkas Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 2006/4. 146–170.

hanem demográfiai, szociális és más területekre is kiterjedt. Apor Péter bevezetője szerint a fejezet „amellett is érvel, hogy a szocialista rendszerek tanulmányozását 1945 és 1989 közé szorító kronologikus kereteket érdemes fellazítani”. (10.) Ezzel ugyan teljes mértékben egyetértek, de magából a tanulmányból szerintem nehéz erre a következtetésre jutni – hacsak nem a tervezést tekintjük a szocialista rendszerek fő sajátosságának.

A következő fejezet a II. világháború utáni másfél évtized kelet-közép-európai romapolitikájának összehasonlító elemzésére vállalkozik, de kitekint a háború alatti előzményekre is. Apor kiválóan alkalmazza az összehasonlító módszert, és valóban a térség szinte összes államából hoz fel adatokat (kivéve az NDK-t, ahol a romák száma elenyésző volt). A tanulmány talán legfontosabb mondata szerint 1945 és 1961 között a „romákkal kapcsolatos tudás hatalmi igényekből született meg, és különböző hatósági intézkedéseket igazolt”. (67.) Plasztikusan alátámasztja a szerző, hogy az 1945 előtti évek diszkriminációs politikája lényegében folytatódott a kommunista pártok hatalomátvételét követően is. A kényszermosdatás és -fertőtlenítés gyakorlata az 1950-es években közvetlenül párhuzamba állítható a cári Oroszországból Amerikába kivándorló zsidósággal szemben alkalmazott kényszerfürdetéssel, amely a Német Császárság határállomásain zajlott. E művelet lebonyolítása rendkívül hasonlított a későbbi koncentrációs és haláltáborokban alkalmazott tetőtlenítésre, az elgázosítás előtti fürdetés hazugságára, így nem véletlen, hogy elszenvedőiben már 1914 előtt felmerült, hogy meg akarják őket gyilkolni.² E gyakorlat folytatása a holokauszt után egészen megdöbbentő. Apor állást foglal abban a kérdésben, ami megosztja a cigány holokauszt kutatóit: szerinte ez a népiertés Kelet-Közép-Európában „nem egyértelműen fajelméleti alapon szerveződött meg”.³ (77.) E fejezet tehát a hatalom és a hétköznapi élet kapcsolatát egy etnikai kisebbség életén keresztül mutatja be. Konklúziója aligha lepi meg a pártállami rendszereket ismerőket: „A gyakorlati lépésekből az állam polgárai ki vannak zárva, a párt által feltárt problémákat a párt képes orvosolni.” A párt megoldása pedig – a marxista ideológia fényében ismét nem meglepően – „a fizikai munka szocialista világába való bevonás” lett volna, méghozzá „a romák akaratától függetlenül, akár annak ellenében” is. (83.)

A következő két fejezet egységet alkot, a szombathelyi iskolaügy és oktatás 1945 és 1972 közötti, majd az 1973 és az ezredforduló közötti kérdéseit tárgyalják. Az eddigi elemzésekkel szemben itt jelentős mértékben levéltári alap kutatásokra

² Pollack, Martin: *Az amerikai császár. A nagy galíciai kivándorlás*. Budapest: L'Harmattan, 2019. 249–258.

³ Lényegében egyetért ezzel a témát hosszabb ideig kutató Karsai László: A cigány holokausztól a porajmosig, a legújabb szakirodalom tükrében. In: Landauer Attila (szerk.): *The Roma Holocaust in Eastern Europe I. Hungary and Romania / A roma holokauszt Kelet-Európában I. Magyarország és Románia*. Budapest: „Eötvös József” Cigány–Magyar Pedagógiai Társaság, 2019. 59–79.

épít a szerző. Eredményei nem térnek el a Rákosi-, majd a Kádár-rendszer oktatáspolitikáját országos keretben feldolgozó szerzők megállapításaitól.⁴ Végigkövethetjük az iskolák újjáépítésének és újraindításának, államosításának, ideológiai indoktrinálásának, a tananyagok revíziójának krónikáját, csakúgy, mint az 1956-os forradalom alatti elképzeléseket, a Kádár-korszakban pedig az infrastruktúra folyamatos bővülését, valamint a politikai szempontok szerepének lassú visszaszorulását, különösen a nyolcvanas években. Az iskola hosszú évtizedeken át a nevelésre, a szocialista embertípus megformálására helyezte a hangsúlyt, ugyanakkor a hetvenes évektől már az elmaradottság felszámolására, a kultúra terjesztésére és a haladás biztosítására koncentrált. A tanulmányok jegyzetapparátusa itt azt a látzatot kelti, hogy a szombathelyi iskolaügy irányítása a városi tanács kezében volt, holott a valódi döntések nyilván a párton belül születtek meg. A Városi Tanács VB Művelődési Osztályára való hivatkozás esetében csak a tanulmány kontextusából (és a fond számából) derül ki, hogy Szombathelyről van szó. A (tanár)társadalom véleményére mindenesetre a hatalmi elit ezúttal sem volt kíváncsi. Érdekes lenne annak bemutatása is, hogy a párt országos határozatai mellett a helyi MDP/MSZMP-vezetők mekkora mértékben befolyásolták a városi iskolaügyeket.

A hatodik fejezet egy nagyon speciális, ugyanakkor társadalmilag fontos problémát elemez, a nyolcvanas évek Magyarországon a gyermekek sérelmére elkövetett szexuális és fizikai erőszak kezelését mutatja be a nyolcvanas évek Magyarországon. Egy 1987-es szexuális zaklatási per ügyéből kiindulva azonban tágabb, elméleti jellegű fejtegetés is helyet kap a tanulmányban. Ilyen az „intim állampolgárság” kérdése, ami azt jelenti, hogy a szexualitással kapcsolatos, vagyis „intim testi kérdések határozzák meg a modern társadalmak számos csoportjának politikai részvételi módját”. (125.) E témát eddig zömmel a 21. századi észak-amerikai és nyugat-európai társadalmakban kutatták, történelmi vizsgálatok alig születtek, különösen nem Kelet-Közép-Európa kapcsán. Apor tehát itt két tekintetben (térben és időben is) úttörő vállalkozásba fog elemzése során. A szexuális abúzus áldozatai, különösen a gyerekek, minden társadalmi rendszerben nehezen mernek csak beszélni sérelmeikről. Mindez fokozottan igaz egy pártállami rendszerre, ahol még a szülők is féltek panaszt tenni, a tanárok és az igazgatók pedig gyakran megpróbálták eltussolni az ilyen ügyeket. A konkrét zaklatási ügyben évek teltek el, mire a bántalmazás tényét hivatalosan elismerték, és jogi útra terelték az esetet. Az eljárás során viszont – némelyik sértetti tanúvallomás ellenére – „a gyermekek (szexuális) autonómiájának és személyiségének nézőpontját” teljesen mellőzték. (134.) A korabeli szexuálpaszichológiai nézetek szerint ugyanis a gyerekek nem rendelkeztek szexualitással, amely fokozatosan, külső hatásokra alakul ki;

⁴ Mészáros István: *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1996.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 1999. 357–364., 454–464.; Valuch Tibor: *A magyar művelődés 1948 után*. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris, 2000. 497–503.

e tekintetben az első szexuális élmények döntő szerepet játszanak. E nézetek jelentős mértékben kihatottak a korabeli büntetőjog elméletére és gyakorlatára is. Apor ezt követően az iskolai fizikai erőszak, a testi büntetés kérdését vizsgálja, amelyet már a hetvenes években is súlyosan negatívan ítélték meg a pszichológusok és pedagógusok. Ennek ellenére az államszocialista rendszerekben – a nyugatiakkal szemben – „a gyermekek testét nem védték különösebben jogok és intézmények”, a bántalmazási esetek pedig – ha napvilágra kerültek egyáltalán – nem váltak szélesebb társadalmi vita tárgyává. (141.)

A zárófejezet ismét kakukktojás, mivel nem a hétköznapi élet és a hatalom viszonyát elemzi. Ehelyett alapos és igen érdekesítő mentalitástörténeti elemzést olvashatunk, amelynek témája a történelmi emlékezet és a műtfeldolgozás a rendszerváltás utáni Kelet-Közép-Európában. Az itteni „társadalmak képtelennek látszanak megbirkózni saját közelmúltjuk traumatikus fejezeteivel és lezárni azt” – bocsátja előre a szerző.⁵ (143.) Ennek egyaránt oka az ismeretek hiánya, az előző rendszerben szerepet játszó szegényérzetéből adódó felejtés vágya, a különböző mítoszok, sőt összeesküvés-elméletek széles köre, a történettudománnyal szembeni társadalmi bizalmatlanság, valamint a múltnak a politikusok által történő átkeretése, megideologizálása, az emlékezetpolitika túlzott befolyása. A múltról szóló közbeszéd, érvel Apor, a szakmai fórumokról a múzeumok és az utca területére tevődött át – legyen szó emlékművekről vagy politikai szónoklatokról. A Pierre Nora által bevezetett fogalom, az emlékezhelyek (*lieux de mémoire*) megjelenése valójában a „modernitás egészét érintő mély válságról” tanúskodik, hiszen „megszűnt a múltat és a jelent egységbe fogó történelmi tudat”. (151.) Így az emlékezéshez már mesterséges eszközökre, segítségre van szükség. Ennek egyik oka épp a történettudomány kritikaivá válása, s ezzel a történelem és az emlékezet szétválása. Az írás több sornyi kérdéssel zárul, melyek közül az utolsó a legerőteljesebb: „Miben rejlik a történetírás moralitása és etikája manapság?” (163.)

Apor Péter kötete nem könnyű olvasmány. Kiemelkedő erényei közé tartozik elméleti megalapozottsága, a következetesen alkalmazott összehasonlító módszer, a különböző nyelveken írott nemzetközi szakirodalom színvonalas feldolgozása, egyes fejezetekben pedig az alapkutatói jelleg is. A fenti szemléből is látható azonban, hogy távról sem meríti ki a hatalom és a hétköznapi élet közötti kapcsolatok teljes körét. Olyan fontos tényezők hiányoznak, mint a családjog vagy éppen az abortusz szabályozása – több balkáni állam még jóval a Sztálin-korszak után is korlátozta a házasságok felbontását és a terhességmegszakítást.⁶ A példákat tovább lehetne sorolni. Érdemes lett volna nyíltan felvállalni, hogy a könyv nem

⁵ E tekintetben pedig komoly különbségek vannak a térség egyes országai között, de erre Apor itt nem reflektál. Erről lásd Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. 262–268.

⁶ Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Helikon, 2003. 333.

monográfia, hanem tanulmánykötet. (Mivel nem adta meg a tanulmányok eredeti megjelenési helyét, ezért ránézésre monográfiának tűnik, amely talán egy készülő nagyobb lélegzetű, átfogóbb írás előtanulmánya.) Mindenesetre olyan úttörő munkáról van szó, amit remélhetőleg számos további kötet követ majd a témában – akár Apor Pétertől, akár más szerzőktől. A kelet-közép-európai, eleinte „totális” hatalomra törekedő, de később többnyire felpuhuló államszocialista rendszerek és a hétköznapiak közötti kapcsolat totális történelmének (*histoire totale*) megírása még várat magára.

MAYER JÁNOS*

Nemzetiség és haladás – a kisebbségi öntudat és a gazdasági fejlődés összefüggései

Schwarcz Gyöngyi: *Lokalitás, etnicitás, gazdaság*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, 2021. 300 oldal [Életmód és tradíció, 19.]

Egy-egy település átfogó, tudományos igényű bemutatására számos lehetőség kínálkozik; lehet ez főképp írott és levéltári forrásokon alapuló *helytörténeti monográfia*, egyes részletekre fókuszáló *tanulmánykötet*, a kutató helyi jelenléte alapján születő *szociográfia*, elsősorban visszaemlékezésekre alapozó *szülőföld-emlékkönyv* (Heimatsbuch) is. Utóbbi műfaj főleg a Magyarországról erőszakkal kitelepített németek körében terjedt el, akik elsősorban személyes emlékeikre hagyatkozva próbálták meg évtizedek múltán felidézni ifjúkoruk meghatározó helyszínét. Az 1960-as évektől terjedt el az a fajta megközelítés, amelyben a néprajz/kulturális antropológia és a szociológia módszerei keverednek egymással: egy-egy települést (közösséget) jelen idejű, meghatározott szempontú vizsgálat révén állít a középontjába. Nyugat-Németországban Hermann Bausinger és munkatársai például ilyen módon vizsgálták több időintervallumban is a főleg hazájukból elűzött németek által lakott „új telepeket” és ezen keresztül lakosaik integrációját a többségi társadalomba.¹

Schwarcz Gyöngyi eredetileg doktori értekezésnek készült műve főképp ez utóbbi irányzattal rokonítható, hiszen az írás több éven át tartó terepmunka eredményeként született meg, következtetéseit pedig a szerző elsősorban megfigyelésre és általa készített interjúkra alapozza. (2002 és 2009 között összesen 57 interjút készített kutatásához, célirányosan választva ki interjúalanyait; ennek módszertanát

* A szerző történész, a Bajai III. Béla Gimnázium középiskolai tanára, a *Bajai Honpolgár* folyóirat főszerkesztője, E-mail: janos.mayer@gmail.com

¹ Bausinger, Hermann – Braun, Markus – Schwedt, Herbert: *Neue Siedlungen. Volkskundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts* Tübingen. Stuttgart: Kohlhammer, 1959.; illetve Köhler-Hezinger, Christel (Hg.): *Neue Siedlungen – neue Fragen. Eine Folgestudie über Heimatvertriebene in Baden-Württemberg 40 Jahre danach*. Tübingen: Silberburg, 1995.

a bevezetés részletesen indokolja.) Vizsgálatának tárgya a Komárom-Esztergom megyei *Tarján (Tarian)* község, amely a köztudatban egyrészt úgy él, mint „*sváb falu*”, másrészt pedig mint *a rendszerváltás nyertese*: a község a külső szemlélő számára is prosperál, évtizedek óta sikeres vállalkozások működnek benne, gazdag kulturális-közösségi élete van, az emberek többsége jómódban él, a helyben élőkben erős az összetartozás-tudat. A szerző alapvető kérdése az, hogy van-e, lehet-e összefüggés e gazdasági sikertörténet és a lakosság *etnicitása* között, vagyis hogy a „sváb jelleg” szerepet játszik-e az érvényesülés eredményességében. (Felfogásában az etnicitás nem azonos a származással és az identitással sem, ugyanis előbbi nem feltétlenül alapja az egyén önmeghatározásának, míg utóbbi némileg eltérően működik az egyén és a közösség szintjén, ráadásul mindkettőre hatással van a külső környezet, ráadásul a politika által manipulálható is.)

A kötet meglehetősen hosszú, a vonatkozó szakirodalmi előzményeket is részletesen áttekintő bevezető része – a kutatás módszertanának bemutatása mellett – főképp fogalomértelmezéseket tartalmaz, hiszen választott címének minden elemét (lokalitás, etnicitás, gazdaság) megmagyarázza. A *lokalitás* sem azonosítható teljesen a jelenkori „helyi közösséggel” (vagy a településen lakók közösségével), mert ezen belül számos csoportforma bírhat valamilyen összetartozással (vagy épp másoktól való elhatárolódásuk figyelhető meg), mint ahogy az is előfordulhat, hogy valaki helyben élve sem tekinti magát a közösség tagjának, vagy épp az nem ismeri el őt annak. A szerző felfogása főképp *Arjun Appadurai* meghatározását követi: „... lokalitáson elsősorban kapcsolatokat és kontextusokat értünk, amelyeket a szomszédságokba rendeződött lokális szubjektumok hoznak létre, illetve működtetnek az ehhez szükségesnek érzett helyi tudás alkalmazásával.”² E felfogásban a lokalitás értéként jelenik meg, a *csoporthudatnak* pedig nem feltétele az etnikai homogenitás, még ha – mint az *Tarján* esetében is látható – annak kialakulásában történelmi okokból az etnikai öntudatnak is szerepe lehet.

Etnicitás és gazdaság kapcsolatának vizsgálatától a klasszikus antropológiai munkák sokáig ódzkodtak, hiszen következtetések levonásával könnyen lehetett volna az előítéletesség vagy akár a kultúrrasszizmus csapdájába esni, netán épp ennek a vádjával szembesülni. Ebből azonban – mint arra Schwarcz is rámutat – nem következik az, hogy nincs is összefüggés: különben aligha lehetne jellemzően népcsoportokhoz kapcsolható mesterségekről, táj- és etnikumspecifikus árukról stb. beszélni, és természetesen léteznek etnikai alapon szerveződő üzleti vállalkozások (kínai boltok, albán pékségek), amelyeknek eredményességét mérni is lehet. Mindez a konkrét vizsgálati helyszín szempontjából azért lényeges, mert amikor *Tarján* „sváb” jellegéről esik szó, az nem pusztán az etnikai összetételre utal, hanem ehhez egy helyben kialakult és tiszteletben tartott értékrend, mentalitás is tartozik,

² Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. *Regio*, 2001/12. 3–31.

amelyet a vizsgálatok tanúsága szerint a nem német származású helybeliek is magukénak érznek, vagy legalábbis alkalmazkodnak hozzá.

Tarján bizonyos szempontból tipikus, más tekintetben az átlagostól eltérő település a magyarországi németek lakhelyei között. (Német lakosai származásuk és beszélt nyelvjárásuk alapján valójában nem svábok, hanem bajor, illetve rajnai frank eredetűek lehetnek, de ahogy más magyarországi német településeken is, a származási helyek emléke elmosódott, magukat svábnak nevezik.) Tipikus abban, hogy a helyi katolikus németeket a 18. században telepítették le a faluban, ahol a 20. századig zárt közösséget alkottak, jellemzően sem az őshonos helyi református magyarokkal, sem a szomszédos, eltérő etnikumú vagy vallású közösségek lakóival nem keveredtek, főként föld- és szőlőműveléssel, bortermeléssel foglalkoztak, és hamar többségbe is kerültek lakhelyükön. Nyelvi, kulturális különállásukat a 20. század közepéig megőrizték, de a helyi magyarokkal nagyobb konfliktusok nélkül éltek egymás mellett.

Az már némileg eltér az ország más régióiban élő német falvak sorsától, hogy itt hamar kialakult az, hogy a megélhetés alapjait jelentő mezőgazdaság mellett – kétlaki munkásként – sokan a bányászatban, iparban találtak megélhetést maguknak, amire a 19. század végétől a tatai szénmedence jelentős munkaerőigénye kínált lehetőséget. Mindennek a későbbiek szempontjából azért van jelentősége, mert amikor a II. világháborút követően a „kollektív bűnösség” jegyében a németek jó részét földtulajdonától (is) megfosztották, a paraszti életforma kényszerű feladása jóval kisebb törést okozott nekik, mint például a bácskai németeknek, akiknek ugyan jellemzően nagyobb földbirtokaik voltak, viszont ilyen tapasztalatok megszerzésére nem volt lehetőségük. Az is jelentős eltérés a legtöbb magyarországi sváb település történetéhez képest, hogy bár 1945 után a németek jogfosztása, háttérbe szorítása, vagyoniuk kisajátítása Tarjánban is megtörtént, valamint ide is kerültek a földreform révén a térségbe irányított magyar (egerlövői) nincstelen telepések, illetve a lakosságcsere során Magyarországra irányított felvidéki (szőgyéni) magyarok, a helyi németek ki-telepítése – vélhetően épp a fent említett munkaerőigény miatt – végül elmaradt. A későbbiek szempontjából ez azért fontos, mert Tarjánban az etnikai arányok nem borultak fel annyira, mint például a már említett Bácskában, ahol egy-egy korábban sváb többségű település lakosságának akár 2/3-a is kicserélődhetett, és a németek helyben is kisebbségbe kerültek. Tarjánban viszont – bár sokáig másodrendű, kismemizzett, a helyi vezetésből kiszorított állampolgárként – továbbra is ők adták a lakosság többségét, és mivel az újonnan beköltözők nagy része nem maradt helyben, így a pozíciójuk erősödött, sőt, sokan képesek voltak elkobzott vagyoniuk visszavásárlására is. Ami az egyéni élettörténetben hátrány lehetett (hogy ti. a korábban biztos megélhetést nyújtó földművelés helyett más forrást kellett keresni), az hosszabb távon előnyvé válhatott, hiszen korán találkozni lehet vállalkozásokkal, ipari munkával, és ez is segíthetett abban, hogy a rendszerváltás utáni nehéz gazdasági helyzetben (mint a téves megszűnése) hamar sikerült helyi szinten is megoldásokat találni,

működőképes magánvállalkozásokat létrehozni. Megint csak tipikusnak tekinthető a helyi németek 1945 utáni apolitikussága: sokáig a helyi vezetők is a magyarok közül kerültek ki, kevés volt az összefonódás a kommunista államhatalommal, de a pártpolitika a rendszerváltás után sem játszott komoly szerepet a tarjániak életében. Szintén jellemzőnek mondható, hogy mára egyfajta keveredés indult meg az eltérő eredetű lakossági csoportok tagjai között (még ha az emberek hovatarozását számontartják is), ám ennek itt nem a németek máshol tapasztalható nyelvi-kulturális asszimilációja lett az eredménye, hanem sokkal inkább az, hogy a közösségbe „beházasodók” vesznek át a németeknek tulajdonított magatartásformákat, életvezetési elveket (a „*sváb éthosz*”), és velük együtt ápolják a helyi (jellemzően sváb) hagyományokat. Ez az etnikai viszonyok nagyobb mértékű megváltozása esetén alighanem elképzelhetetlen lett volna.

Bár a kötet vizsgálati tárgya alapvetően a jelenkor (legalábbis a vizsgálat jelenkora), elengedhetetlen a múlt, illetve annak néhány kiemelt eseményének (a németek letelepítése, a két világháború, a németek „nehéz évtizede”, az 1956-os forradalom helyi eseménysora) a tárgyalása, ugyanis ezek egy részének máig tartó hatása van, másrészt pedig a helyi identitás formálásában is jut nekik szerep. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a szerző maga a szó szoros értelmében nem végzett primer forrásokon alapuló helytörténeti kutatásokat: nem vizsgált sem levéltári anyagokat, sem pedig az írott sajtó Tarjánra vonatkozó – valószínűleg nem is túl bőséges – részét. Őt ugyanis elsősorban nem annyira a múltbeli események, mint inkább azok *interpretációja* érdekli, illetve az, hogy ezek az értelmezések mennyire részei ma a helyi öntudatnak. Így a könyvnek múltra vonatkozó részei jellemzően a két, korábban megjelent helytörténeti munkára,³ illetve a szerző által készített interjúkból nyert adatokra támaszkodnak. A két, egyaránt sváb származású helytörténetíró munkája között inkább az elbeszélés stílusában, megközelítésmódjában van különbség, a helytörténet eseményeinek tárgyalásában csak árnyalatnyi eltérések mutathatók ki, és az is jellemző rájuk, hogy azokat a részeket tudták jobban kidolgozni, amelyek a közvetlen emlékezet révén is felidézhetőek voltak, illetve hogy „*bizonyos korszakokat jótékony hallgatással öveznek*”. Miután Tarjánban különböző keretek között ezen felül is jelentős hagyományörző tevékenység zajlik, a múlt hatása ebben is tetten érhető, még ha olykor ma is átalakul. (Például az egyik hagyományörző csoport rendezvényein a svábföldi/württembergi kultúrelemek kerülnek előtérbe, holott ennek a helyi hagyományban nincs előzménye, és a lakosság valós eredetéhez sem kapcsolódik.)

A könyvben a legnagyobb hangsúlyt a rendszerváltást közvetlenül megelőző, illetve azt követő időszak tárgyalása kapja, hiszen Tarján története igazából ekkor vált gazdasági sikertörténetté: a nem egészen 2800 fős településen sorra jöttek létre

³ Mikonya József: *Tarjáni krónika. Tarján község a történelem tükrében*. [Tarján]: Tarjáni Polgármesteri Hivatal – Tarján Községért Baráti Kör, 1992.; illetve Treszl, Anton: *Tarian (Tarján). Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung im Komitat Komorn-Gran*. H. n., 1997.

a különféle kis- és szolgáltatóipari vállalkozások, amelyek támogató tevékenysége révén a falu kulturális és közösségi terei is megújulhattak, és így Tarjánhoz különféle jelzők tapadtak: „*a szép és kényelmes falu*”, „*a megélhetést nyújtó falu*”, „*az összetartó sváb falu*”. Ezeknek a sikereknek a könyv tanúsága szerint több titka is van. Egyrészt látható, hogy a németek már a rendszerváltást megelőző időszakban jelentős pozíciót foglaltak el a helyi közéletben, önszerveződésük különféle formái (Tarján Községért Baráti Kör, Zenei Egyesület) is hamar kialakultak, és közreműködésükkel számos, mára hagyománnyá vált program jött létre. A civil egyesületekben végzett munka pedig akár jó ugródeszkát is jelenthetett a (helyi) politikai szerepvállaláshoz is, hiszen ezekkel elismerés is járhatott. Az sem mellékes, hogy a rendszerváltást követő szabad választásokon a közösség jórészt olyan személyeket – főképp vállalkozókat és értelmiségieket, döntő részben svábokat – emelt vezető pozíciókba, akik vállalkozóként és/vagy helyi események szervezőiként teljesítményükkel már bizonyítottak, és erős helyi kötődéssel rendelkezve a további fejlesztésekben is érdekelték voltak. Vállalkozói tapasztalataik révén volt gyakorlatuk a pályázatírásban, és jól használták ki a község német jellegét is: hamar rátaláltak németországi kapcsolatokra. Már 1989-ben lett partnertelepülésük, és gazdasági értelemben is jól hasznosították az onnan érkező támogatásokat és német pályázati lehetőségeket. Saját beruházásaiban az önkormányzat jellemzően a helyi vállalkozókra támaszkodott, és „megcsapolásuk” helyett igyekezett kedvező adózási környezetet teremteni számukra, így azok szívesebben támogattak közösségi célokat is. Az önkormányzat és a vállalkozók együttműködése a falu egészségének jólétére mindenképp jó hatással van, és a település a korábban sokak megélhetését biztosító tatabányai bányák megszűnését is át tudta vészelni.

A település sváb jellege természetesen jelentősen átalakult: a régi viseletek már régen eltűntek, a helyi nyelvjárást anyanyelvként már senki sem beszéli, a házassági kapcsolatokban a nemzetiségi különbség lényeges szerepet nem játszik. Ám a rendszerváltás után a „svábság” kifejezésre juttatása gazdasági előnyökkel is járhatott, így a mára jobban hangsúlyozott „*tarjánisághoz*” leginkább olyan jellemzőket és eseményeket kapcsolnak, amelyeket tipikusan a svábokkal/németekkel hoznak összefüggésbe. Ez mégsem a helybeli magyarok kiszorítását, sokkal inkább integrálását jelenti, így az összetartozás élménye nem származáshoz, anyanyelvhez, hanem sokkal inkább *azonosuláshoz* kötött, azaz a lokalitásban a falu képét döntően meghatározó svábság mellett a magyarságnak is helye van. Vagyis a helyi diskurzus nem terhelt etnikus konfliktusokkal, és ez hozzájárul a falu sikerességéhez.

A mű konklúziója tehát az lehet, hogy – bár Tarján szerencsés fejlődéséhez számos tényező hozzájárult – lehet összefüggés a megélt (sőt, olykor tudatosan használt) etnicitás és a gazdasági teljesítmény között, de önmagában egy etnikum jelenléte még nem garancia a felemelkedésre. Tarjánban a mindenkori faluvezetés igyekezett a sváb etnicitást és identitást megőrizni és erősíteni, és a helyi célok szolgálatába állítani, de úgy, hogy ezeknek a helyi magyarok is nyertesei lehetnek.

Természetesen kérdéses, hogy a vázolt stratégia a jövőben mennyire lesz továbbörökíthető, de erre ma még tudományos válasz nem adható.

Schwarcz Gyöngyi könyve rendkívül sok szempontból vizsgálja meg Tarján sikertörténetének elemeit, és meggyőzően érvel alapállításainak igazsága mellett. Bár adatainak többségét szóbeli forrásokból nyerte, megállapításait statisztikai adatokkal, magyarázó ábrákkal is alátámasztja. A történész olvasóban természetesen gyakran dolgozik a kétely, hogy mennyire lehet *minden esetben* megbízni az interjúkban előadott valóságábrázolások hitelességében (hiszen sokan saját szerepükről nyilatkoznak benne), és mennyire erősítenék meg ezeket a levéltári források, de fogadjuk el, hogy e munkának elsősorban nem a múlt feldolgozása, hanem sokkal inkább *a jelen értelmezése* a tárgya. Ennek pedig maradéktalanul megfelel. Egyetlen kifogás a kiadvány borítóját érheti: alapszínével és címlapképével sokkal inkább kelti egy mezőgazdaságigép-katalógus vagy egy mezőgazdasági szakközépiskola évkönyvének érzetét, mint egy jól sikerült, új szempontú települési monográfiáét.

CONTENTS

SZÉKELY MATRIX

- ZSOLT ORBÁN
Identity Building among the Székelys 1867–1940 3
- JÁNOS MÁRTON
On the identity of the people of Székelyland in the light
of Hungarian survey research in Romania 37
- ATTILA, PAPP Z.
The Székely Matrix: Historical Consciousness in Székelyland
(insight from a sociological survey) 71

STUDIES

- ÁGNES ORDASI
The role and importance of the Fiume (Rijeka) Chamber of
Commerce and Industry in the state's strategy for exercising
power and its local impact 96
- VIKTÓRIA BÁNYAI – RITA HORVÁTH
Purimspiels after the Shoah: traditional form with
contemporary content 131
- GYÖRGY SZERBHORVÁTH
Serbian minorities forever on a forced path 146

REVIEW

- ISTVÁN BALOGH
The Kner universe come to life 169
Levelek a Kner család életéből 1938–1948. [Letters from the life of the Kner
family 1938–1948.] Szerk. Ádám Erdész, Budapest, Magvető Kiadó, 2023.
- PÉTER BENCsik
„Total” everyday life 175
Péter Apor: *A hétköznapi hatalom. Politikai nyelv, szaktudás, társadalmi
cselekvés.* [Ordinary power. Political language, expertise, social action.]
Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet, 2022.
- JÁNOS MAYER
Ethnicity and progress – the links between minority consciousness
and economic development 181
Gyöngyi Schwarcz: *Lokalitás, etnicitás, gazdaság.* [Locality, ethnicity,
economy.] Budapest: ELKH BTK, Bölcsészettudományi Kutatóközpont –
Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2021.